МИКОЛА СИВІЦЬКИЙ

ІСТОРІЯ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ КОНФЛІКТІВ

ПЕРШИЙ ТОМ

Микола Сивіцький

Історія польсько-українських конфліктів

Перший том

Переклад з польської *Є. Петренка*

Київ
Видавництво імені Олени Теліги
2005

ББК 63.3 (4ПОЛ-УКР)6
С 34

Сивіцький Микола
С 34 Історія польсько-українських конфліктів/Пер. з пол. Є.Петренка. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2005

ISBN 966-7601-48-X

Том перший. — 344 с.
ISBN 966-7601-49-8

Автор у хронологічній послідовності зібрав і упорядкував відомості про історичні події, які сприяли виникненню польсько-українських конфліктів. У першій частині книги «Експансія Першої Речі Посполитої» показано польську політику щодо України від подій, описаних у «Повісті минулих літ», до 1919 року.

Друга частина «Репресії Другої Речі Посполитої» охоплює період міжвоєнного двадцятиріччя і показує польсько-українські стосунки на основі авторського тексту, документів та інших публікацій, які підтверджують і доповнюють виклад.

ББК 63.3 (4ПОЛ-УКР)6

Висловлюємо щиру подяку п. *Ярославі Барусевич* за надання фінансової допомоги на видання цієї книги.

Переклад з польської *Є. Петренка*
за виданням: «Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich». — Warszawa, 1992.

ISBN 966-7601-48-X
ISBN 966-7601-49-8 (том І)

СЛОВО СПОНСОРА

Шановний читачу!

Перед тобою дещо незвичайна книжка. Тематично — тому що це перша спроба комплексного огляду взаємин двох сусідніх народів, яких доля примусила жити повністю або частинами в одній державі будь-що-будь понад шість віків, упродовж XIV—XX століть. Друга особливість її полягає в тому, що більшість документів тритомника, написана поляками, звичайно ж, польською мовою, була переховувана в польських закордонних архівах і трактувалася як секретна документація, отже, не була опублікована й стала теоретично доступною читачеві щойно по закінченні строку засекречення, а він налічував десятки років. Після розсекречення копії документів опинилися в Польщі, але тут можливість публікації нікого не привабила: то були ганебні для кожної чесної людини проекти ліквідації української проблеми в Польщі, виношувані польською ендецією від її заснування на зламі XIX—XX століть. Згідно з кожним правом, включно з польським, був це злочин міжнародного масштабу.

Відродження української державності 1991 року зрівняло статус українця із статусами всіх державних народів, але й примусило формувати нормальні відносини з оточенням, зокрема з поляками, де колотнеча тривала найдовше. Треба було їм виразно нагадати, їхньою таки мовою, хто кого поневолював, починаючи з середньовіччя, на чиїй землі йшла безнастанна боротьба за право до життя.

Перша спроба виходу з темою до сусідів вдалася мінімально: «Дзєє конфліктув польско-українськіх» потрапили в основному до українців, польський читач книжку збойкотував, не наважив-

1*

шись навіть на рецензію. Автором натомість зайнялася прокуратура, і якби спроба розкриття історичної правди не збіглася в часі з відродженням Української держави, то напевно авторові довелося б посидіти в польській тюрмі.

Іще один бік проблеми. Польсько-українські конфлікти — це неабиякий період історії України, історії цікавої, насиченої фактами, подіями, але спотвореної чужими істориками і політиками. Страшно сказати: мільйони українців, гноблені століттями, не вчилися власної історії, а коли десь щось і чули, то лише паплюження власних святощів.

То чи не треба цю правду донести до читачів України українською мовою?

Тому я хотіла б, щоб цей тритомник опинився в кожній публічній бібліотеці України (у середніх школах — як обов'язкова лектура), у всіх вищих наукових і культурних установах — скрізь там, де він може спричинитися до піднесення національної гідності.

І нехай та праця буде вічним пам'ятником усім українцям, які загинули внаслідок польських акцій, що в цьому тритомнику удокументовані.

Ярослава БАРУСЕВИЧ,
Нью-Йорк

ПЕРЕДМОВА

Польсько-українські суспільно-політичні стосунки узагальнено можна визначити так: поляки довгі роки гнобили українців, і, коли тиск досягав найбільшої величини, українці різали поляків. Віддячуючи «красивим за корисне», поляки мордували українців. Таким чином, сусідські стосунки стали трагедією обох народів, бо хоча агресором була влада Першої і Другої Речі Посполитої, але розплачувався за агресію людськими жертвами польський народ, не кажучи вже про український гноблений народ. Після шести століть безперервної боротьби, якщо не фізичної, то політичної, запанував, нарешті, спокій, коли поляків з України вигнали; але фатальна пам'ять про мертвих залишила в Польщі почуття антиукраїнської ненависті. І навіть більшої, ніж до німців, хоча українці ніколи польських земель не окупували, а боротьба між обома народами відбувалась тільки на українських землях і ніколи на етнічно польських.

Ця ненависть має за собою довгий шлях. Її хресним батьком став ще Казимир Великий, ініціатор багатовікової агресії. Це вона у 1597 році на варшавському ринку почетвертувала, чи, як стверджує народний поголос, спекла на залізному коні Северина Наливайка, провідника козацьких повстанців. Потім були Хмельниччина, Коліївщина і Уманська різанина — назвемо головні етапи, описані у шкільних підручниках, — коли кров пливла ріками. Нарешті роки Другої світової війни, страшний, кривавий фінал, який до сьогодні відчувають тисячі родин.

Це все наслідки. А де причини?

Бо не буває диму без вогню.

В описі наслідків польська публіцистика має вже значний доробок, але причини лежать незораною цілиною. Тема багата, але непопулярна, жодний історик не хоче за неї братись. На думку пе-

редвоєнних літописців, причини конфліктів лежали у затятій природі української плебейської маси, яка мордувала шляхетну шляхту, що несла на схід західну європейську культуру. Після війни траплялись маргінальні випадки розкриття справжніх причин, але це були несміливі спроби стверджувати, головним чином, що неправильна політика санаційного правління спричинилась до розвитку трагічних подій на Волині в період окупації. І це все. Тепер на питання, чи треба аналізувати страшне минуле, лунає завжди негативна відповідь.

«Ні, — твердять опоненти, — не роздряпуймо підгоєних ран, не роздмухуймо пригаслої ненависті. Винні є обидві сторони. Дивімось у майбутнє, сказавши з покаянням: вибачаємо і просимо вибачити».

«Ні, — кажуть інші. — Порахуймо жертви і вимагаймо кари, а українці нехай б'ють себе у груди і на колінах просять вибачити провину».

«Ні, — кажуть ще інші, — бо нові політичні розклади в Європі є для нас небезпечні, польський державний інтерес вимагає покращення відношень, і не треба витягати старих гріхів».

Але це непереконливі відповіді. Про те, що було, як було і чому було, говорити треба, і то на повний голос. Говорити щиро, відкрито, до кінця, не криючи найгірших подій, аби не мав чого нагадувати сусід. Бо тільки щирість збудує належні взаємини, загоїть рани, вижене з душі думки про темне минуле, завдану кривду, злочинну діяльність попередників — тим більше, що за їхні гріхи ми ж не відповідаємо. А що «historia est magistra vitae», то залишмо вірну картину минулого політикам майбутнього, аби вони швидше вивчилися на колишніх помилках. Бо про те, що загострювало відносини впродовж віків, не знає більшість нашого покоління, а тим більше молодь обох народів.

Нормалізація стосунків особливо потрібна з політичних мотивів. Крах комунізму знищив гальма реваншизму, і ніщо не гарантує, що як не завтра, то за двадцять років не з'явиться новий Гітлер. Гасло «Ми сильні, єдині, готові» в Польщі вже було і з гуркотом загинуло. Якби на порядок денний повернулось питання кордонів, то ситуація була б трагічною: до Львова і Вільна ніхто поляків не пустить, залишилося б тільки повернення мільйонів

людей... на Віслу. Думати про це треба вже сьогодні, бо історія летить швидко. Ніхто не чув про німців у Сілезії, аж в грудні 1989 року вони з'явились у «Відкритій студії» телебачення. Відчуваючи підтримку за кордоном, відгукнулись досить голосно. Перший раз. Зараз уже мають у польському парламенті сім депутатів і сенатора на додаток.

Отже, Польщі потрібні нові союзники. Як показав трагічний вересень, на далекий Захід розраховувати не варто, треба зближуватись із сусідами, з новими державами, які виникли на руїнах імперії. Головним союзником тут є Україна, яка творить перспективу 90-мільйонної коаліції.

Спробуємо тепер зібрати й упорядкувати у хронологічній послідовності важливі сторінки історичних подій, які сприяли ненависті, різні і трагедії. Це перша такого роду праця у польській історіографії. Ми певні, що вже перший том «Історії» викличе запеклу дискусію — особливо серед людей, які роками перебували на орбіті цієї великої трагедії. Звідси випливає роздільність структури роботи. Основою першої частини, яка показує польську політику від початків спільної історії до незалежності, після розподілу, стало виділення потрібних нам проблем із загальновідомої історії обох народів. Друга частина, яка охоплює період міжвоєнного двадцятиріччя і показує відносини досить детально (в межах окремих регіонів), складається з авторського тексту, архівних документів та інших публікацій, які підтверджують і доповнюють виклад. Якщо читач візьме під сумнів інтерпретацію автора, захоче протиставити йому власну точку зору, то велика кількість документів завжди буде промовляти однозначно. У подібній формі, як 2-га частина, будуть подані подальші матеріали 1939–1945 років, що становитиме «Історію конфліктів» у трьох томах.

Частина перша

Експансія Першої Речі Посполитої

ІСТОРІЯ НАЙБІЛЬШОЇ ПОМИЛКИ

Людська хтивість була від самих початків історії пошестю поколінь. На неї хворіли вожді старих племен, великі монархи, життя яких проходило у походах і загарбницьких битвах. Попри окремі досягнення, фіналом тих битв була поразка у вигляді моря крові, спалених жител, тисяч могил і величезної ненависті, якої вистачало на багато поколінь.

Не належала до винятків і Польська держава. Уже за ранніх П'ястів були відомі польсько-чеські суперечки і довгі війни з німцями, під час яких польські загони займали Прагу або залишали німцям «західні окраїни». Держава Мєшка І затято боролась за Помор'я, намагалась забрати у чехів Сілезію і Краків. Спокій панував тільки на східному кордоні, за яким лежала потужна вже на той час Київська Русь.

Першу згадку про порушення спокою на тому кордоні зазначає літописець Нестор у літопису «Повість минулих літ», де читаємо: «У рік 6489 (981). Пішов Володимир до ляхів і зайняв городи їх — Перемишль, Червен та інші городи, які є й до сьогодні під Руссю». Цей запис став підставою для твердження, що першим володарем Червенських Гродов був Мєшко І. А оскільки окремі деталі не збігалися при уважнішому аналізі, то вже за нашого часу почали досліджувати достовірність запису[1]. Встановлено, що він зроблений у 1113 році, через 132 роки після походу руського володаря, тобто з розповідей якогось із поколінь, і претендувати на точність не міг. Крім того, кордони володінь П'ястів у 981 році до Перемишля не доходили, бо навіть Краків упродовж усього

---

[1] *Fr. Dwornik.* The making of Central and Eastern Europe. — London, 1949. — S. 300 etc.; *Mychajło Kałyniak.* Kyryło-Mefodijiwśka Cerkwa na piwnicz wid Karpat//Cerkownyj Kałendar. — 1971, Warszawa. — S. 92—103.

X століття належав Чехії. Після смерті Мєшка I до Польщі його приєднав Болєслав Хробри лише у 999 році. У Червенських Гродах, як і по всій Чехії, володарювали войовничі чехи, яких звали «лехами» або «ляхами», тобто ця назва не належала полякам. Доказом цьому був інший запис Нестора у тому ж літопису: «Ляхи й інші ляські племена прийшли з-над Дунаю». Не виключено, що на час вказаного запису ця назва поширилась і на польські племена. Таким чином, перші спроби польських володарів захопити Червенські Гроди пересуваються у XI століття.

«У рік 6491 (983). Пішов Володимир на ятвягів і взяв землю їх», — писав далі Нестор у своїй хроніці. Дворічна перерва між черговими походами на далекий захід свідчила про активність східного сусіда, тому свої землі Болєслав Хробри розширював не на схід, а на захід і південь. На Русь він пішов з допомогою свого зятя Святополка, який включився у боротьбу за київський трон, а на зворотному шляху приєднав до Польщі на кілька років Червенські Гроди.

З тим походом пов'язаний народний переказ, ніби при в'їзді до Києва Хробри вдарив по Золотих воротах так, що меч відколовся, і його названо тому щербатим. Він зберігався у Вавельській скарбниці і століттями служив церковним достойникам для коронації польських королів, а нинішнім відвідувачам – для глибоких роздумів над століттями, коли предки здобували столиці сусідів. Не всі, напевно, були захоплені, бо бачили в надщербленні пересторогу, що на чужих брамах можна зуби зламати, — і мали рацію. З плином часу співвідношення сил змінювалось; від половецько-монгольських набігів і феодального роздрібнення падала сила Русі, зміцнювалось Польське королівство, захищене Руссю від східної агресії. Тому після падіння Києва монголи рушили на польські землі, де їх чекала поразка під Лєгніцею. Гірше було з хрестоносцями. Зміцнившись у Пруссії і Холмщині, вони почали швидку колонізацію. Заклали Торунь, Холм*, Ельбльонг, Мальборк, Крулевець, а в 1309 році зайняли Гданське помор'я, відрізавши Польщу від моря, в 1329 році заволоділи Добжинською зем-

---

* Назву *Холм* при перекладі подаємо в традиційній українській транскрипції.

лею, 1332 — Куявами. Кільканадцять сілезьких князівств на чолі з Вроцлавом захопив у 1335 році чеський король. Віддаючи під тиском сили свої землі на півночі і заході, Польща рушила на супротилежного сусіда — Галицько-Волинське князівство, яке на той час було найслабшим з усіх сусідів.

Причиною для інтервенції стали родинні непорозуміння. Коли в 1323 році зі смертю Лева II і Андрія I в Галичині закінчилась династія київського Мономаха, на галицький трон було покликано їхнього родича по жіночій лінії Болєслава, чиїм батьком був Мазовецький князь Тройден. Незважаючи на виховання у польському дусі, син поляка і русинки перед сходженням на трон прийняв православ'я з ім'ям Юрій.

Але поріднився він з польським королем, одружившись з дочкою литовського князя Гедиміна Офкою — сестрою дружини Казимира Великого. Хороші стосунки зі свояком, приязнь з агресивними литовцями, Орденом хрестоносців і закликання на Русь колоністів не могли втішити підвладних, і в 1340 році бояри отруїли Юрія й посадили на трон у Володимирі-Волинському литовського князя Любарта. Але фактично правила боярська колегія під керівництвом перемишльського воєводи Дмитра Детька. Уже через 9 днів по смерті свояка Казимир вдарив на Галичину, зруйнував Львів, захопив князівські клейноди і масу скарбів. А коли постраждалі звернулися по допомогу до татар, швидко повернувся у Польщу. Тут наздогнала його новина, що татари у відповідь готують напад на Польщу, і він почав переговори з Детьком, аби уникнути нещастя, присягнувши більше не чіпати Галичини. Дістав згоду, небезпека минула, але апетит залишився. Отримавши військову допомогу від Угорщини і від Папи, який мріяв про покатоличення Сходу, звільнившись від присяги, даної русинам, а також і від податку, приєднав у 1344 році до своїх володінь Перемишльську і Саноцьку землі й околиці Жешова. Дав також багатий викуп татарам, аби не заважали у вирішальному поході. Очоливши той похід у 1349 році, Казимир зайняв Львів, усю Галицьку Русь, Белз, Холм, Берестя і Володимир-Волинський. Значно пізніше — у 1366 році – захопив південні кордони Волині від Боремлі до Крем'янця. Ті завоювання, санкціоновані мирним договором з Литвою у 1366 році,

додали Польському королівству близько 25% території і 30% населення. Та, на жаль, чужого, завжди і всюди вороже налаштованого до загарбника.

Це була найбільша помилка в історії Польщі, яка впродовж століть жорстоко мстилась усьому народові.

Коли після смерті Казимира у 1370 році польський трон перейшов до Людвіка Угорського, Галицька Русь дістала трохи свободи у вигляді автономії. Виходячи зі слушної думки, що один король у двох державах довго не втримається, Людвік, залишивши Русь при Угорщині, створив з неї окрему провінцію під керівництвом свого намісника, князя Владислава Опольського. Той карбував монети з левом — гербом Галицької Русі, дотримувався старого руського права і рівноправ'я руської і латинської мов, користувався печаткою зі своїм зображенням, левом, орлом і латинським написом по обводу: «Владислав з божої ласки Опольський, Вєлюнський і Руської землі спадковий володар». Інша річ, що він також запрошував колоністів зі Шльонська і Німеччини, створив латинську метрополію у Галичі, підпорядкувавши їй новоутворені єпископства у Перемишлі, Володимирі і Холмі. У 1378 році Людвік, однак, переніс «спадкового володаря» на інше місце, призначивши у волості свої війська і угорських старост.

Існування Галицької Русі реально закінчилось після призначення на правління дочки Людвіка Ядвіги — королеви Польської. У 1387 році, вже як дружина Ягелла, вона направила військо на Русь і остаточно підпорядкувала її Польщі, усунувши угорських старост.

ВЕЛИКОДЕРЖАВНИЙ ГАЛОП

Типову для Королівства Польського політику щодо населення захоплених територій започаткував Владислав Ягелло. Це дуже суперечлива постать. Якщо польські історики одностайно вважають його піонером нової династії і видатним державним діячем, дипломатом і провідником, то це правда, бо завдяки його правлінню Польща досягла величезних успіхів — досить згадати лише перемогу під Грюнвальдом. Але існує й інша правда, яка не викликає захоплення Ягеллом у литовців і українців. Для перших Ягелло — зрадник, який за молоду королеву і монарший жезл не тільки продав батьківську віру, а й погодився покатоличити країну і приєднати до Польщі весь литовський народ. Це був найбільший злочин, гірший, ніж державна зрада, за яку звичайно карають шибеницею. Українці ж за Ягелла вперше усвідомили безмір нещастя, спричиненого втратою державності. Цього не відчувалось за Казимира — поляка з крові й кості, бо йому не треба було афішувати свій патріотизм. А Ягелло мусив і робив це без жодних докорів сумління. Наприклад, проїжджаючи через Перемишль у 1412 році, він наказав викинути з православного собору останки князів, єпископів і магнатів, забрати у віруючих святиню і передати католицькому духовенству. Не допомогли право, плач, незчисленні прохання і скарги різних поколінь українців — собор не повернули до власників. Це була типова для ренегатів діяльність. Він також заборонив хрестити потомство мішаних шлюбів у православному обряді, а вже охрещених змушував перехрещувати на католиків.

Без жодних обмежень і стримувань здійснювалась реорганізація захоплених територій. Ліквідовувались ознаки ідентичності, загарбувалось майно князів, бояр і передавалось польським вельможам і шляхті, величезні латифундії було виділено католиць-

ким єпископам. Новим господарям надавали цілі села, запроваджуючи невідому на українських землях панщину значно раніше, ніж на польських землях. Наприклад, якщо Торуньський сейм тільки у 1520 році ухвалив загальнодержавне відпрацювання одного дня панщини на тиждень, то Холмський сеймик прийняв таку ухвалу аж на 70 років раніше — у 1447 році. Уже при Ягеллі почалась колонізація захоплених земель. Переселенців приваблювали можливість зайняття адміністративних посад після усунення місцевих, звільнення від податків і панщини, добрі умови торгівлі зі сходом тощо. Так заселяли Галичину й Поділля роди Одровонжів, Конєцпольських, Хабданків, Пакославів, Тарновських, Спитків, Гербуртів, Бучацьких, Язловецьких, Ланцкоронських і багато інших. Важливу роль у політиці й підприємництві почала відігравати полонізована верства місцевої шляхти — Ярмолінські, Кирдеї, Чурили, Струси. Частина з них чинила опір католицизму, але була змушена переселитись до Русько-Литовського князівства, інша частина зубожіла й перейшла до дрібної шляхти, аби, врешті, змішатись із середовищем посполитих, наприклад, роди Берлінських, Карачевських, Козловських, Волковиських.

Особливо колонізувались і полонізувались такі міста, як Львів, Перемишль, Ярослав, а після приєднання Ягеллом у 1430 році центрального Поділля — також і Кам’янець-Подільський. У 1434 році завершилась ліквідація руського права і встановлено єдині правові норми на території всього Королівства. Латинь всюди стала канцелярсько-службовою мовою. Нововведеним Магдебурзьким правом могли користуватись тільки католики, руське міщанство було позбавлене усіх прав та привілеїв, купцям і ремісникам заборонялось працювати за професією. За межами своєрідного гетто у Львові (теперішня вулиця Руська і околиці) заборонено спорудження будинків, ходіння церковних процесій, відправлення похоронів. На скаргу православного населення у 1525 році король Зигмунт І Старий відповів: «Львівські міщани повинні бути задоволені тими територією і вулицями, що призначені їм віддавна у Львові, і не повинні купувати у володіння інших кам’яниць, крім тих, які мали і займали вони або їхні предки». Він заборонив також приймати русинів до ремісничих цехів, не дозволив займатись виготовленням горілки, пива і вина, розкроюванням і продажем сук-

на. Вони не могли претендувати й на працю у міській управі, бо судди навіть не приймали православної присяги. На власній землі, у столиці власної країни, збудованій своїм князем, автохтонне населення стало чужим, зайвим і непотрібним елементом, чиє існування допускалось лише за умови згоди бути покірним слугою.

Найбільшим результатом шляхетської політики стала Люблінська унія 1569 року, коли литовці мусили віддати Польщі Підляшшя, Волинь, Брацлавщину (східне Поділля) і Київщину. Згідно з Деулінською угодою 1619 року від Росії перейшла до Польщі Чернігівсько-Сіверська земля. Таким чином, під польською владою опинились усі заселені українські землі, за винятком Буковини і Закарпаття. Простягаючись з півдня на північ, польський кордон пройшов би саме через те місце, де незабаром був збудований Харків, але трохи раніше кордон повернув на північний захід, пройшовши повз це місце на відстані близько 30 км. Це була ще безлюдна територія. На північному сході кордон підійшов на відстань до 200 км від Москви. Це був пік територіальної експансії в історії польського народу. Польська держава стала колосом на глиняних ногах. Інакше це й не назвати, бо після включення Литви до Польщі на Люблінському сеймі територія Речі Посполитої була у кілька разів більшою від польської етнічної території.

Шляхта не мала ні бажання, ні часу думати про небезпеку такого становища, бо з половини XVI століття перед нею відкрився прибутковий бізнес — експорт зерна через балтійські порти до Західної Європи. Це сприяло виникненню нових фільварків і зміцненню панщини не тільки в центральній, ближчій до Балтики Польщі, але й на давній Галицькій Русі. В результаті ухвал сейму від 1496, 1505, 1519, 1520 років селянина прикріплювали до землі без права виходу з села, притому йому дуже зменшували площу ужиткової землі, збільшуючи одночасно обов'язки щодо праці на фільварку. Литовський статут 1588 року встановлював, що селянин, який мешкав у маєтку 10 років, ставав власністю пана, а в разі втечі власник мав право шукати втікача протягом 20 років і судити за власним розсудом без права апеляції. З тих утікачів утворилась безпрецедентна в історії світу Запорозька Січ. Звідси виникала певна градація панщини на три окремих види. На Західній Україні фільваркове господарство було найбільш поширене, селяни

мали найменше землі і найбільше обов'язку панщини. У другій зоні (східне Поділля і північно-західна Київщина) – менше фільварків і обов'язків панщини (її заміняли податки в натурі), зате більші наділи землі у селян.

Третю зону утворювали східні землі над Південним Бугом і Дніпром, приєднані згідно з Люблінською угодою. Це були «дикі поля», з яких населення вигнали татарські напади. Покриті буйною рослинністю, ці поля притягали до себе найкращим у Європі чорноземом, природними багатствами і теплим кліматом. Стефан Баторий і Зигмунт III Ваза щедро і без вимірювання роздавали магнатам і шляхті здобуту без жодного пострілу територію: південну Київщину — Калиновським, Брацлавщину — Замойським, Потоцьким і Сенявським, Чернігівщину і Поросся — Конєцпольським, Бердичівщину — Тишкевичам, землі між Россю і Південним Бугом — Збаражським, майже всю Полтавщину — Вишневецьким. Міколай Абрамович отримав весь Мглінський повіт, Александер Пясечинський — частину Стародубщини, майже всю Новгородсіверщину і Глухівщину. Вся територія стала власністю кількох десятків магнатських родин. Протягом десятків років відбувся колосальний процес колонізації величезних просторів центральної і південної Київщини і майже всієї теперішньої Полтавщини, званих офіційно «Диким Степом».

У другу чергу колонізувалась Чернігівсько-Сіверська земля, приєднана у 1619 році. Колоністами були, головним чином, українські селяни з найбільш густонаселених теренів Полісся, Волині, Поділля і північної Київщини, які втікали від своїх панів, зваблені обіцянкою звільнення від панщини на 20 чи 30 років. Було також трохи селян із польських земель, але більше дрібної польської шляхти, яка займала посади урядників, управителів і адміністраторів магнатських латифундій, гвардійців і погоничів для десятків і сотень тисяч підданих. Будувались міста, містечка, величезна кількість сіл і розкішні замки, бо загроза татарських наїздів продовжувала висіти над країною.

Але минали роки свободи, селянам нагадували про їхні повинності. Із зростанням заможності шляхта інтенсифікувала продукцію, збільшувалась панщина, розширювався перелік селянських обов'язків, посилювалось свавілля адміністрації. Кожне село

мало свого єврея, який займався виробництвом панської горілки і пива, орендував у дідича церкву, ключі до якої видавав за оплату на хрестини, шлюб чи похорон. Не були винятком ситуації, коли молода отримувала дозвіл на шлюб лише після того, як переспала передшлюбну ніч з дідичем.

До того пекла на землі додалась ще в 1596 році Берестейська унія, яка мала на меті підпорядкування православної церкви католицькому костелу, а внаслідок цього полегшення полонізації непольського населення. Форсована католицькою ієрархією на чолі з Римом, ця операція призвела до тривалої релігійної боротьби в Україні і Білорусі, внутрішнього роз'єднання народів і загострення їх ненависті до польського народу.

При аналізі наслідків польського нападу на Україну постає порівняння з наслідками інкорпорації українських земель Великим Литовським Князівством. Вона також відбувалась у середині XIV століття. Литовці тоді зайняли Волинь, Чернігів, Київ, центральне і східне Поділля, тобто майже всю решту українських земель, які не змогли загарбати польські королі. Але це не було національною катастрофою, навпаки, то була дошка порятунку від татарської повені. Займаючи українські й білоруські землі, поганські до того часу литовські володарі нічого не змінювали, а, навпаки, самі зазнавали впливу місцевої культури — приймали православ'я, пристосовувались до регіональних прав і звичаїв, а руська мова залишалась службовою. Це видно з литовських документів. Від початку інкорпорації литовська держава стала литовсько-руською, де ніхто нікого ні до чого не змушував, а руське і литовське населення займало рівнозначне під кожним оглядом місце. Завдяки тому впродовж більш як 200 років, прожитих двома народами в одній державі, історики не зафіксували жодних конфліктів.

У той же час польська окупація, яка тривала у два рази довше (від половини XIV століття до першого поділу), принесла фатальні наслідки. А саме:

— конфісковано нерухомість руських князів і бояр, які захищали свою землю від поляків;

— на цих землях ліквідовано одвічне руське право, аби запровадити польське і німецьке, нав'язуючи одночасно польську мову

як службову, адміністративний устрій і шляхетське самоуправління;

— майже повністю полонізовано українську шляхту, залишаючи народ без керівної інтелектуальної еліти;

— спираючись на Магдебурзьке право, яке допускало до правління тільки католиків, відділено українське міщанство від міського самоврядування, обмежуючи його права у таких царинах життя, як торгівля, ремесло, придбання нерухомості чи користування релігійними свободами;

— поневолено селян, які становили більшість народу, забираючи у них навіть особисту свободу;

— роз'єднано народ з точки зору релігії, що призвело до багаторічної внутрішньої боротьби.

Після приєднання у 1619 році останньої української землі — Сіверщини Польща досягла вершини економічного добробуту. Його джерелом були, головним чином, українські провінції Речі Посполитої, де, крім здавна заселених територій, досить швидко було колонізовано розлогі степи на обох берегах Дніпра. Все населення сотень міст і містечок, тисячі сіл і хуторів працювали на колонізаторів. Ось що пише на цю тему сучасний польський історик: «Ростуть казкові магнатські маєтності, сягаючи фантастичних розмірів, як, наприклад, відома і згадувана нами «держава» Вишневецьких на Задніпрянщині. Маєтність Вишневецьких збільшувалась з вражаючою швидкістю. Ще у 1630 році цей рід володів лише 616 господарствами, у 1640 році — вже 7603, а п'ятьма роками пізніше, за три роки перед вибухом повстання, майже 38 тисячами, в яких на потужного «Ярему» працювало 230 тисяч підданих! Ці маєтки принесли в період перед війною 1648 року — як вказують деякі польські джерела — близько 600 тисяч тодішніх польських злотих доходу!

Інші магнати не дорівнювали Яремі Вишневецькому, але і їхні маєтності були великими. Наприклад, гетьман Станіслав Конєцпольський, який розгромив козаків, прихильник якнайтвердішого курсу в Україні, володів територією Брацлавського воєводства, для якого відомий список подимного тільки з 1629 року становив аж 18548 господарств.

Концентрація землі в руках нечисленних магнатських родин

була величезною. У Київському воєводстві мешкало 27 родин латифундистів, які становили тільки 7% загальної кількості землевласників, але зосередили у своїх руках 67% усієї землі. Ще більш показовими були цифри для іншого воєводства України — Брацлавського. Тут у руках 7% магнатів опинилось 80% землі»[1].

Безплатна праця мільйонів людей приносить власникам латифундій казкові прибутки. Незліченні тисячі тонн пшениці, стада великої рогатої худоби й коней, сировина з лісу — дерево, живиця, поташ, шкіра і хутро — все це йшло через Гданськ та інші балтійські порти за кордон в обмін на золото, вироби європейської промисловості і предмети розкоші. Коштом експлуатації природних багатств України накопичувався капітал, розвивались торгівля і промисловість, сконцентровані, головним чином, у таких великих містах, як Варшава, Краків, Вільно, Львів, Кам'янець-Подільський, Київ. Про ріст багатства свідчить розвиток будівництва у тодішній Польщі, коли вся Річ Посполита була вкрита чудовими костелами, монастирями, замками, магнатськими палацами. У глибині степів, на далекій Полтавщині також виростали пишні барокові костели й монастирі, не кажучи вже про прекрасні резиденції Вишневецьких, Потоцьких, Калиновських, Пясечинських та інших магнатів. І якщо на порядку денному постала справа повернення окремих культурних цінностей, як, наприклад, бібліотеки імені Оссолінських у Львові, яка була власністю польських магнатів, то можна спитати: а ціною якої праці ці багатства були створені? Бо ж на Польщу працював тоді весь український народ.

Природно, що доведені до відчаю люди хапались за зброю. Перше повстання історики зафіксували у 1490 році на Покутті, коли 9-тисячний селянський загін під керівництвом Мухи заволодів південно-східною частиною Галичини, загрожуючи взяттям Львова. Цей рух мав також ознаки національної боротьби, оскільки залишився документ зі згадуванням про конфіскацію маєтків української шляхти за участь у повстанні Мухи. Король скликав

---

[1] Wstęp Zbigniewa Wójcika do Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy. — Warszawa, 1972. — S. 33.

шляхту, звернувся за допомогою до Пруссії, розбив повстанців під Рогатином. Муха втік до Молдови. У 1492 році повернувся до Галичини, щоб приготувати нове повстання, але його схопили і ув'язнили у Кракові, а його колеги опинились на Запорожжі.

Тут, власне, почав збиратись у XVI столітті непокірний елемент, звідси походять керівники козацько-селянських повстань. Одним із них стало антимагнатське повстання на Київщині у 1591 році під керівництвом шляхтича Кшиштофа Косинського. Підтримане селянами, воно тривало два роки, охоплюючи Київщину і Волинь. Повстання Северина Наливайка у 1595 році, крім селян, підтримали також міщани з Брацлава, здавши місто повстанцям. Боротьба охопила Київщину, Волинь, Полісся і південну Білорусь. Повстанці зайняли Луцьк, Слуцьк і Могильов. Пізніші бої з регулярними підрозділами коронного гетьмана Станіслава Жолкевського точилися з перемінним успіхом, аж у травні 1596 року він оточив козацький обоз над рікою Солониця біля Лубен, в якому знаходилось 10 тисяч повстанців (у тому числі 4 тисячі поранених) разом з дружинами й дітьми. Коли після двох тижнів облоги, хвороб і артилерійського обстрілу вдалось змусити повстанців до складення зброї, їх вирізали вщент, і лише 1500 козакам вдалось піти на Запорожжя. Наливайка і його заступника Савула завезли до Варшави, де його допитували впродовж року, а потім четвертували. Серед поляків й українців довго ходили чутки, що Наливайко спалений всередині мідного бика, а за іншою версією — на підпаленому коні.

У цьому процесі існувала певна закономірність: чим більшими були утиск і гніт, тим більше втікачів йшло на Запорожжя, тим швидше відроджувалось після поразок козацтво. На знищення козацької республіки не було вже ні сил, ні можливості. Більше того, козаки були потрібні Речі Посполитій як для оборони від татар, так і у війнах з іншими державами, бо це був відважний, загартований і досконало навчений військовому мистецтву елемент. Так, близько 4 тисяч козаків брали участь у поході Яна Замойського на Валахію у 1600 році, 2 тисячі — у поході на Істляндію у 1601 році, до походу на Москву у 1604 році приєдналось 12 тисяч запорожців, а в штурмі Смоленська у 1609 році їх було вже 30 тисяч. А ще невідомо скільки самостійно брало участь у захопленні міст

на Сіверщині та в інших провінціях Московського царства. Коли у 1620 році польське військо повністю загинуло у битві під Цецорою разом зі своїм командиром Станіславом Жолкевським, Зигмунт Старий звернувся аж до Єрусалимського Патріарха Теофанеса, щоб той намовив козаків до служби під польським прапором. Послання високого релігійного достойника подіяло. До боротьби під Хотином у 1621 році поряд з 35 тисячами поляків стали 41 500 козаків. На протилежному боці було 150 тисяч регулярної турецької армії, кілька десятків тисяч татарської орди і різні допоміжні загони, здатні до бою у разі потреби. Під час шеститижневих боїв вичерпались сили обох сторін, але перевагу отримало польсько-козацьке військо. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний віддав життя за цей похід. Козакам навіть ніхто не подякував, тільки в мирному договорі Річ Посполита взяла на себе обов'язок утримувати козаків від морських набігів на турків. Уже через два тижні був готовий універсал, який під загрозою кари на смерть забороняв втечі на Запорожжя.

У 1625 році в Україну вислано військо під командуванням Конєцпольського, щоб він усмирив козаків, відстрашив селян від бунтів. Репресії призвели до нових боїв. До історії увійшли такі керівники повстань, як Тарас Трясило, Іван Сулима, Павлюк (Павло Бут), Яцко Остряниця, Дмитро Гуня. Попри перемінні успіхи, боротьба з регулярною і оснащеною армією держави, як правило, закінчувалась поразкою повстанців, голови керівників падали переважно на варшавську бруківку, а тіла четвертовано. У 1638 році козаки остаточно капітулювали, а для Польщі настав золотий спокій — на 10 років.

Україну залила шляхетська сваволя. Неслухняних карали відрубуванням рук, вириванням очей, спаленням на вогні. Козацький реєстр було зменшено до 6 тисяч, решта вважалась «наверненими у посполитих селян», замість обраної старшини командирів призначали з підполковників польської шляхти. У козаків, які займалися сільським господарством, забирали хутори, луки, млини і стави, вимагались десятина, оренда, податки і данина, їх змушували до роботи у маєтку пана або орендаря. Найбільше докучали євреї, які майже всюди були посередниками і помічниками власників маєтків. Як орендарі маєтків, млинів, винокурень, кор-

чем, церков, річкових переправ, вони вигадували щораз нові способи визиску селян. Багато насильства чинило коронне військо, яке перебувало в Україні і почувало себе серед приниженого населення господарем ситуації.

У 1646 році підстароста Чаплинський з Чигирина забрав у Богдана Хмельницького хутір Суботів, украв дружину, малого сина побив канчуками так, що той помер. Суд з представником влади виявився, як звичайно, безрезультатним. Не допомогли суди у Варшаві. Король тільки нібито порадив йому, аби домігся справедливості за допомогою шаблі. Коли постраждалий повернувся додому, чигиринський староста арештував його, але Хмельницький утік від арешту і подався на Запорожжя. Скоро козацька рада обрала його гетьманом. Оскільки вся Україна палала ненавистю до поляків, то запланували повстання.

Дізнавшись про козацькі плани, керівники коронного війська Миколай Потоцький і Марцін Калиновський весною 1648 року вирушили з Київщини на Запорожжя, аби задушити бунт у зародку. Але вони не досягли місця призначення: Хмельницький, підтриманий татарами, розбив поляків під Жовтими Водами і під Корсунем. Калиновський і Потоцький із сином Стефаном потрапили до татарської неволі. Це була іскра в замінованій Україні. Зло наодинці не ходить. Під час боїв під Корсунем помер король Владислав IV. Як пише Кароль Шайноха, важко уявити собі загальний переполох у Польщі, яка стала перед потужним ворогом без короля, без війська і без гетьманів. Згідно з викладом Павла Ясєніци, паніка вибухнула у самій Варшаві. Коронний канцлер Єжи Оссолінський «погрозив конфіскацією кожному, хто наважиться втікати зі столиці до Пруссії, на захід країни чи деінде. Не міг запобігти тому, що Волощина швидко переповнилась польськими біженцями. Католицька церква і шляхта, яка підтримувала поляків, залишили свої маєтки і фортифіковані двори, шукали захисту в менших містах за Бугом чи за Дністром»[1]. Шок був повним, бо такого удару з козацького боку ніхто до цього часу не

[1] *Paweł Jasienica.* Rzeczpospolita obojga narodów. Część druga. — Warszawa, 1985. — S. 8.

бачив. Повстання охопило Київщину і перекинулось через Дніпро на нинішню Полтавщину. Селяни різали не тільки польських панів, а й їхніх помічників, власне євреїв.

Не втікав, а «відступав» з України її найбільший магнат Ярема Вишневецький, якого охороняло власне дванадцятитисячне військо. Як описує В. Серчик, відступ «супроводжували суворі і криваві репресії над українським населенням. Повстанців і навіть селян, які не приєднались до них, катували, їм стинали голови і садили на палю. Всюди, де проходили відділи Вишневецького, вони залишали за собою сліди крові і ненависть до шляхти. Траса походу князя вела через Чернігів, Овруч, Житомир, Погребище, Бердичів, Константинів, Збараж до Львова. У Житомирі і Погребищах він влаштував мешканцям погроми (...). Вся Україна була охоплена полум'ям, і не було маєтку чи села, яке не спливало б кров'ю»[1].

Стихійний рух поширювався все більше, нарешті, об'єднавши всі українські суспільні верстви, став загальним рухом, перетворившись у національну революцію. Селяни різали шляхту і її прибічників, палили маєтки, грабували майно, нищили римо- і греко-католицьке духовенство як носіїв полонізації. Існувало також при цьому багато бандитських груп, які користалися з повної безкарності. 23 вересня 1648 року Хмельницький розбив польську армію під Пилявцями.

Ця поразка поляків підняла дух українського населення в Галичині. Повстання охопило не тільки селян, які очікували визволення від панщини, а й дрібну українську шляхту і міське населення, котрі відчували національне і релігійне приниження. Тут, на Галичині, як і в Центральній Україні, утворювались повстанські загони, що нападали на маєтки й замки, вбивали власників і службу польського походження, місцеву польську (іншої не було) адміністрацію. Особливо сильно цей рух проявився на Покутті, де під керівництвом Семена Височана зібралось близько 15 тисяч селян і шляхти, значна частина яких приєдналась до війська Хмельницького. Коли гетьман після двотижневої облоги Львова задовольнився відкупом і рушив у бік Замостя, його армія налічувала вже 200 тисяч.

---

[1] *Władysław A. Serczyk.* Historia Ukrainy. — Wrocław, 1979. — S. 11.

Якщо Річ Посполита не заплатила тоді належного рахунку за агресію в Україну, започатковану в XIV столітті, то тільки завдяки тому, що впродовж трьох століть поляки змогли полонізувати майже всю еліту українського народу, а в тій частині, що залишилась вірною Батьківщині і Церкві, прищепили сильне почуття лояльності. І, напевно, мають рацію історики, які твердять, що Хмельницький навіть після прибуття до Замостя не мав наміру відділятись від Польщі, а намагався тільки обрати такого короля, який би забезпечив козакам якнайбільшу користь з отриманої перемоги. Тому через своїх послів з-під Замостя передав на виборчий сейм у Варшаву свою пропозицію обрати королем Яна Казимира. Отримавши підтримку пропозиції, він представив королю умови можливого закінчення війни: амністія для повстанців, територіальна автономія для козаків, право вільного виходу в Чорне море. Король в цілому прийняв ці умови, обіцяв призначити комісію для опрацювання тексту угоди, тільки просив швидко припинити військовий стан і вивести козацьку армію в Україну. Лише на урочистому в'їзді до Києва гетьман усвідомив, що він уже не тільки керівник бунтівних запорожців, а провідник народу, відповідальний за все його життя. Усвідомлення цього факту ще більше ускладнило ситуацію.

Хмельницький зобов'язався перед королем, що селяни, які беруть участь у повстанні, після війни повернуться до своїх панів, якщо тільки буде гарантована їм амністія. Селяни ж твердили, що вони не для того воювали, аби надалі залишатись у неволі. Нереальною була також думка про добровільне зречення магнатів від безмірних полів урожайного чорнозему з тисячами дармових робітників, ласкаво пожертвуваних найяснішим монархом чи його попередниками. Коло замикалось. Перед гетьманом залишався один вихід: боротьба за незалежну Україну. Боротьба до того часу, поки останній загарбник не опиниться на... західному березі Вісли. Він це ясно сказав у лютому 1649 року королівським посланцям у Переяславі: «Відіб'ю з ляської неволі весь руський народ! Дотепер я боровся через власну кривду і шкоду, тепер буду боротись за нашу православну віру. Поможе мені в цьому вся чернь по Люблін і по Краків. І не відступлю її, бо то наша права рука. А щоб ви після перемоги над селянами не вдарили на козаків, буду їх мати

200–300 тисяч, при цьому й орду (...). За кордон воювати не піду, на турків і татар шаблі не підніму. Досить маю тепер на Україні — на Поділлі і на Волині (...) у моєму князівстві по Львів, Холм і Галич. І, ставши над Віслою, скажу решті ляхів: сидіть і мовчіть! Вижену за неї князів і магнатів, а як будуть підскакувати — я там їх знайду. Не стане мені на Україну нога жодного князя чи шляхтича, а якщо хтось захоче з нами хліб їсти — нехай буде Війську Запорізькому слухняним».

Продовження війни з шляхетською Польщею стало неухильним. Хмельницький мусив будь-якою ціною шукати союзників. Спроби розмов з Москвою не вдались — цар Олексій мав стільки бунтів у власному домі, що неминучі в такому випадку суперечки з Польщею були йому просто непотрібні. Не маючи вибору, Хмельницький уклав союз із Туреччиною, хоча знав, що дуже непевний. І справді, було з нього більше шкоди, ніж користі, бо хан постійно стежив, аби Україна не набирала сил, загрожуючи існуванню орди. Так було під Зборовом у 1649 році, де Хмельницький оточив королівські війська, але хан змусив його до угоди, отримавши від поляків 400 тисяч талярів викупу. Так було у 1651 році під Берестечком, коли 50-тисячна орда на самому початку втекла з поля битви, забравши з собою самого Хмельницького, а в результаті понад 30 тисяч козацького війська загинуло в болотах річки Пляшівки і під шаблями. Так було у 1653 році у Жванці над Дністром, де оточене польське військо на чолі з королем Яном Казимиром уже було готове до капітуляції, але хан Іслам Гірей змусив козаків до укладення примирення, погрожуючи, що сам перейде на бік короля. Польський король виплатив йому велику винагороду, а тисячі людей з України хан сам собі взяв на зворотній дорозі.

16 січня 1654 року козацька рада прийняла у Переяславі ухвалу про перехід під протекцію московського царя. Це рішення, тоді єдине і необхідне, також було фатальним, докази чого з'явились уже у найближчі роки. Пхаючи Україну у московські обійми, польська шляхта внесла величезний вклад у будівництво російської потуги, яка з часом змела й саму Польщу.

Це була друга принципова помилка польської політики.

Ціна першої помилки — інкорпорації України — була спочатку невелика, бо найбільші територіальні здобутки, визначені

Люблінською унією, досягнуті дипломатичним шляхом. Дорожчим виявився захист цих здобутків, коли з грабіжницької системи господарства на завойованих територіях випливала необхідність придушення бунтівних невільників. Ціна захисту лягала на все суспільство дуже нерівномірно, бо козацькі шаблі найбільше стинали голови вояків посполитого руху, майже не зачіпаючи голів шляхетської еліти, яка керувала державою.

Друга помилка принесла Польщі жахливі наслідки. Хмельницький просив у царя протекторату через необхідність захисту новонародженої держави від неухильного задушення поляками. У Переяславській угоді цар гарантував Україні допомогу у війні з Польщею. Починаючи оборону з наступу, царська армія захопила Смоленськ, Борисов, Мінськ, Вільно і Ковно, а козаки захопили Південну Білорусь. За це поляки добре «віддячили» Україні. 30-тисячна армія гетьмана Потоцького під командуванням Стефана Чарнецького, підсилена 30-тисячною татарською ордою, від жовтня до весни 1655 року руйнувала східне Поділля.

Як пише Л. Кубала у монографії «Запропащена країна», там залишилась пустеля: повністю знищено 50 міст і 1000 церков, розграбовано і спалено 60 міст, вибито у містах, селах і хуторах (крім полеглих у боях, спалених і померлих від голоду) близько 100 тисяч людей, 300 тисяч забрали до татарської неволі. Це підтвердив у своїх записах сирійський архідиякон Павел Алепський. Проїжджаючи влітку 1654 року через Брацлавщину, він описав цей край як квітучий, багатий, густозаселений, який відзначався високою культурою. Повертаючись у 1656 році, він бачив тільки руїни і згарища.

Виснаженням Польщі скористалась Швеція. Влітку 1655 року шведські війська двома арміями вступили до Польщі з боку Інфлант і Помор'я, в липні зайняли Познань і всю Великопольщу, трохи пізніше — Варшаву, а восени — Краків. Ян Казимир утік до Сілезії, сеймики визнали владу шведського короля Карла X Густава, вбачаючи у ньому захисника від російської агресії. Польща потрапила у критичну ситуацію. На додаток Хмельницький, користуючись допомогою російського корпусу Бутурліна, вигнав поляків з Поділля і перейшов у Галичину, де знову обложив Львів, попередньо розбивши польське військо під Ягеллонським Грод-

ком. Тоді він отримав листа від короля, у якому Ян Казимир пропонував забути всі образи, розірвати з Москвою і поєднатися з Польщею. А за це він обіцяв змінити ставлення Польщі до України. Хмельницький погоджувався за умови передачі українській державі «Русі включно з Володимиром, Львовом, Ярославом, Перемишлем», але відразу скептично зазначав: «...якщо навіть лише сотня шляхти залишиться в цілому королівстві, вона ніколи не погодиться з такою поступкою, а козаки не відступлять від своїх вимог». Розмови втратили сенс у момент, коли Росія підписала мир з Польщею і проголосила війну Швеції. Це було порушення одного з основних положень Переяславського договору.

Фінал другої помилки проявив себе у наступному столітті у формі поділу Польщі аж трьома загарбниками. Втрату незалежності відчули всі суспільні верстви, а найбільше потерпіла та частина народу, яка опинилась під російською окупацією, — бо Сибір був тільки тут. Помандрували до крижаної і холодної тайги більшість учасників Барської конфедерації, полонені від 1772, 1774 років і наполеонівської кампанії, з листопадового повстання, щонайменше — згідно з урядовими даними — 18623 особи із січневого повстання і багато інших нещасних, які народились після «об'єднання братніх народів» на сході. Немало поляків поглинув процес асиміляції, розкинутих малими групами на величезних просторах, позбавлених підтримки своєї держави. З плином часу їх затягувало в себе оточуюче середовище все більше і більше. Бо це був неминучий процес.

Переяславський договір найбільше нещастя приніс Україні. Замість захисту вона отримала ще одного окупанта з не меншим загарбницьким апетитом. Розділена ворогами, країна стала полем боротьби для польських, російських, турецьких армій, ареною безперервного суперництва більше чи менше порядних кандидатів на гетьманську булаву, яка давала владу над усією країною. Як правило, було їх два (з обох берегів Дніпра), інколи три, і кожний хотів влади над усією країною.

Видатною постаттю 1666–1676 років був Петро Дорошенко — гетьман Правобережної України. Дізнавшись про польсько-російський проект поділу України, Дорошенко розробив свій план, який передбачав укладення союзу з кримським ханом, щоб «вигна-

ти всіх поляків до Польщі» з Правобережжя і Західних земель, приєднати Задніпрянщину і таким чином утворити незалежну Україну. Випереджаючи такий розвиток подій, Росія і Польща підписали 30 січня 1667 року в Андрусові біля Смоленська угоду, яка визнавала за Польщею Правобережжя, а за Росією — Задніпрянщину. Це був перший поділ України і оголошення війни її гетьману.

У вересні 1667 року Дорошенко вирушив у Галичину на чолі 24 тисяч козаків, 40 гармат, кількох десятків тисяч ординців і 3 тисяч яничарів з 12 гарматами. На околиці Підгаєць, біля Бережан, вони оточили табір Яна Собеського з 15-тисячним військом. Фінал 2-тижневої облоги був стереотипним: дізнавшись про напад на Крим козацького отамана Сірка, суперника Дорошенка, татари за 4 години уклали з Собеським договір «про вічну дружбу і нерозривний союз», згідно з яким козацький гетьман мусив покоритись Собеському і проголосити вірну службу Польщі.

Через рік Дорошенко запропонував султану, щоб Туреччина взяла протекторат над Україною і допомогла визволити український народ до Перемишля, Самбора і Вісли — на заході, Мінського повіту — на півночі, Севська і Путивля — на сході. Султан формально погодився, але не дуже поспішав з допомогою, надалі побоюючись зростання сили козаків, яку він не раз уже відчув. Тому в 1669 році Дорошенко вислав до Варшави послів з пропозицією укладення угоди про розірвання Польщею Андрусівського договору, визнання автономії України в межах Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств і визнання недійсною унії. Після річних переговорів в Острозі, на Волині, Польща відкинула ці умови, а в 1671 році Собеський вирушив на Поділля, займаючи Брацлав, Могилів, Бар, Меджибіж, Вінницю. Однак з допомогою 26 тисяч татар і кількох тисяч турків Дорошенко витіснив поляків.

У січні 1672 року Туреччина оголосила Польщі війну, а в кінці червня на Правобережжя вирушила стотисячна армія під командуванням султана, до якої по дорозі приєдналось 50 тисяч татар і 12 тисяч козаків на чолі з Дорошенком. Вони зайняли багато міст, захопили сильно фортифікований Кам'янець і обложили Львів. Михайло Корибут Вишневецький попросив миру. Підписуючи договір у Бучачі, Польща зреклася своїх прав на Поділля, яке з

Кам'янцем і Чортковом ставало турецькою провінцією, як і на Київське і Брацлавське воєводства, які утворювали з того моменту Українську державу під турецьким протекторатом. Польща зобов'язувалась забрати з Білої Церкви й інших фортифікованих міст свої гарнізони і платити Туреччині контрибуцію у розмірі 22 тисячі червінців щорічно. Як стверджують польські історики, то була найганебніша угода в історії Польщі. Наступного року Собеський вирівняв рахунок, розбивши турецьку армію під Хотином.

Використавши польсько-турецьку війну, у 1674 році Правобережжя захопив гетьман Задніпрянщини Іван Самойлович, який претендував на гетьманство над усією Україною. Мешканці Правобережжя, виснажені постійними нападами союзників свого гетьмана, радісно привітали Самойловича з православним військом, але незабаром його вигнали турецько-татарські підкріплення, надіслані Дорошенку на підтримку. Почалась помста, вибухнула паніка, маси втікачів помандрували на Задніпрянщину, бо турки і татари грабували, нищили, конфісковували врожай і вивозили мешканців. Дорошенко капітулював, а Самойлович переселив решту населення на лівий берег Дніпра. Таким чином реалізовувалась концепція Анджея Потоцького, який ще у 1659 році розробив план спустошення Правобережної України Польщею, Москвою і Кримом з метою утворення нейтрального поясу між Москвою і Туреччиною. Мирний договір, підписаний Росією і Туреччиною у січні 1681 року в Бахчисараї, зобов'язував обох підписантів до утримання між Бугом і Дністром незаселеної території, яка розділяла б російські і турецькі володіння.

Для повної картини підсумуємо цей період цитатою з української історіографічної праці середини XX століття: «Період Великої Руїни перенасичений страшними фактами масового нищення людей. У 1660 році після укладення миру у Чуднові воєвода, князь Баратинський, хвалився, що знищив в околиці Києва біля 15 тисяч цивільного населення. У 1663 році польський генерал Чарнецький, придушуючи антипольське повстання, доносив королю, що «ціла Україна готова померти, але не піддатись полякам». Люди гинули від вогню і від голоду. У Ставищах на Київщині Стефан Чарнецький наказав вирізати усіх мешканців, а місто знищити. Знищив також Суботів, а кості Богдана Хмель-

ницького викинув з труни (...). На Правобережжі один за одним з'являлись гетьмани, не один з них палив села, кров лилась рікою. Союзники Петра Дорошенка — татари і турки — спустошували країну, забирали у неволю мешканців. У Бучацькому договорі 1672 року Польща визнала незалежність України, але ця держава обмежувалась лише спустошеною Київщиною і Брацлавщиною. І це визнання стало причиною нового винищення населення. У 1674 році на Правобережжя прийшов гетьман Самойлович і зруйнував Черкаси, а гетьман Дорошенко з татарами страшно помстився тим, хто сприяв Самойловичу, — вирізав мешканців Умані, тисячі людей вирізано або вивезено до кримської неволі. У 1675 році турки остаточно спустошили Брацлавщину (...)»[1].

Козацький літописець Самійло Величко писав про Правобережну Україну так: «Від Корсуня і Білої Церкви, потім на Волинь і Руське Князівство до Львова, Замостя, Бродів і далі, подорожуючи, бачив багато міст і замків безлюдних і пусті вали (...), які стали лише місцем перебування диких звірів. Мури ж, як у Човганську, Константинові, Бердичеві, Збаражі, Сокалі, які тільки на нашому військовому шляху зустрічались, бачив одні, малолюдні, інші зовсім пусті, розвалені, (...) непотрібним зіллям порослі, там гніздились лише різні змії. (...) Бачив там (...) багато людських кісток, сухих і голих, які були прикриті тільки небом».

Весь цей опис, як бачимо, стосується територій, підлеглих Польщі. Винищивши попередньо незліченні маси населення, прирекли на смерть адміністративно-політичну столицю держави, де стояли найчисленніші козацькі полки, де знаходився Чигирин — резиденція Хмельницького, де стрімким ручаєм протікало життя народу.

Таку ціну платила Україна у боротьбі з польською державою за свою свободу.

Політика знищення виявилась, однак, сізифовою працею. Спочатку почали вертатись з Задніпрянщини ті виселенці, які відчували найбільшу тугу за рідними краями. Нову колонізацію розпочав молдавський господар, який узяв в оренду обезлюднені території.

---

[1] *Наталя Полонська-Василенко.* Історія України. — Мюнхен, 1976. — Т. II. — С. 140.

Під впливом його універсалів, що закликали до повернення й обіцяли різноманітні пільги, почали виростати з попелу нові міста і села під старими назвами, з'явились полковники в колишніх козацьких містах. У рух відродження включилась і Польща, в котрий раз дійшовши до висновку, що козацьке військо дуже потрібне як досконалий елемент у боротьбі з мусульманським світом. У поході Яна III Собеського під Відень у 1683 році, який започаткував витискування турків з центральної і південно-східної Європи, взяло участь близько 5 тисяч козаків, а в наступному році була утворена антитурецька Священна Ліга, до якої увійшли Польща, Ватикан, Австрія, Венеція, а трохи пізніше Росія. Крім того, тривали постійні сутички на польсько-турецькому кордоні, в результаті чого в руках Собеського опинилось майже все Поділля за винятком Кам'янця. Козаки всюди були потрібні, тому король видав універсал про відновлення колишніх козацьких полків, а сейм прийняв ухвалу про відновлення всіх їхніх прав і привілеїв. Це привело до повного заселення Правобережжя.

Але у 1699 році Польща уклала мирний договір з Туреччиною, яка відмовилась від претензій на Правобережну Україну. Тому козаки стали непотрібні. Сейм прийняв ухвалу про ліквідацію в Польщі козаччини, а та відповіла повстанням. У 1700 році полковник Семен Палій розбив 4-тисячний загін польської артилерії, разом із полковником Самусем оточив Білу Церкву, головну польську фортецю в Україні. Підступаючу підмогу було розбито під Бердичевом. По Україні було розіслано універсали, які закликали населення до повстання. Звідусіль надходило підкріплення. В усіх трьох воєводствах, Київському, Волинському і Подільському, шляхта оголосила посполитий набір. Після семи тижнів осади впала фортеця в Білій Церкві, Самусь здобув Немирів і Бердичів, ще на початку кампанії були зайняті Богуслав і Корсунь. Повстання охопило всю Правобережну Україну, нагадуючи своїм обсягом період Хмельниччини. В кінці, однак, воно було придушене польовим гетьманом Адамом Сенявським і армією лівобережного гетьмана Мазепи, яку послав цар Петро Перший. Це повстання також було рясно зрошене кров'ю. Після захоплення Сенявським штурмом фортеці Ладижин винищено до пня її захисників разом із 10 тисячами цивільних, покарано на смерть десятки тисяч по-

встанців, а 70 тисячам відрізано ліве вухо, щоб магнати знали, чим займались їхні піддані.

Знову повертались Любомирські, Потоцькі, Яблонські, Чарторийські, Браницькі, Сангушки, Тишкевичі, а разом з ними плеяда дрібної шляхти, яка займала при магнатах становища посесорів, орендарів, економів, командирів охорони. При кожному дворі крутились євреї — корчмарі і лихварі, напливало католицьке духовенство, відроджувалась унія. Відбудовували і перебудовували, вербували нових колоністів, головним чином українців (поляків бракувало) з Волині і Галичини, охочих до використання обіцяних звільнень від панщини на 10 чи 20 років. І тут з плином часу шляхта нагадувала про сплату боргів, заганяла до невільницької праці, оплати податків готівкою і в натурі. Населення змушували до прийняття унії або католицького обряду. Допікало великопанське ставлення до селянина як до худоби. Люди втікали від панів, об'єднувались у ватаги, грабували й палили маєтки, користувались підтримкою свого середовища. Це була ненависна польській шляхетській еліті гайдамаччина, яка в очах сірого населення виросла до рангу захисників православної віри і українського народу. Паніка охопила магнатів, шляхту, адміністрацію, католицький й уніатський клір — усіх представників полонізації і католицизму в Україні. Коли вибухали селянські заворушення, заколотники ставали партизанами, поширюючи гайдамацьке повстання. Ситуація була гіршою, ніж на Волині під час Другої світової війни, бо УПА попереджала польське населення про плановану екстермінацію, тоді як тодішні гайдамаки і поляки не переймались такими дрібницями. Всі порахунки здійснювались за принципом «око за око, зуб за зуб».

Перше гайдамацьке повстання вибухнуло у 1734 році на Київщині, коли після смерті Августа II у Польщі відбувалась боротьба за королівський трон між сином померлого Августом III і Станіславом Лещинським. На допомогу Августу прийшла Росія, висилаючи до Польщі свою армію і запорозьких козаків. Не знаючи сутності справи, українське населення думало, що царські і козацькі полки прийшли виганяти поляків з Наддніпрянщини, і почало повстання, щоб полегшити це завдання. Після поширення заколоту на Поділля його очолив сотник надвірної міліції князя Лю-

бомирського Верлан, який лише протягом кількох днів утворив полк з більш ніж 1000 селян, сотні запорожців і відділу міліції двору Потоцьких в Умані. Вирушивши з цим військом на Волинь, Верлан зазнав поразки під Крем'янцем, але здобув Броди, мав намір іти на Станіслав і Кам'янець-Подільський, його загони були навіть під Львовом, але були розбиті, головним чином, російським військом. Деякі розбиті підрозділи мандрували Україною ще кілька років.

Більше повстання вибухнуло у 1750 році. Тим разом гайдамацькі відділи сформувались на Запорожжі, перейшли російсько-польський кордон і розпочали напади від південної Київщини. Селяни масово приєднувались до повстання, слабе польське військо мусило зайняти захисні позиції. Повстанці захопили Мошни, Умань, Вінницю, Летичів, Смілу, Фастів, Корсунь, Ржищів, Народичі, Паволоч, Білу Церкву, Ходорів, Бердичів, Красне, Цибулів і доходили до Полісся. Повстання розгорталось стихійно, без плану і керівництва, без належної організації. Гайдамаки творили розбійні банди, збирали здобич і втікали, залишаючи бунтівних селян напризволяще. Повстання було придушене шляхтою всіх трьох воєводств.

Третє, найстрашніше повстання вибухнуло у 1768 році знову на Київщині. Про його характер свідчить уже сама назва — Коліївщина, яка походить від українського слова «колій» (іменник від дієслова *колоти*). Справа в тому, що шляхту кололи тоді ножами або багнетами, а явище стало таким масовим, що надало назву повстанню.

Головною причиною Коліївщини стало повсюдне переслідування православного населення військом, цивільною владою і католицьким кліром, змушування священиків і вірних до прийняття унії за допомогою батога і в'язниці. У насиллі допомагали прихильники Барської конфедерації — шляхетського союзу, який боровся з королем Станіславом Понятовським — фаворитом Катерини II. Коли корпус генерала Кречетникова, висланий царицею на Правобережжя, почав громити конфедератів, то населення прийняло це як помсту за свою кривду і початок очищення України від поляків.

Це була, напевно, найжорстокіша боротьба в історії ук-

раїнсько-польських стосунків. Щоб охопити всю Київщину з усіх боків, операцію почали одночасно у чотирьох прикордонних місцевостях під генеральним керівництвом запорожця Максима Залізняка. На чолі одного з загонів, який налічував 700 осіб, він вирушив з Мотронинського монастиря до Умані через Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав і Лисянку. В усіх містах і селах повстанці вирізували шляхту і євреїв. Місцеве населення брало участь у вбивствах, грабувало майно і приєднувалось до повстанців, утворюючи все нові загони. Шляхта сховалась у захищеній фортеці Умань, командир оборони вислав проти повстанців відділ надвірної козацької міліції під командуванням Івана Гонти, але посланці перейшли на бік Залізняка і на другий день зайняли місто. Настала страшна різня шляхти, євреїв, уніатських священиків і польського цивільного населення. Кількість жертв оцінювалась по-різному; одні історики називають цифру дві тисячі, інші – вісімнадцять, ще інші обережно говорять про кілька тисяч. Існує також думка, що кількість була шляхтою перебільшена. Беручи до уваги обставини, можна говорити про тисячі жертв, хоча, напевно, ніхто їх не рахував і не порахує.

Після погрому переможців скликали в Умані на раду, яка призначила Залізняка гетьманом, а Гонту уманським полковником. Уніатам було запропоновано прийняти православ'я або залишити країну. З-під Умані повстанські загони були розіслані в різні боки, завдяки чому влада Залізняка і Гонти охоплювала Київське, Брацлавське воєводства, західну частину Подільського і південну частину Волинського воєводств. Тим часом російські війська закінчили ліквідацію конфедератів, і польська сторона попросила, щоб спільними силами ліквідувати й гайдамаків. На допомогу їм прийшов випадок: один із повстанських відділів, переслідуючи шляхту і євреїв, перейшов кордон і спалив турецьке місто Балту, де сховались утікачі. Вибухнув міжнародний скандал. Туреччина пригрозила Росії війною. Цариця Катерина наказала ліквідувати повстанців. Справу було вирішено підступно: використовуючи симпатії одновірців, штаб російської армії запросив керівників гайдамаків на банкет, арештував їх, а потім ще більш ніж тисячу повстанців. Польській стороні передали 846 полонених, майже всі вони загинули під час тортур. З Гонти спочатку здерли пасма

шкіри, потім живого четвертували. Поступово виловили усіх повстанців. Екзекуції тривали кілька років. Керував ними командуючий коронними військами на Правобережжі Юзеф Стемповський. Екзекуції проводились в селі Кодня на Житомирщині і в Сербах на Поділлі, відсічено було голови кільком тисячам осіб.

Іншою була доля повстанців з російським громадянством. Серед них було вибрано 250 осіб і на чолі з Залізняком відіслано до Києва. Там присудили їх до кари на смерть, яку пізніше замінили на заслання в Сибір після побиття батогами, виривання ніздрів і припалювання шкіри на лобі і щоках. Таким чином, завдяки «сусідській допомозі» повстання було придушено, але причини залишились, а наслідки були подвійні:

— посилилась і зміцнилась ненависть українського суспільства не тільки до шляхти, а й до всього, що польське, до народу, який — хотів того чи ні — був знаряддям шляхетської політики екстермінації, як пізніше німецький народ у Гітлера;

— виникло питання: чи має право на існування держава, яка, захоплюючи такі великі території, не може утримати їх у порядку, не може впоратися навіть із власною конфедерацією, не кажучи вже про повстання підкореного народу?

Однозначну відповідь історія дала дуже швидко: через чотири роки після ліквідації гайдамаків настав перший поділ Польщі.

У СПІЛЬНІЙ НЕВОЛІ

Перші десятиліття після поділу Польщі не принесли суттєвих змін у суспільній ситуації Правобережжя. Як у Польщі, так і в Росії панував феодалізм. Змінилась тільки окупаційна держава, шляхта залишилась та сама.

Як подає церковна статистика, в період розборів у приєднаних до Росії Волині, Поділлі і Київщині мешкало 240 тисяч людей римо-католицького віросповідання, тобто 11—12%. Згідно з більш точною державною статистикою 1838 року на цій території жило 4,2 мільйона українських селян-кріпаків і 100 тисяч виключно польської шляхти. До цієї кількості належала і найменш численна, але найбагатша група магнатів — власників величезних латифундій; досить велика група поміщиків — власників земельних маєтків; дрібна шляхта, яка не мала підданих і управляла землею власними силами, а також велика група безземельної шляхти, а точніше бідняків, яка ліпилась біля магнатських і поміщицьких дворів, виконуючи роль панських погоничів. До останніх двох груп належало 65% шляхти. Вона визискувала підданих більше, ніж магнати, і її ненавиділи ще більше. Одночасно це були дуже патріотичні групи, з яких у XIX столітті вийшло найбільше повстанців.

Зазначимо досить суттєву деталь. Походячи з лицарства, тобто феодальної еліти середніх віків, польська шляхта перейнялась своїм походженням настільки, що впала у мегаломанію: шанувались тільки особи «благородного шляхетного походження», вибрані, а решта існувала для того, аби служити вибраним. Ця якість з'єднала всі шляхетські групи, від магнатів до бідноти, незважаючи на величезне економічне і суспільне розшарування. Ототожнюючи поняття народу з поняттям власного стану, шляхта, яка становила приблизно 10% населення, монополізувала владу в державі і надала їй назву «Річ Посполита Шляхетська». А що нещастя зви-

чайно ходять у парі, то з мегаломанії виростала інша непохвальна риса: нетолерантність до нижчих прошарків-верств — селян і ремісників і навіть ненависть до іновірців-схизматиків. Очевидно, що іновірці платили полякам «красивим за корисне».

Ці якості впливали на широкі кола населення, деформуючи суспільну психіку. Поступове перетворення суспільних стосунків, обмеження привілеїв окупаційними державами, застосування репресій до патріотичної частини населення призвели до систематичного зубожіння дрібної шляхти і її розчинення у міському і сільському середовищі. Зливаючись з оточенням, прибульці вносили до нього свої позитивні риси і вади, тобто пиху і нетолерантність, які в атмосфері безперервних суспільно-національних конфліктів мали чудову поживу і розростались у всьому народі. Кого ж могла не хвилювати героїчна традиція предків, які однаково героїчно боролись як за свободу з хрестоносцями під Грюнвальдом, з турками під Віднем, так і з натовпами «бунтівної черні» під Берестечком, щоб утримати кордони під Харковом? Усе ж таки Польща – передмур'я християнства, тож вона несе на Схід культуру Заходу, вона власною кров'ю здобула ці території, і вони їй повинні належати...

Зміна влади над Дніпром, як ми говорили, не змінила ні суспільних стосунків, ні згаданого способу мислення. У 1796 році померла Катерина II, яка, знищивши у 1775 році залишки самостійності України ліквідацією Запорозької Січі, одночасно зігнула Польщу. У 1801 році вбито в Петербурзі наступника Катерини — Павла I, а царський трон посів Олександр I, якого вважали лібералом. З метою підтвердження цієї думки він створив зі своїх приятелів молодості групу радників, до якої увійшли граф Миколай Новосільцев — росіянин, князь Віктор Кочубей — українець і поляк — князь Адам Чарторийський. В імперії запахло відлигою. На високих державних посадах з'явились такі польські магнати, як граф Браницький, Іллінський, Ржевуський, Потоцький, Ожаровський, князь Любомирський. Гучний багаторічний роман монарха з Наришкіною — уродженою княгинею Четвертинською також мав значення в політичній сфері. Тому ніхто не втручався у суспільно-політичне життя Правобережжя: польська мова надалі залишалась панівною у школах, судівництві й

адміністрації, не втручалась влада й у діяльність костелу. Все шкільництво Правобережної України було сконцентровано у руках князя Чарторийського у Вільні, а він призначив шкільним інспектором Волині, Поділля і Київщини прекрасного організатора — Тадеуша Чацького. Вміло мобілізувавши суспільство до жертовності, Чацький збудував у всіх землях густу мережу середнього шкільництва, створив крем'янецький ліцей, який незабаром здобув почесну назву «Волинських Афін». Це було продовженням дуже шляхетної діяльності Комісії Народної Освіти, перерваної через втрату незалежності, але спрямованої виключно на розвиток польської культури і формування польського патріотизму. Так, у 1821 році у крем'янецькому ліцеї з 600 студентів училось лише 36 українців, незважаючи на те, що згідно з переписом це відношення повинно було мати обернену пропорцію. І хоча за царату польська освіта і культура досягли більшого рівня, ніж впродовж попередніх століть, для українців це був лише черговий період полонізації, закінчений тільки Листопадовим повстанням, після якого царський уряд проголосив війну полонізації. Очевидно, для того, аби полонізацію замінити русифікацією.

Гірким уроком стали польські спроби відновлення свободи шляхом антиросійських повстань 1830 і 1863 років. Що з того, що це була національно-визвольна боротьба, якщо на її прапорах незалежність малювалась у кордонах перед поділом. Таким чином, українські і білоруські симпатії до борців за свободу переходили до військ окупанта. Так проявлялись наслідки шляхетського суспільного виховання. І тому повстання завершувались марнуванням цвіту молоді, заповненням Сибіру, ліквідацією всіх свобод і конфіскацією маєтків поміщиків.

Дух антагонізму панував також під австро-угорською владою в Галичині, яка колись становила частину Галицько-Волинського князівства, заселену «руським» населенням. Кордон, який відділяв князівство від Польщі, проходив по західному краю повітів Санок—Бжозів—Перемишль—Ярослав, не захоплюючи Лемківщину, яка врізалась гірським клином між Польщею і Словаччиною. Тоді Австрія приєднала до Галичини польські землі, включно з так званою Річчю Посполитою Краківською, утворюючи Західну Галичину. Таким чином, корінна Галичина стала Східною Галичиною.

іншою країною, ніж у князівські часи, — значною мірою денаціоналізованою, колонізованою і полонізованою. Незважаючи на падіння Польщі, процес полонізації, розпочатий агресією в XIV столітті, розвивався надалі і під австро-угорською владою. Він був результатом нерівної економічної ситуації двох народів.

Із втратою незалежності Галицька Русь втратила і свої економічні досягнення. Ми згадували, як після анексії Галичини конфісковані князівські і боярські маєтки передавались польським вельможам, шляхті й костелу, їм віддавали цілі села, прискорюючи розвиток панщини. Багато землі перейшло у польські руки в результаті полонізації місцевого поміщицтва.

Під австрійською владою ситуація галицьких селян, які становили 90% населення, погіршувалась усе більше. Селянам бракувало землі, бо за статистикою[1] 1875 року великі господарства займали 42,36% усієї площі Галичини (в тому числі державні — 389 тисяч моргів, графа Потоцького — 146 тисяч, архікнязя Альбрехта — 70 тисяч), а селянські – 57,67%. Розвиток пролетаризації селян виглядав так:

Рік	1819	1859	1880
Кількість маєтків	8500	4500	2086
У середньому моргів/маєток	683	1185	2400
Кількість господарств	512 000	788 000	1 420 000
У середньому моргів/господарство	14	9,5	5,5

Тобто банкрутували слабші поміщики, утворювались усе більші маєтки, одночасно подрібнювались господарства і доходили до такого мінімуму, що не могли забезпечити засобів для утримання родини. Адже у цю кількість моргів на господарство, крім поля, входила доволі значна решта — луки, ліси, пасовища, полонини, ставки, неужитки (ріки, болота, пусті піски, дороги і т.п.). За польських часів найвідважніша молодь втікала від голоду чи

[1] *Dr.Tadeusz Rutkowski*. Rocznik statystyki Galicji. — Lwów, 1886; Wiadomości Statystyczne. — Roczn. II; *I.Franko*. Galicyjska własność ziemska // «Przegląd Społeczny». — Lwów, 1887. — T.II. — S.21—35, 323—335.

панської нагайки на Запорожжя, тепер подібна ескапада могла закінчитись пострілом на кордоні. У промисловості працювало 3% українців, у торгівлі і транспорті — 2,5%; 4,5% набиралось серед чиновників, вільних професій, слуг і т.п. (дані 1910 року). Згідно з підрахунками священика Валеріана Калінки від 1852 року, тобто вже після скасування панщини, на прогодування сільського населення в Галичині бракувало 230 корців зерна, в результаті чого у 1847, 1848, 1855, 1876, 1889 роках голодувала або більшість населення, або вся країна. Від 1867 до 1883 року за борги чи за податки пішло з молотка близько 35 тисяч селянських господарств, залишаючи без засобів на життя щонайменше 100 тисяч людей, а в 1875 нараховувалось понад 500 тисяч сільського пролетаріату. Нічого дивного, що за підрахунками Ст.Щепановського у Галичині щороку вмирало на 55 тисяч людей більше, ніж у Конгресівці, яка налічувала у 1860 році майже таку саму кількість мешканців. Вмирали, головним чином, через шлункові хвороби, тобто від недоїдання. Протягом 27 років, під час яких велись підрахунки, у сумі це дало ... півтора мільйона осіб!

Почалась еміграція. Спочатку до Угорщини, Румунії, Бессарабії, на Волинь, пізніше за океан — до Бразилії, Північної Америки, Канади, Аргентини. В першу чергу виїжджала найбідніша Лемківщина, за нею рушило Галицьке Поділля — Збараж, Тернопіль, Скалат, Гусятин, Борщів, Бережани. Протягом 20 років (1890—1910) з Західної до Східної Галичини прибуло 318589 поляків і в цілому не для того, аби збільшувати ряди сільського пролетаріату. Переселенці їхали сюди за землею, якої бракувало для місцевого населення. Адже земля була в руках польських поміщиків. Після скасування панщини частину маєтків було роздрібнено, у 1852—1912 роках польські колоністи з Західної Галичини отримали звідси 237 тисяч га, а українці — 38 тисяч, незважаючи на те, що в кінці цього періоду (1914) у Східній Галичині (з Лемківщиною) мешкало римо-католицького населення 23,1%, а греко-католицького – 63,5%. Не всі римо-католики навіть були поляками: $^1/_3$ з них належала до групи «латинників», які не усвідомлювали свого походження. З тих чи інших причин вони колись перейшли на римо-католицьку віру, але надалі розмовляли українською мовою.

Як це сталось, що меншість прибульців, яких у Галицькому князівстві взагалі не було, змогла підпорядкувати собі у три рази більшу кількість автохтонів? Отже, підпорядкування існувало там від XIV століття. Австрія прийняла країну разом із польським адміністративним апаратом, з магнатами, які зосередили у своїх руках усі багатства. А хто має багатства, той має владу.

Основою полонізації у Галичині були поміщики, державні і самоврядні службовці, пізніше також вільні професії, робітники та інший міський елемент, менше значення мали селяни. Австрія спочатку відсунула від влади поляків, але після смерті цісаря Йозефа II (1790) магнати і шляхта почали поступово опановувати німецький, тоді бюрократичний, апарат, здобуваючи, з одного боку, вплив на вищих урядовців, а з другого, — проштовхуючи на нижчі щаблі цього апарату дрібну польську шляхту. У польських руках опинилось як міське самоврядування, так і Галицький становий сейм. Численні королівські маєтки викупило магнатство. Поміщикам було довірено на селі поліцейську, податкову, судову владу, набір рекрутів. До їхніх потреб було пристосовано виборчі правила, згідно з якими для вибору депутата крайового сейму достатньо було 55—60 голосів поміщиків, а селянських голосів потрібно було 18 тисяч. На загальну кількість 150 мандатів до цього сейму українці отримали в 1861 році 49, в 1877 — 14, а в 1883 — 11. Ще гірше булс у віденському парламенті. Вже на першому сеймі, скликаному на основі нової ліберальної конституції, між українцями і поляками почалась боротьба за рівноправність, яка тривала аж до Першої світової війни.

Ініціатива цієї боротьби виходила з боку української інтелігенції, яка у 1848 році утворила Головну Руську Раду і скликала освітній з'їзд під назвою Собор Руських Вчених. Рада оголосила декларацію про єдність галицьких українців з 15-мільйонним українським народом і висунула вимогу утворення у Східній Галичині, Закарпатті й Буковині коронного краю при федеративній перебудові держави Габсбургів. Висування цієї пропозиції в австрійському парламенті викликало обурення польських депутатів. Одні з них твердили, що не існує жодної Русі, що русини — це польське плем'я, а русинська література є діалектом польської мови; інші намагались переконати уряд і центральну адміністра-

цію у Відні, що русини — це потенціальні москалі. В результаті такої суперечки уряд відкидав пропозиції рівноправності, виходячи з засади, що це є внутрішня справа польсько-українських стосунків і обидві сторони повинні вирішити їх між собою. Вердикти в різних суперечках видавали цісарський намісник і міністр внутрішніх справ, польський граф Агенор Голуховський. Це він створив проект знищення українського руху через відмову від кирилиці і заміну її латинським алфавітом. Міністерство освіти навіть затвердило проект, але мусило його відкликати через повсюдні протести українців.

Однією з головних причин розбрату була проблема українського шкільництва, яке мало перспективи розвитку навіть під тінню австрійського герба, якби не спротив поляків. Від 1586 року українці мали школу при Ставропігійському Братстві у Львові і «дяківки», тобто парафіяльні школи, де вчили читати і писати. Після австрійських освітніх реформ 1777 і 1781 років українське шкільництво навіть почало розвиватись, але в 1792 лекції руської мови було обмежено до двох годин на тиждень, духовенству заборонено навчання релігії у школах, передано його в руки католицького кліру. Попри те, у 1821 році в Галичині було 834 церковні школи, які навчали 11% дітей шкільного віку. У 1843 році вже було 921 українська школа, 190 польських, 81 німецька, 1 угорська, 1 вірменська і 938 мішаних з українською, польською і німецькою мовами навчання.

Ситуація погіршилась, коли справами шкільництва зайнялась Шкільна крайова рада, утворена в Львові 1867 року, яка складалась із чотирьох поляків і одного українця. Українські початкові школи мали тільки елементарний рівень 1—2 класу, тому молодь була змушена вчитись у польських школах, щоб дістати рекомендацію до середньої школи. Перед Першою світовою війною поряд з 50 польськими середніми школами існувало лише 8 українських гімназій і два рівнозначних класи при польських гімназіях у Бережанах і Стрию. Дискримінація українського шкільництва була предметом безперервної сварки, скарг, інтерпеляцій, звернень і риторичних змагань на сеймовій і парламентській арені, особливо коли на порядок денний потрапляла справа відкриття нової української гімназії чи основної школи вище четвертого класу.

Під кінець XIX століття вибухнув скандал у Львівському університеті, який набув широкого розголосу в країні і за кордоном. Львівський університет заснував у 1784 році на базі єзуїтського колегіуму цісар Йозеф II, встановлюючи урядовою мовою латинську. У 1805 році навчальний заклад було переформовано у ліцей, але у 1817 році університет було відновлено через потреби українського населення, оскільки поляки мали свій університет у Кракові. У 1787—1808 роках при Львівському університеті існував науковий інститут «Studium Ruthenum», який готував уніатських священиків серед кандидатів, що не знали латинської мови. Але після підготовки 470 випускників заклад було ліквідовано. Після відновлення університету замість латинської мови урядовою мовою стала німецька. Під час Весни Народів проведено було спільну польсько-русинську дегерманізаційну акцію, ці обидві мови стали рівноправними, було створено кафедру русинської мови і літератури, а потім кафедри цієї мови на теологічному і правничому відділах. Йшлося про підготовку кадрів для тих 70% населення. Декретом від 1871 року цісар зняв мовні обмеження, дозволивши приймати тільки тих кандидатів, які знають руську або польську мови. Таким чином було прийнято утраквістичну структуру навчального закладу.

Але його керівництво взяло курс на полонізацію. Тобто спочатку обмежили, а потім витіснили русинську мову з університету, очевидно, за тихого потурання вищих чинників. Ця справа стала предметом боротьби у сеймі. У 1889 році до неї підключились студенти обох сторін — елемент, як відомо, запальний. З плином років атмосфера погіршувалась. Українські студенти (назва «русини» на переломі віків втратила популярність) вимагали рівноправності для батьківської мови. До парламенту їздили делегації, але в університеті нічого не змінювалось — подання українською мовою не розглядались, не підписувались залікові книжки, заповнені українською мовою, промови проголошувались «від імені польських професорів до польської молоді польського університету». Нарешті настав вибух.

Скликаний на 19 листопада 1901 року студентський мітинг ректор наказав розігнати. Коли під керівництвом кревних професорів університетська служба почала бити мітингуючих палицями,

розгорнулась бійка, було побито професорів, службу і певну кількість студентів, а мітинг був завершений прийняттям ухвали з вимогами:

— утворення самостійного українського університету;

— організації у Львівському університеті рівноцінних кафедр з українською мовою навчання;

— до університетського персоналу реалізувати принципи мовної рівноправності;

— телеграфного повідомлення парламенту про студентські вимоги.

Викладання було призупинено, боротьба перенеслась на сторінки преси і мітингові трибуни. Сформувались два протилежних табори: з одного боку – студенти і все українське суспільство, польські соціалісти і євреї; з другого — сенат університету, ендецька «Академічна Читальня», яка об'єднувала польських студентів, крім них, журналісти і цісарський намісник.

Для пошуку керівників бунту було утворено дисциплінарну комісію. Студенти заявили, що керівників не було і якщо карати — то всіх. Однак комісія приготувала якийсь там звіт, і п'ять студентів виключили з університету.

Після тривалої перерви заняття було відновлено. Українські студенти мали два виходи: вернутись на навчання, протестуючи проти зневажання їхньої мови, тобто не допустивши жодного заняття, битися з шовіністично налаштованою польською студентською молоддю або залишити університет. На мітингу прийняли другий варіант — сецесію. З університету пішли всі українці — 650 осіб і поїхали на подальше навчання до Праги, Відня, Граца і Кракова.

Перебіг сецесії був детально описаний у спеціальному виданні молодіжного часопису «Молода Україна» (Львів, 1901), де читаємо: «Варто уваги, що майже всі поляки — і студенти, і професура з-поза Львова і Східної Галичини з більшим або меншим розумінням привітали наше прагнення до власного університету. І майже ніхто не підтримав шовіністичного настановлення львівських професорів і польської молоді». Як доказ опубліковано на 12 сторінках часопису телеграфічні висловлення співчуття студентам, надіслані з Галичини, Центральної Польщі, Відня, Берліна, Цюриха, Чернівців. Наступні 14 сторінок зайняли листи

українських студентів з Варшави, Дерпта, Києва, Парижа, резолюції польських студентів університету і політехніки з Києва і Лейпцига, польської академічної молоді з Кракова і Любліна, а також української громадськості з краю і з-за кордону.

Тобто на той час українське суспільство вже не було неписьменною селянською масою, як це уявляла собі шляхта. Воно мало у всіх закутках молоду інтелігенцію і молодих фахівців, політичні партії, «Просвіту», Наукове товариство імені Шевченка, літературу і пресу, низку культурних і освітніх установ — не гірше за інші народи, тому сильно відчувало кривду, завдану поляками. Бракувало незалежності — але сама боротьба за університет у Львові свідчила про прагнення до самостійності. Найбільше боліло те, що гнобила не влада народу, який панував, а сусіди, які ходили у тому самому ярмі й самі боролись за свободу. Була тільки певна різниця у розумінні свободи: коли українці мріяли про незалежність на власній землі, речники Національної «Демократії» вживали державницькі категорії, не розуміючи — як написано у згадуваному часописі, — що «давня Польща, яка під розборами сусідів зникла з політичного горизонту, безповоротно згинула і ніколи не встане, а якби і воскресла в образі кінця XVIII століття, це знову призвело би до такої катастрофи, якої зазнала стара Польща». І далі: «Дух старої Польщі, до складу якої входили землі українського народу, відгукується завжди, як тільки трапляється нагода розмови про українські справи. Поляки не визначають свої потреби мірою культурного народу, а тільки мірою користі, яку би вдалось отримати для Польщі».

Автори української львівської публікації, проте, не міряли всіх поляків однією міркою. «Були й польські промови, — читаємо в описі прощання зі студентами, які від'їжджали. — Це промовляли наші колеги, прогресивні поляки. Тепло і сердечно проводжали вони тих, хто від'їжджав, з ким поєднувала їх не школа, а високі ідеї, з якими, як союзниками, сподіваємося вирвати працюючих мучеників з рук лютих катів-нероб. Один з них закінчив промову сердечним побажанням: «Хай «Ще не вмерла Україна» пролунає якомога швидше у незалежній Україні». У відповідь почули «Червоний Штандар».

Це співали молоді ентузіасти, захоплені соціалістичною ідеєю,

яка високою хвилею пливла тоді до Галичини з заходу і сходу, несла красиві гасла, ніби живцем переписані зі Святого Письма, пропагувала мир, рівність і справедливість, щоб пізніше зіткнутися із спотвореннями і наразитися на сутичку з практикою життя.

І хто тоді міг сподіватись, що через дев'яносто років, після падіння «диктатури пролетаріату» у Східній Європі, поздоровлення з нагоди оголошення незалежності будуть виголошувати представники ... польського уряду, і то не соціалістичного?

Університетська влада трималась міцно, спокій панував до часу, поки зібралось молодше покоління українських студентів. Нові заворушення виникли вже у 1907 році і з більшим чи меншим напруженням тривали до початку Першої світової війни, супроводжуючись інколи навіть пролиттям крові. В одній із сутичок було вбито українського студента Адама Коцка, а перед судом став 101 студент української національності.

У 1912 році австрійський уряд обіцяв відкрити український університет до 1916 року, але не встиг — світова війна почалась раніше.

ЗАЖЕРЛИВИЙ НОВОНАРОДЖЕНИЙ

Відновлювачі Другої Речі Посполитої почали антиукраїнську кампанію тоді, коли Польської держави не було ще навіть на карті Європи. Приводом до кампанії стала звичайна людська жадібність. Отож, патріотичні бійці постановили, що Польща повинна бути не тільки вільна, а й потужна, широка від моря до моря, сягати Харкова і охоплювати стільки українських земель, скільки зможе утримати, а щоб мешканці не захищались від загарбників, ця своєрідна логіка знайшла вихід: напружити всі сили, щоб залишити український народ у неволі. Це тільки поляки можуть бути вільні...

Речником тієї казуїстики став Національний Комітет Польщі, утворений у 1917 році в Парижі з метою взяти функції уряду в момент оголошення незалежності. На чолі Комітету став видатний діяч Народної Демократії Роман Дмовський, який у державах переможної Антанти вважався спеціалістом з європейської політики. Тобто ще у квітні 1917 року — за півтора року перед оголошенням незалежності Польщі — Дмовський запропонував Бальфуру, міністру закордонних справ Великобританії, розлогу працю «Проблеми Центральної і Східної Європи»[1], яка повинна була стати основою політики держав Антанти. Там він стверджував, що німецька потуга є найбільшою небезпекою для Європи, тому після перемоги Антанти повоєнна Європа повинна бути так перебудована , щоб ця потуга не могла відродитись, а нова, тобто антинімецька, Центральна Європа може бути сильною тільки тоді, коли буде спиратись на потужну Польщу. З огляду на те Дмовський висунув постулат приєднання до Польщі Сілезії, познанських земель, Західної

---

[1] *Roman Dmowski.* Polityka polska i odbudowanie państwa. – Warszawa, 1988. – T. 2. – S. 225–286.

Пруссії і Гданська, а на сході – Ковенської, Віленської і Гродненської, більшості Мінської і Волинської губерній та Східної Галичини.

Дмовський застерігав політиків Антанти, що якби українцям вдалось утворити свою державу, то вона була б надто германофільською і антипольською, що не тільки може завдати великих неприємностей Польщі, а й становитиме загрозу миру в Європі. Лідер ендеції стверджував, що український незалежницький рух найкраще розвивався під австро-угорським пануванням, тому польський державний інтерес вимагає приєднання Східної Галичини до Польщі, щоб паралізувати цей рух. Наддніпрянська Україна не має ще сил для побудови держави, але вже настільки свідома, щоб шукати нагоди відірватись від Росії. Український незалежницький рух буде постійно ослаблювати Росію, нівелювати її антипольські тенденції, завдяки чому Польща могла б тим часом полонізувати українців на Волині і у Східній Галичині, усуваючи внутрішню загрозу. А найважливішим є те, що Польща і Росія будуть мати спільну мету — протиставлення незалежності України. Утвориться щось аналогічне прусько-російському союзу після поділу Польщі — **природний спільний польсько-російський інтерес пригноблювати й обмежувати українців,** що гарантуватиме Польщі тривалий мир з російською Східною Європою.

На початку 1918 року українці справді почали розбудову держави, а ендеція почала протидію. 28 лютого 1918 року Національний Комітет Польщі прийняв ухвалу про знищення **будь-якою ціною** української незалежності, мотивуючи це таким чином: «Забезпечення на сході Польщі литовських і українських земель від прямих і опосередкованих німецьких впливів може бути досягнуто лише тоді, коли Польща буде безпосередньо межувати на сході з Росією і через неможливість створення української і литовської незалежних держав ці народи потраплять під польський і російський впливи, щоб не потрапити під німецький вплив»[1].

Гіршою була справа з реалізацією ухвали, бо неіснуюча держа-

---

[1] Akty i dokumenty dotyczące sprawy granic Polski na Konferencji Pokojowej w Paryżu 1918–1919, zebrane i wydane przez Sekretariat Jeneralny Delegacji Polskiej. – Część I. Program terytorialny Delegacji. – Paryż, 1920. – S. 75–77.

ва могла тільки висловлювати будь-які побажання — на поділ українських земель між Польщею і Росією потрібна була згода Антанти. І то швидка — у проголошенні незалежності держави особливо виділялась проблема лінії кордонів. Спробі схиляння Антанти до «парцеляції» передував меморандум, переданий Вільсону 8 жовтня 1918 року, коли Дмовський переконував президента Америки, що «руський національний рух у Східній Галичині, відомий під назвою українського», є антипольським знаряддям у руках Німеччини й Австрії, а русини — це, головним чином, несвідомий і байдужий з національних позицій елемент, який не має інтелігенції і тому не здатний до керівництва державою. Якщо під пануванням Австрії галицький уряд опинився у польських руках, то тільки тому, що на цій землі нема іншого елементу, здатного до здійснення влади. Це твердження, обов'язкове для кожної наступної дипломатичної ноти, обростало подробицями: що Українську Галицьку Армію створила Австрія, підтримували її німці, що українці зв'язані з більшовиками і т. д.

Ординарна брехня провідних польських дипломатів падала у сприятливий ґрунт. І нічого дивного. Про існування бездержавного українського народу в широкому світі було дуже мізерне поняття, навіть для політиків це була єдина велика Росія. І поляки, як здавалось, наводили дуже переконливі аргументи. Для Вільсона Дмовський створив прекрасну концепцію: «Принаймні для найближчого майбутнього єдине, про що можна говорити, коли хтось думає про нормальний розвиток цієї землі. Треба тільки рахуватись з національними прагненнями русинів, даючи їм повну свободу розвитку національного життя, визнаючи офіційний характер русинської мови, навчання русинською у крайових школах і т. д. Але так довго, як довго русинський народ залишається в ембріональному стані, поки рівень його духовного життя є занизьким, щоб можна було створити прогресивний, сучасний керований русинами уряд, так довго повинна Східна Галичина залишатись невід'ємною частиною Польської держави»[1]. Ці обіцянки були потім доповнені зобов'язанням Польщі надати автономію

---

[1] *Roman Dmowski.* Polityka polska... — T. 2. — S. 302.

4*

Східній Галичині. Це був настільки міцний аргумент, що зворушений Вільсон енергійно підтримував проект приєднання Східної Галичини до Польщі. На жаль, після приєднання про зобов'язання було забуто.

Таким же чином Дмовський надалі аргументував претензії до східних територій: «Губернії: Ковенська, Віленська, Гродненська, Мінська, Могилівська, Вітебська, Волинська, Подільська і Київська з загальною територією 180911 квадратних миль і населенням чисельністю 26 013 400 осіб становлять колишню територію Польської держави, приєднаної до Росії протягом трьох поділів (1772, 1793 і 1795). У різних частинах цієї великої країни більшість населення користується руською мовою, або білоруською, або вже польською чи литовською як рідною. Немає точних офіційних даних , які б показували пропорції поляків на тих територіях; російська урядова статистика немає з цієї точки зору жодної вартості, бо вона дуже фальшується власне для того, щоб показати, що цей край не є польським. Найновіші польські підрахунки, здійснені на основі вибіркових даних, виявили 6 000 000 поляків на цій території. З економічної і суспільної точки зору це були найвідсталіші провінції давньої Польщі. У першій половині XIX століття російський уряд визнавав ці окремі провінції польськими, офіційно мовою адміністрації була польська, і так само вона була мовою навчання та освіти також Віленського університету, найбільшого на той час вогнища інтелектуального життя. Після 1830 року позиція російського уряду зазнала зміни, після якої почала застосовуватись система найжорстокішого переслідування всього, що є польським. Та система існувала аж до нинішньої війни. Оскільки поляки були єдиною інтелектуальною і економічною силою в цім краї, російський уряд намагався знищити їх впливи і неодмінно нищив усе цивілізоване життя, в тому числі суспільний і економічний розвиток цих провінцій. Політичне майбутнє цих земель може становити найважчу в усій Європі проблему. (...) Русинська (українська), білоруська і литовська більшості складаються майже виключно з дрібних селян і духовенства. Білоруси становлять зовсім пасивний расовий елемент. Серед них немає жодного національного руху, так само немає навіть зачатків білоруської літератури. Протягом останніх п'ятдесяти років серед

українців проявилась певна літературна діяльність, яку супроводжував слабкий політичний рух у напрямку національної самобутності. Цей рух обмежувався певними колами, що складались зі студентів університетів, переважно синів священиків і землевласників. Він ще недостатньо розвинувся, щоб створити з українців сильний інтелектуальний клас. Якщо німці визнали український народ у Брестському договорі, то зробили це не з огляду на міжнародну справедливість, а тільки для того, щоб розбити Росію і зменшити територію польської держави. Німці це зробили з найповнішим усвідомленням, що українська держава не може залишитись суттєво незалежною і повинна неухильно потрапити під німецький протекторат».

Дмовський повчав Вільсона, що ситуація майже безвихідна, бо через відсутність на місці культурного елементу утворення Литовської і Української незалежних держав означало б або анархію, або правління іноземців. У той же час поляки ще надто слабі, щоб керувати «всією територією східних земель», такий обов'язок був би для Польщі завданням понад її сили. Залишається один вихід: поділити ті землі між Польщею і Росією, причому Литва могла б отримати від Польщі автономію. Це був би проект перекреслення українських державотворчих поривів, адресований авторові чотирнадцяти визвольницьких пунктів, з яких тринадцятий говорив про право Польщі на незалежне існування навіть з доступом до моря. Виникла ситуація, яка заслуговувала на назву «безсовісної». Але польський керівник тим не переймався і подав проект спочатку усно на засіданні Найвищої Ради мирної конференції 29 січня 1919 року, а пізніше письмово до міжсоюзницької комісії у справах Польщі, утвореної мирною конференцією.

Усталилася певна закономірність: як тільки на форумі Антанти з'являлась українська проблема, польська дипломатія завжди займала непримиренну позицію, намагалась формувати негативну думку Антанти, яка мала бути арбітром у польсько-українській війні за Східну Галичину. Польська делегація на мирну конференцію поставила перед собою дуже конкретну мету: знищення Німеччини і знищення України. Лише з тією різницею, що німці загрожували західним кордонам майбутньої Польщі і треба

було приструнити цю потугу, а український народ нікому нічим не загрожував, він хотів бути лише господарем у власному домі.

І за це був приречений на знищення.

Бо про Польщу лише на польських землях ніхто з провідників польського народу думати не хотів, адже в їхньому розумінні майбутня Польща повинна була стати супердержавою, хоча не мала для цього засобів. Не було тільки згоди у питанні: у який спосіб досягти супердержавності? Ендеція пропонувала побудову єдиної великої держави з денаціоналізацією чужорідного населення. Пілсудський разом із частиною соціалістів і краківськими консерваторами хотів утворити польсько-литовську федерацію, звичайно ж, під польською гегемонією. 2 березня 1919 року було скликано засідання Національного Комітету, щоб вирішити, який варіант є кращим. «Якщо станемо на федеративній платформі у стосунках з Литвою, — характеризував ситуацію один із промовців, — то послідовно мусимо застосовувати її і у ставленні до русинів, внаслідок чого втратимо Східну Галичину». Інший оратор також стверджував, що програма Дмовського більше відповідає польським інтересам, бо корисно вирішує русинську проблему, яку не вдалось би охопити федеративною програмою. Дуже мало поляків хотіли виникнення русинської держави і утворення з нею федеративного союзу. Переважала концепція однієї державності, яка змусила б відмовитися від литовського Ковна, зате дозволяла уникнути відродження України.

Висновки, які випливають із цих концепцій, є дуже мінорними. Національний Комітет Польщі на чолі з Дмовським формально і фактично став представником польського народу. Це підтверджує цитата з найновішої біографії керівника Народної Демократії, у якій читаємо:

«Дмовського — особливо того, з 1917–1919 — можна вважати представником народу, бо у своїх діях виразно враховував принаймні два основних інтереси польського народу. Може, це прозвучить обурливо, але, власне, його програма великої Польщі, що об'єднувала у своїх кордонах і провідні прикордонні національ-

ності, у найбільшій мірі відповідає більше чи менше усвідомлюваним національним прагненням»[1].

Повертаючись до ходу його думок, робимо надзвичайно прикрий висновок: ось народ, віками годований великодержавним баченням, прищепив усім своїм поколінням загарбницькі тенденції, а його представники — Дмовський і Пілсудський (згадаймо захоплення Вільно) з цілою плеядою діячів нижчого ряду стали виразниками цих тенденцій. До такого страшного спотворення психіки народу довела агресивна політика польських можновладців, яка продовжувалась протягом довгих століть. Бо тільки у голові зі спотвореною психікою може народитись погляд, що литовці, білоруси і «малороси чи русини» — згідно з номенклатурою Дмовського, — як гірші народи, нерозвинуті і нездатні до самостійного буття, повинні підлягати полякам — західноєвропейському народу, освіченому, висококультурному, «народові панів», як говорив недоброї пам'яті фюрер.

Загарбницький націоналізм не терпить опозиції, тому до литовців і білорусів, які приймали неволю покірно, ніхто у Польщі не ставив претензій, а ось до українців, які у хвилі розпачу хапалися за зброю, сформувалась ненависть. Без обмежень це виявляв «представник польського народу» у численних пресових статтях, зібраних пізніше у VII томі «Творів»[2], обґрунтовуючи необхідність знищення України з огляду на інтереси Польщі. А ось приклади таких роздумів:

Сторінка 222. Оскільки Польщу не можна знищити, — думали німці, — треба зробити її малою шляхом утворення української держави і пересунення її кордонів у глибину польських земель так далеко, як далеко сягає руська мова. Наслідком цього був Брестський мир, що визнав за Україною Холмщину.

Сторінка 229. Незалежна Україна стане збіговиськом аферистів усього світу, міжнародних каналій, сверблячкою Європи, осередком розладу і гниття.

Сторінка 235–237. Ворогами незалежності України повинні

---

[1] *Roman Wapiński*. Roman Dmowski. — Lublin, 1988. — S. 245.
[2] *Roman Dmowski*. Pisma. — T. VII. Świat powojenny i Polska. — Częstochowa, 1937.

бути Румунія і Польща. Румунія заплатила б за цю незалежність втратою Бессарабії. З Польщею було б ще гірше. «Якою б не була українська держава, вона завжди муситиме намагатись охопити всі землі, у яких звучить руська мова. Вона намагалась би досягти цього не тільки тому, що такими є устремління українського руху, але і тому, що, бажаючи встояти проти Росії, яка ніколи з цим існуванням би не погодилась, повинна була бути найбільшою і утримувати якнайбільшу армію. Польща тоді заплатила б набагато більшу ціну за утворення української держави».

Сторінка 238. Польща потрапила б у кліщі між Україною і Німеччиною, а тим часом «Велика Україна не була б у своїй провідній стихії так дуже українською і назовні не представляла б здорових стосунків. То насправді був би гнійник на тілі Європи, сусідство з яким було б для нас фатальним. Для народу, як наш, молодого, який мусить ще виховати у собі своє призначення, краще мати за сусіда потужну державу (Росію! — *М.С.*), хоча й дуже чужу і дуже ворожу, ніж міжнародний публічний дім».

Дмовський не тільки топтав національну гідність сусідів, а й гальмував створення їхньої державності. Процес побудови набрав реальних форм у другій половині 1918 року після поразки центральних держав, коли було прийнято рішення про перебудову Австро-Угорської монархії згідно з 14 пунктами програми Вільсона. 19 жовтня 1918 року польські депутати заявили у віденському парламенті, що їхньою метою є об'єднання в одній Польській державі усіх земель, де польський народ має історичну і культурну перевагу, не виключаючи Східної Галичини. 27 жовтня у Кракові було скликано Польську ліквідаційну комісію, яка доручила місцевій адміністрації Галичини, що складалася переважно з поляків, продовжити виконання службових обов'язків, але вже від імені Польської держави. Вирішено, що комісія переїде до Львова, одночасно переймаючи владу у місті від австрійського намісника. Тим часом Польська військова організація, отримавши інформацію про підготовку українців до захоплення влади, 31 жовтня оголосила мобілізацію своїх членів у Львові, видала зброю й набої. Відділи були розміщені у польських школах і в більших будинках. Після полудня ПВО мобілізувала інші польські організації, комендантом міста було призначено капітана Чеслава Мончинсько-

го. Тобто наступне повстання оборонців Львова не було «спонтанним жестом розпачу польських жінок і дітей», як це з емфазою подає польська історіографія.

Зранку 1 листопада Українська Національна Рада інтернувала намісника і взяла владу у Львові. Протягом дня владу було взято у Коломиї, Снятині, Станіславі, Жовкві, Раві-Руській, Золочеві, Тернополі, пізніше у решті Східної Галичини. Владу брали легально, спираючись на право самовизначення народів, сформульоване Вільсоном, а також на цісарський маніфест, який передбачав, що «кожне плем'я на території, яку воно займає, творить власний державний організм». На депутатську пропозицію про передачу Польщі всієї Східної Галичини австро-угорський уряд відповів 31 жовтня, що поляки можуть уже брати владу з одним застереженням, що вона не буде охоплювати української території, бо українському народові признається рівне право на утворення самостійного державного організму.

Прихід до влади — згадаймо Дмовського — елемента несвідомого і байдужого з національної точки зору, без власного розуму, не здатного до керівництва країною викликав загальний шок. «Але ж це посполиті, селяни, мотлох, здичавіле хамство, як вони посміли...» В загальному обуренні об'єднались усі організації і суспільні та політичні угруповання, включно з соціалістами. Львівські бої перейшли у регулярну війну. Її фінал можна було передбачити заздалегідь, враховуючи, що поляки налічували тоді 17 чи 18 мільйонів, а українці – три з половиною, бо Наддніпрянщина не входила у цю кількість. Польського солдата підтримувала ще ендецька пропаганда, що, власне, зараз або ніколи Польща може стати потугою, що війна не може завершитись компромісом, а тільки знищенням одного із суперників. Ця свідомість зміцнювала готовність до найбільшого зусилля і посвяти.

Для солдата додатковим стимулом була підтримка Антанти — найбільшої на той час світової потуги, яка формувала фундамент повоєнної Європи. Для Польщі гарантувалось там місце ще у програмі Вільсона, Україну ж ніхто не згадував. Що ж, Польща приступала до мирної конференції як повноправний член Антанти, тоді як Україна була пов'язана з ворогами Антанти, центральними державами. Вже це знеохочувало провідників Антанти до роздумів

над майбутнім України, а до цього додавалась безперервна антиукраїнська пропаганда табору Дмовського. У польсько-українській війні наслідки цієї обставини проявлялись відчутно і неодноразово.

Антанта привласнила собі право арбітра в усіх європейських суперечках, беручи за основу мирну програму Вільсона. Але на практиці з цією основою бувало різне. У польсько-українській грі Антанта втручалась звичайно в періоди, коли ситуація польської армії ставала критичною. Рішення арбітра завжди були не на користь українців, завжди мали примусовий характер.

14 лютого 1919 року УГА (Українська Галицька Армія) почала наступ на лінії Гродек Ягеллонський — Судова Вишня, маючи за мету оволодіння Львовом. 17 лютого з Варшави до Львова вирушила міжсоюзницька комісія генерала Бартелемі. Ще з дороги, 18 лютого, вона вислала телеграму до УГА з вимогою термінового припинення наступу і погрозою, що відмова буде розцінюватись, як розрив дипломатичних відносин Західної України з Антантою. Після припинення наступу УГА комісія запропонувала українцям підписати готову угоду про перемир'я, підготовлену ще у Варшаві спільно з представниками польської сторони. Зрозуміло, що ультиматум був прийнятий, хоча умови для УГА були фатальними.

У квітні 1919 року з Франції прибула до Польщі армія генерала Галлера, що складалась з добре озброєних і споряджених семи дивізій, у яких було 110 тисяч солдатів і французьких військових радників. Армія була направлена Антантою після попереднього запевнення польського уряду, що військо не буде використовуватись у війні з українцями. Незважаючи на те, армію Галлера відразу кинули на український фронт, а здивованій Антанті пояснили, що українці у цей час почали наступ і військо Галлера стало єдиним засобом порятунку. Поразка української армії була таким чином забезпечена. Піддаючись аргументам польських дипломатів[1], мирна конференція уповноважила Польщу 25 червня до окупації Східної Галичини аж по Збруч з метою «убезпечення населення перед злочинами більшовицьких банд» (незважаючи на те, що

---

[1] *Wasyl Veryha*. The Galicjan Socialist Soviet Republic. — New York–Toronto–Paris–Melbourne, 1956. — S. 28.

жодного бандитизму не було), а в липні УГА була витіснена за Збруч. Поривання Західної України до незалежного існування подавила Польща, відроджена після 123 років неволі.

Зроблено було все, щоб переможені відчули поразку. Ось що пише на цю тему генерал, доктор Донбковський: «У в'язницях, таборах і місцях ізоляції у центральній Польщі утримувались українські політичні і громадські діячі. Після захоплення Львова 22 листопада 1918 року польська військова влада взяла, як заручників, відомих українських галицьких діячів, серед яких були Ю. Романчук, К. Студинський, В. Охримович, В. Старосольський, І. Кивелюк, В. Бачинський, І. Куровець та ін. Потім почали інтернувати у таборах українців, які підозрювались у «діяльності на шкоду Польській державі». Під цю статтю підтягували функціонерів державної адміністрації ЗУНРу і захоплених у полон вояків Галицької Армії.

Спеціальні табори було утворено у Львові, Перемишлі, Пікуліцах біля Перемишля, Вадовіцах, Вісничі, Тернополі, Модліні, Дембліні, Щипйорні, Стшалкові біля Познані, під Калішем, у Бресті, Томашові й інших місцевостях. Назагал повідомлялось, що в кінці 1919 року, посилаючись на інспекції й матеріали інспекції Міжнародного Червоного Хреста, в них перебувало близько 23–24 тисяч осіб. Табори існували до 1922 року. Через них пройшло до 100 тисяч галицьких українців, людей, найбільше заангажованих у суспільно-політичній діяльності. Підраховано, що в результаті епідемій, головним чином тифу і дизентерії, у таборах померло близько 20–25 тисяч осіб.

Польська влада заборонила діяльність українських культурно-освітніх, кооперативних і самоуправних інституцій. Припинено або обмежувалось видання української преси. Арешти працівників редакцій, конфіскація тиражів, накази про видавання двомовних газет — українською і польською мовами — були на порядку денному»[1].

Як людина чесна, генерал не вагається назвати таку поведінку окупаційною діяльністю. «Галицькі українці, — пише він на сто-

---

[1] *Tadeusz Dąbkowski.* Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej 1912–1923. – Warszawa, 1985. – S. 167–168.

рінці 171, — неодноразово виступали проти польських окупантів. Найбільшого розмаху досягло повстання гуцулів на Підкарпатті у квітні 1920 року. Придушити його вдалось лише за допомогою війська».

Як бачимо з викладу генерала Донбковського, у місцях ізоляції померло саме стільки людей, скільки у 1919 році нарахувала їх комісія МЧХ. Після десятків тисяч полонених і цивільної, але патріотичної громадськості залишились тільки цвинтарі.

Залишились?

У 1989 році автор оглядав один із них — у Щипйорні біля Каліша. Українське товариство охорони військових могил, яке діяло свого часу у Львові, виконало тут чималу роботу, але по ній залишились лише сліди.

Ось у полі можна побачити зі Щипйорна чотири потужних стовпи з отворами для воріт і брами. Зламані при землі рештки бетонних стовпів огорожі, ряди порослих травою могил, досить виразно розділених борознами, підставки бетонних хрестів, зламаних при землі. Це – все. У центрі, навпроти колишнього входу, де, очевидно, стояв якийсь пам'ятник, зеленіє розлогий кущ. Тут можна нарахувати близько чотирьохсот могил.

«Куди поділись хрести?» — питаю господиню з найближчого подвір'я.

«Нехай пан іде до сусіда. Він капусту в силосах тим камінням притискає. Соромила його, але до нього не доходить...»

Руйнування чотирьохсот хрестів і огорожі – то справа не одного збоченця-виродка. Профанація не викликає протесту. Бо це не наше, не католицьке. Гірше — українське.

У таборі Пікуліце біля Перемишля восени 1920 року сиділо 1920 цивільних українців, потім були полонені з УГА, після – з армії УНР (Українська Народна Республіка). На двадцятиліття поставлено пам'ятник жертвам. У 1939 році його знищили «невідомі вандали». Відбудований за німців, він знову був знищений динамітом десь близько 1956 року. Повторна відбудова тривала довше: новий пам'ятник посвячено 10 червня 1990 року. Але чи надовго?

Польська і українська громадська думка назвали свідченням радянського вандалізму руйнування цвинтаря Львівських Орлят і Українських Січових Стрільців на Личакові. А чим відрізняється

Личаків від Щипйорна чи Пікуліц? Хіба тим, що Щипйорно не мало потужного трактора, щоб викинути людські кості на світ Божий. І ще: у Львові хрести нищили безбожні комуністи, у Щипйорні і Пікуліцах — віруючі католики. Результат був таким самим.

Повертаючись до прийнятого у 1989 році рішення про увічнення пам'яті орлят на Личакові, львівський український місячник публікує фрагменти історії концентраційного табору в Домбі біля Кракова і наводить думку про його творців. Переказуючи і цитуючи висловлювання на тему таборів для українців, автор називає їх таборами смерті, знущанням над європейською культурою і вічною ганьбою відродженої Польщі. У Домбі санітарні умови були гіршими, ніж у найстрашніших царських тюрмах. Автор наводить уривок із публікації краківського соціалістичного щоденника «Naprzód», який писав: «Інтерновані у Домбі поселені у бараках, які кишать хробаччям, біля туалетів. (...) Харчування не витримує жодної критики: недоварена зелень, гнилий суп. Часом фляки, наполовину гнилі і смердючі, половина гнилого оселедця, інколи яйце. Чверть фунта хліба з кукурудзяного борошна. У таборах сидять і діти. Добрі умови мають тільки російські офіцери: пристойна постіль, чисті бараки, відповідна кухня». Далі фрагмент листа: «Бараків не опалюють, спання на голих дошках. Вранці чай без цукру, ввечері те саме. На обід квасоля, морква або два оселедці на три особи. Всі працюють на вивезенні деревини. Словник охоронців: кабан, хам, мурга, скурвисин, свиня. Часами б'ють. (...) Заради Бога — рятуйте, загинемо з голоду й холоду!» І було це не тільки наслідком неорганізованості господарів, а цілеспрямованою діяльністю, спрямованою на швидке викорінення «більшовицької української банди». У тридцятих роках один із докторантів знайшов у варшавських архівах книгу померлих у таборі Бугшоп біля Бреста, яка включала понад 5000 прізвищ. При кожному була примітка «більшовик» або «український полонений більшовик» — під цією маркою людей інтернували без слідства.

У 1919 році зазнали репресій 375 уніатських священиків і стільки ж учителів, арештовано 50 монахів і 41 монахиню із ордену Василіанів, у Домбі затримано 64 вчителі, серед них 12 жінок.

Коли почався збір фондів, відомий скульптор Сергій Литвиненко зробив проект пам'ятника жертвам польського терору

в Домбі — галицьким стрільцям, військовим з Наддніпрянщини, робітникам, духовенству, інтелігенції. Все загинуло у військовій заметілі. І якщо сьогодні прийшла пора відновлення пам'яті поляків на Личакові, то чи не належиться те саме українцям у Домбі? — ставить логічне питання автор[1].

Звичайно, неписане правило взаємності у міжлюдських стосунках зобов'язує. Тільки ось ці два пам'ятники будуть символом крайніх протиставлень: у Личакові — польському геройству, хоча проявленому в боротьбі за загарбану землю, а в Домбі — польському варварству. І треба ще добре працювати над вихованням польських поколінь, щоб не шукали динаміту до висаджування пам'ятників. Бо розмови про культуру, гуманізм, потребу, навіть необхідність співпраці чи приязні залишаться тільки пустим звуком.

[1] *Василь Столецький*. Терновий вінок у Домбі // Дзвін. — 1990. — № 4. — С. 75–81.

Частина друга

Репресії Другої Речі Посполитої

ПРАВО КАДУКА

Ненависть обох народів, ніби грізне memento, закладалась уже в самих основах будови великої Польщі. Вона могла постати лише внаслідок привласнення території і полонізації національних меншин, головним чином української. Створюючи цей план, Дмовський пішов дорогою Казимира Великого, не враховуючи той факт, що українці у XX столітті вже не були русинами XIV століття, що розвиток їхньої національної свідомості неможливо зупинити. Вождь ендеції не чекав, що опір народу буде настільки сильним і боротьба невідворотною. Розробляючи план у 1917 році, Дмовський також не передбачав, що боротьба за незалежність охопить усю Україну, в тому числі й Західну. Коли, нарешті, план, побудований на помилкових задумах, почали реалізовувати, репресії проти українців стали необхідними, що, відповідно, посилило ненависть. Політика непорядності, віддання переваги одній групі над іншою змушували до порушення законності і створення права кадука.

Якщо не дотримується зобов'язань і порушує обіцянки звичайний громадянин, то наражається на втрату суспільної поваги і презирство оточення як людина без честі, інколи відповідає перед судом. Власне право, зобов'язання і красиві ідеї конституції порушував у Польщі уряд, і ніхто його не притягував за це до Державного Трибуналу. Нагадаємо:

— погоджуючись з рішенням мирної конференції у Версалі з 28.VI.1919 року про передачу Східної Галичини під тимчасове польське правління, польський уряд зобов'язався гарантувати українському населенню рівні громадянські права, свободу користуватися рідною мовою у суспільному житті, висловлюватися на тему постійної належності цієї території, утворення територіального самоуправління. Незважаючи на те, що ці умови були включені до березневої конституції 1921 року, вони не були виконані;

— у 1923 році Рада Амбасадорів, передаючи Східну Галичину Польщі, зобов'язала польський уряд до надання їй автономії і відкриття українського університету. Сейм навіть видав відповідну ухвалу, яка так і не була виконана. Що більше — зовсім усунено українську мову з Львівського університету, яка була запроваджена ще за Австрії;

— у польсько-українському договорі, підписаному у Варшаві 21 квітня 1920 року, польський уряд зобов'язався не укладати жодних міжнародних договорів, спрямованих проти України. Але через 11 місяців, однак, підписав у Ризі мирний договір з більшовиками, у якому однією зі статей було передбачено ліквідацію залишків української армії, інтернованої у польських таборах.

Тієї армії, яка внесла свій посильний, чесний внесок у боротьбу з більшовиками. Про це писав Каєтан Моравський до Еразма Пільтца — посла Речі Посполитої у Празі: «Щодо точних відомостей із фронту – досить важко. Але, здається, на Півдні Ридз-Смігли оволодів ситуацією і тримає лінію по Збручу. Велика у цьому заслуга українських підрозділів, які навіть під час відступу не втратили холоднокровності і, переважаючи дисципліною наші війська, б'ються по-геройському. У найбільш критичний момент український офіцерський підрозділ зупинив наступ Червоної Гвардії на Галичину ціною втрати 350 убитих та поранених офіцерів. Що за іронія історії!»[1] Нічого дивного, що під час інспекції табору інтернованих вояків української армії в Каліші після укладення ризького договору Юзеф Пілсудський почував себе винним: «Я вас, панове, перепрошую, я вас дуже перепрошую...»

Це був винятковий випадок, бо у польській політиці національним меншинам рівноправність гарантована лише теоретично, щоб отримати від західних держав схвалення здійснених загарбань, а на практиці після схвалення ті зобов'язання були перекреслені. За непорядність жодна держава навіть пальцем потім не пригрозила, тому нічого дивного, що пізніше Польща відкликала свій підпис під міжнародним договором про меншини. Меншинам за-

---

[1] *Jerzy Tomaszewski*. Rzeczpospolita wielu narodów. — Warszawa, 1985. — S. 75.

лишився рух опору. Серед українців він оформився в УВО — Українську Військову Організацію, яка у 1929 році перетворилась в ОУН — Організацію Українських Націоналістів.

Іншого виходу не було. Репресії стали щоденним явищем для українського населення від народження Другої Речі Посполитої. Майже 6-мільйонній частині народу навіть її назву залишено хіба лише у звороті «ти, гаде український»[1], тоді як урядова номенклатура і весь польський народ вперто повторювали «русини», «русинський», «руський», і за це їх ненавидів свідомий український елемент. У березні 1920 року Галицьку землю було названо «Східною Малопольщею», випереджаючи рішення Ради Амбасадорів про передачу цих земель Польщі. Ще у 1919 році польська влада замкнула майже всі відділи і більшість читалень культурно-просвітнього товариства «Просвіта», яке діяло понад 50 років (від 1868 року); серед 2879 читалень, які існували у 1914 році, залишилось у 1923 році тільки 832. Закрито було редакції українських газет, які виходили перед війною, розпущено автономно діючі у певному розумінні інституції — Крайовий відділ і Крайовий Сейм, які залишались ще з австрійських часів, а також самоврядні повітові ради і більшість громадських, передаючи їх компетенції старостам і комісарам. У 1921 році розпущено Український Громадянський Комітет у Львові, який займався доброчинною діяльністю. Бойкот українським населенням виборів до Сейму в 1922 році викликав нові репресії. Відповідно до ухвали від 31.VII.1924 року заборонено вживання української мови у всіх державних і самоуправних інституціях.

Проведено було генеральну полонізацію освіти. Згідно з польськими й українськими даними[2] перед встановленням польської влади у Галичині діяло 2496 українських початкових шкіл, на північно-західних українських землях (Волинь, Полісся, Холмщина і Підляшшя) — близько 500, а середніх шкіл по всій Західній Україні — 35. У шкільному 1937/38 році українських початкових

---

[1] Це досконало показав Анджей Кусьнєвич у поезії «Słowo o nienawiści» // Przegląd Powszechny. — 1986. — №10. — S. 106–108.

[2] *Mieczysław Iwanicki.* Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939. — Siedlce, 1975; Енциклопедія українознавства. — Т. 1. — S. 942. — Мюнхен–Нью-Йорк, 1949. — Т. II. — S. 3857. — Париж–Нью-Йорк, 1984.

шкіл у Галичині залишилось 392, на Волині — 6. На Поліссі закрито було всі 22 українські початкові школи, не відкриваючи утраквістичних (двомовних), заборонено українську мову навіть як предмет. Видано було ухвалу про заборону навчання українською мовою на Холмщині й Підляшші, наказано було перейти на польську мову у вивченні православної релігії. У Крем'янецькому повіті, де урядова статистика налічувала 80,7% населення з рідною українською мовою, навчання польської мови введено вже у першому класі. В кінці 1930 років у Західній Україні рідною мовою навчалось лише 7% української молоді. Серед 27 середніх шкіл на Волині було 3 українські, і то приватні, утримувані батьками. «На загальну кількість 4983 учні середніх шкіл українців було 723, тобто 14%», — читаємо в Іваницького (с. 175), який посилався на архівні документи. Якщо взяти до уваги, що ці 14% становило представництво близько 80% українського населення Волині, а 70–80% місць займали поляки, то конституційне положення про демократичну рівноправність громадян Речі Посполитої перетворено на знущання.

Подібні випадки можна наводити нескінченно. Ось у 1924 році міністр освіти Станіслав Грабський запровадив згадуване нововведення — утраквістичну, тобто двомовну, школу, надаючи їй статус початкової на територіях, де проживало непольське населення. На вимогу батьків 40 дітей шкільного віку її можна було перетворити на школу з українською, литовською чи білоруською мовою навчання. Якщо, наприклад, батьки 20 дітей бажали навчати дітей державною мовою, то школа переходила на польську мову. Таким чином, один польський голос мав ціну двох українських. Підписи на підтримку запровадження української мови повинні були затверджуватись державними органами, для польської – це було непотрібне. «Українське населення Волині виявляло слабке зацікавлення шкільним плебісцитом, напевне, побоюючись втратити і так невелику кількість наявних шкіл», — пише М. Іваницький на с. 162. На жаль, не про те йшлося. Причиною був звичайний постерунковий. Прикладом може послужити плебісцит у моєму рідному Підлужжі ґміни Верба Дубенського повіту на Волині у березні 1932 року. Заповнені і підписані декларації ще не дійшли до Павла Довнаровича — війта ґміни, коли на селі з'яви-

лась поліція і почала відвідувати господарів, які підписали декларацію. Всюди знайшли якісь порушення: засмічене подвір'я, відсутність дашка над колодязем, неприв'язаний пес, вищерблений чи не пофарбований паркан при дорозі, відірвана табличка при колодязі з інформацією про якість води, шпарини у стінках туалету тощо, і складався протокол. Ґміна визначала кару — штраф по 5, 10, 15 злотих — залежно від рівня активності господаря в українському русі. Апеляції до окружного суду у Рівне ніхто не виграв; штрафи підвищували до 25 злотих, що перевищувало вартість 100 кг пшениці. Це було причиною «слабкого зацікавлення плебісцитом». Настрашені селяни вже не йшли до війта за затвердженням підписів, і українську мову ввели без плебісциту допіру у вересні 1939 року, після падіння польської влади. І це було зроблено автоматично, бо було природно, щоб на селі, де проживало лише кілька польських родин, існувала українська школа.

Зміна влади привела до ліквідації інших вад волинського шкільництва, про які пише М. Іваницький (с. 162): «Офіційні дані шкільного керівництва (за 1934 рік) показували, що з 362108 дітей шкільного віку 119 377 (33%) взагалі не навчалось. Неписьменність могла б бути меншою, якби був дозвіл на діяльність українських культурно-освітніх товариств. Це було тим більше потрібно, що у так званих безшкільних округах зареєстровано 25 тисяч дітей. Виникала нагальна необхідність охоплення їх хоча б домашнім навчанням читання і письма за допомогою громадських інструкторів освіти». І далі (с. 167): «Серед дорослого українського населення, яке проживало на території Східних земель, було близько 80% неграмотних. Понад 30% дітей шкільного віку взагалі не навчались. Лише 5% українських дітей навчались у школі рідною мовою. Так виглядала цілісна картина стану освіти і початкового навчання для українського населення у Східній Малопольщі в останні роки перед Другою світовою війною».

Це можна було пояснювати слабкістю держави, недавно відродженої після окупації, відсутністю педагогічних кадрів, шкільних будинків тощо. Але як діяли у набагато гірших умовах совєти? Цілком нормально: оголосили акцію і швидко ліквідували неграмотність, причому стежили, щоб молодше покоління отримало повну початкову освіту, а далі й середню. Польська влада ро-

зуміла, що розвиток освіти національної меншини автоматично викличе зростання національної свідомості, зміцнить сепаратистські настрої, тому цілеспрямовано гальмувала цей процес.

Ось деякі фрагменти книжки Іваницького, позбавлені, — може, з сорому за передвоєнну владу — належного пояснення. Першими наведені дані про зв'язки структури шкільництва з екстремістською політикою. Тобто «єнджеєвічовська» реформа від 1932 року запровадила до початкової освіти градацію — школи трьох ступенів: I ступінь складався з чотирьох класів, де у I і II класі дитина вчилась по року, у III класі — два роки і в IV класі — три роки. II ступінь мав 6 класів, у тому числі I–V класи — з річним курсом і VI клас — із дворічним. У школі III ступеня було 7 однорічних класів. У всій Польщі було лише 16% 7-класних шкіл, у Східній Галичині – 13,5%, а на Волині, Поліссі, Холмщині і Підляшші — тільки 8,5%. Отже, на всіх українських землях переважали школи першого типу, 4-класні. Наслідок був таким, що всі діти вчились 7 років, але до середньої школи доходили тільки з шкіл II і III ступенів, для четвертокласників дорога до подальшого навчання була закрита. Це стосувалось, головним чином, національних меншин.

Другий фрагмент — відсутність українських вчительських кадрів. Ось цифри:

Українське населення на українських територіях	(1931)	5716 тис.
Початкові школи	(1937/38)	8099
Вчителі українців	(1936)	4029
З цього на заході країни		1009

Як бачимо, на українських територіях на одного українського вчителя припадало 3 школи і 2000 жителів. На Волині ситуація була ще гірша: шкіл 1094, вчителів-українців у 1931 році — 472, в 1933 — 451 (поляків 2795), у 1936 — 400. І ще невелика цитата: «Протягом двадцятиріччя кількість вчителів-українців у колишній Західній Галичині зменшилась на 20%, а кількість польських вчителів зросла у шість разів»[1].

Ці вади були наслідком заборони відкриття українських педагогічних навчальних закладів і масової депортації вчителів укра-

[1] *M. Iwanicki*, tamże. — S. 191.

інської національності до Центральної Польщі. Так, у Варшавському воєводстві (1936 рік) їх працювало 186, у Лодзінському — 183, у Кєлецькому — 265, від кількох десятків до кількох сотень було у Білостокському, Вільненському, Новогрудському, Познанському, Поморському, Сілезькому воєводствах і т. д.

Внаслідок цього утраквістичні школи в реальності стали польськими школами з українською мовою як предметом, бо навчання велось польською мовою, учнів змушували розмовляти польською — бо як могло бути інакше, коли вчителями були поляки з пасивним знанням мови учнів? Це вони були авангардом польськості країв, керівниками польських патріотичних організацій, командирами горезвісного і обов'язкового в школі «Стрільця». Значна кількість тих педагогів дивилась на українців з ненавистю і зневагою. З виховної точки зору в тих умовах вплив учителів на учнів не міг бути належним. Не були винятком ситуації, коли стосунки з обох боків відзначались більше чи менше прихованою ворожістю.

Коротко кажучи, поляки створили українцям таку освіту, яку мали самі під прусською окупацією. Так чинить кожен окупант, розуміючи, що школа є одним з основоположних елементів розвитку народу.

Право кадука не дозволяло українському селянину купувати ділянку землі на українській етнічній території. Відсутність хліба щороку гнітила селянина у переджнивний час, але земля ж була, тільки в руках чужих осадників. 5% великих власників і багатих селян володіли 59% землі, з якої близько половини мали великі землевласники, які становили 0,4% загальної кількості власників господарств. Власниками великих земельних маєтків були майже виключно поляки[1]. Після стабілізації польської влади в Західній Україні з центральної Польщі були запрошені колоністи — демобілізовані легіонери, підофіцери й офіцери, щоб нагородити їх за внесок у відродження держави і зміцнити полонізацію захоплених територій. Землю давали безплатно, навіть не питаючи, чи обдаро-

---

[1] *Mirosława Papierzyńska-Turek.* Sprawa ukraińska w II Rzeczpospolitej 1922–1925. – Kraków, 1979. – S. 26.

ваний уміє вести господарство. Отже, кожен брав українську землю і державні гроші на обзаведення господарством, але господарював тільки працьовитий селянин, інші віддавали землю в оренду або продавали. Вони також шукали добре оплачуваної посади війта, секретаря, голови чи іншого урядника, які були призначені тільки для поляків. Одним із таких господарів у Вишнівці на Волині був кількаразовий міністр і воєвода Генрик Юзевський[1].

«Серед осадників, — писав на цю тему дослідник часів Пілсудського, — рядових було 3221, офіцерів — 1256, генералів — 94. Взагалі військовим осадникам було віддано 785 земельних маєтків. Середній розмір маєтку становив 27 га (як далі побачимо, 27% волинських господарств не перевищували 2 га землі. А наступні 40% — 5 га. — *М.С.*). Військова колонізація об'єднала східні землі Речі Посполитої.(...) Військова колонізація мала на меті полонізацію українського і білоруського населення , зменшення перенаселення на землях Центральної Польщі, надання допомоги військовим, які не мали професії. Суттєвим мотивом військової колонізації було і те, що військові осадники використовувались для збройного придушення революційних рухів української і білоруської меншостей. Союз осадників у листі до міністра внутрішніх справ стверджує, що «наявність у деяких осадників військових карабінів використовувалась органами громадської безпеки, коли осадників залучали до співпраці у придушенні виступів, які загрожували громадському порядку». Згідно з існуючими колонізаційними планами схід Польщі повинен був заселятись відібраним, цінним елементом. Ідеалом осадника повинен бути селянин-військовий», — закінчує свої висновки історик часів Пілсудського[2].

Зрозуміло, що при «придушенні виступів, які загрожували громадському порядку» осадники стріляли у націоналістів і комуністів. Чи можна дивуватись, що скоро цей «вибраний цінний елемент» більшовики вистріляли у Катині? Включно з генералом Сморавінським — головнокомандувачем погрому українців на Холмщині.

---

[1] *Henryk Józewski*. Zamiast pamiętnika // Zeszyty Historyczne. Biblioteka «Kultury». — Paryż, 1982. — Zeszyt 59. — S. 91.

[2] *Piotr Stawecki*. Następcy Komendanta. — Warszawa, 1969. — S. 136–140.

Парцеляція і колонізація тривали майже ціле двадцятиріччя. Розпарцельовано було майже 80 тисяч га землі, з якої 1/4 продана українцям, щоб уникнути звинувачення у дискримінації, на село прибуло 200 тисяч, а до міст 100 тисяч поляків[1]. Прибував головним чином елемент активний, підприємливий, в основному ендецький, настановлений боротись за полонізацію подарованого. Він прибував для того, аби незабаром зустріти смерть — якщо не тут, то там, «гдє вольно дишет чєловєк»!

На винищувальну діяльність польської влади український рух опору відповів такими акціями, як замах на президента Станіслава Войцеховського у 1924 році і куратора Собінського у 1926 році, бомбовими замахами на державні установи, нападами на поштові відділення, саботажем на залізниці й телеграфі та масовими підпалами маєтків землевласників, особливо скирд зі збіжжям після жнив 1930 року. Згідно з урядовими даними спалено 62 житлових будинки, 87 стодол із врожаєм, 78 інших господарських будинків і 112 скирд збіжжя. За наказом Ю. Пілсудського влада провела пацифікацію, керуючись правом кадука, що означало групову відповідальність. У процесі цих акцій до сіл і міст Східної Галичини спрямовано підсилені відділи поліції і військові ескадрони кавалерії, які виганяли з хат провідних українських діячів, чоловіків і жінок, вчителів і священиків, після чого били їх до зомління під супровід лементу домашніх. Поранених були тисячі, 7 побитих померло. Здійснено численні арешти, в тому числі 30 депутатів сейму, розпущеного 30 серпня 1930 року. Частину з них замкнули у відомій своєю жорстокістю Брестській фортеці. Нищилось майно побитих і арештованих та українських установ — ламали будинки, нищили інвентар, у споживчих спілках перемішували сипучі товари або обливали їх гасом. Заборонено було діяльність молодіжної організації «Пласт», закрито приватні українські гімназії у Рогатині, Дрогобичі, державну в Тернополі, арештовано президію найбільшої легальної української партії УНДО. Конфісковано спільне послання українських єпископів, яке критикувало терористичну акцію і принцип колективної відповідальності. Однак

---

[1] *Maria Turlejska*. Rok przed klęską. – Warszawa, 1960. – S. 165.

ні особисте звернення до влади митрополита А. Шептицького, навіть представника апостольської столиці, ні скарга українських парламентаріїв у Лізі Націй не дали жодних результатів. Тільки те, що застосування більшовицьких методів ставлення до населення принесло багато сорому на міжнародній арені, привело до появи описів пацифікації французькою і англійською мовами. Найбільш детальні — «На вічну ганьбу Польщі» і «Polish Atrocities in Ukraine» (1931). Комісія Ліги Націй одноголосно засудила Польщу за пацифікаційну акцію. До сумнівних здобутків треба зарахувати парламентські вибори, проведені під час пацифікації. Провідні діячі були у в'язницях, тому терору, надуживань і фальшування не бракувало.

Володимир Мацьків

*ПАЦИФІКАЦІЯ У ТЕРНОПІЛЬСЬКОМУ**

(...) Коли під час польсько-української війни весною 1919 року Польща кинула у бій армію Галлера, вишколену і забезпечену Францією для боротьби з більшовизмом, Українська Галицька Армія, яка не мала зброї та інших необхідних засобів, мусила покинути рідну землю. Галичина опинилась під владою Польщі, бо так вирішила всесильна Рада Амбасадорів. Однак та сама Рада визнала за українцями досить широкі права на власну освіту до університету включно, що Польща зобов'язалась виконати.

Зобов'язання залишилось невиконаним. Влада поверсальської Польщі дуже швидко забула боротьбу поляків за свою незалежність і повернулась до тих самих методів правління, які Україна добре пам'ятала за часів історичної Польщі.

Жодних нових прав український народ не отримав. Польща була поділена на дві частини: частину А, де жили поляки, і частину Б, де жили українц. і білоруси. Коли Польща А розбудовувалась всіма доступними засобами, то Польща Б тільки платила податки.

Українську державну освіту, яка налічувала під час австрійської й української влади понад 3000 різноманітних шкіл, полонізовано і утраквізовано, що в принципі на одне й вийшло. Закривались численні українські приватні школи, вчительські кадри переводили на власне польські землі, переслідувались культурно-освітні й економічні товариства, головним чином споживспілки, створювались численні перешкоди діяльності спортивних організацій, навіть виховної дитячої організації «Пласт». Службовців української національності

* Шляхами Золотого Поділля. — Т. II. — Філадельфія, 1970. — С. 110–120 (подвійний переклад — з української на польську, а потім з польської на українську).

звільнювали з роботи або переводили на чужі терени, молодих взагалі не приймали на роботу.

Вводилась примусова полонізація країни, не дозволялось навіть вживати назви «Україна», «український», слід було казати «русин», «рускі» або «русинський». Преса підлягала суворій цензурі, яка завдала великих матеріальних втрат. Майже кожний номер наших газет світив великими білими плямами, бо багато статей цензура знімала, і після конфіскації треба було друкувати новий наклад.

Переслідувались церковні діячі, священики, єпископи, арештовувались і утримувались у в'язниці, у пресі зневажався навіть такий велет, як митрополит Андрей Шептицький. За заповнення метрик українською мовою українським священикам призначались високі штрафи і навіть кари арештом.

Польська влада не тільки легковажила своїми зобов'язаннями стосовно відкриття українського університету — вона так переслідувала український приватний університет, що спочатку змусила його до переходу в підпілля, а потім повністю знищила.

На українських землях було багато маєтків землевласників, які походили з часів давньої Польщі, коли польські королі дарували маєтки своїм слугам, які проживали у містах або за кордоном, деякі повністю вимерли. Замість того щоб передати або продати ці землі їхнім справжнім власникам, українським селянам, польська влада запрошувала колоністів-осадників, набираючи їх серед різного шумовиння на польських землях, будувала для них господарські будинки і закріпляла їх на цих землях. Українські селяни відчували величезний земельний голод — близько 35% селян мали не більш ніж 1–1,5 га, на яких мали утримувати родину з 5–6 осіб. (...)

У жнива і після жнив 1930 року в деяких місцевостях почало горіти збіжжя у копицях і скиртах польських колоністів і землевласників. Польська влада, яка не могла чи не хотіла викрити винуватців, звинуватила УВО (Українську Військову Організацію) або взагалі українське населення. Не виключено, що з провокаційною метою чи для отримання страхування, більшого від вартості збіжжя, багато підпалів здійснили самі власники збіжжя. (...). Службовці високого рівня (як воєвода Наконечников) твердили,

що на рахунок УВО можна віднести всього 50% підпалів, хоча і ця оцінка була голослівною, бо не піймано жодного винуватця.

На українські землі кинули поліцію і військо, які катували підряд дітей, старих і навіть вагітних жінок. Нищили домашній інвентар, постіль, продукти харчування, будинки, збіжжя у снопах і т. д. Зруйновано господарчі й культурні установи, як читальні «Просвіти», кооперативи, магазини тощо, грабуючи разом з тим приватну власність — живність, товари і т. д. Арештовано багато людей за звинуваченням у саботажі, що зовсім не було доведено. Справа полягала не у покаранні винних, а у тероризуванні населення, нищенні як здоров'я, майна, так і культурних, освітніх і господарських досягнень. Доказом цього стали села, де не було жодних підпалів ані злочинів, але карні експедиції їх не минули (село Чернилів Рускі, повіт Тернопіль, село Швейків, повіт Підгайці і багато інших), або робили пацифікації кількаразово.

Ось приклад такої пацифікації від 23 вересня 1930 року: «О 6 годині під вечір до Нової Всі біля Підволочиська карна експедиція приїхала у складі близько 130 поліцейських з карабінами, багнетами, револьверами і «наймоднішою зброєю» — палицями. Після візиту до місцевого відділку групи поліцейських пішли до корчми поляка Качоровського, щоб трохи підкріпитись і набрати гоноровитості.

Біля 8 години вечора, перебуваючи трохи «під газом», почали перевіряти хату за хатою, в яких проживали українці. Ревізія, а точніше погром, полягала в тому, щоб усе знищити. У місцевій кооперації «Народний Дім» ґрунтовну ревізію провели так, що знищили весь інвентар, порозкидали і облили гасом товар. Продавця Володимира Ткача немилосердно побили. У Народному Домі, де містилась читальня «Просвіти», порубали сокирами підлогу, сцену, стільці, шафи з книжками, порвали завісу і декорації, понищили сокирою стіни, знищили всі портрети, в тому числі Тараса Шевченка, Івана Франка, Мазепи, Хмельницького і Шмигельського. Після ревізії залишилась страшна руїна.

Потім було проведено ревізію серед місцевої інтелігенції: у адвоката доктора Данила Сеника, агронома інж. Андрія Турянського, місцевого лікаря Андрія Колодинського, доктора Льва Голінатого — заступника нотаріуса, адвоката доктора Івана Калини і його

спільника доктора Грицини, місцевого священика Івана Малуци. Доктора Д. Сеника, доктора Голінатого і доктора Грицину страшно побили під час обшуку, а потім і на подвір'ї. Інженера Андрія Турянського забрали до дільниці і тяжко побили у присутності раніше побитих свідків — учня VII класу гімназії Мирослава Сокола і жителя села Григорія Сокола. Б'ючи палками і прикладами, поліцейські кричали: «Ти, кабане, бандите, хочеш України, будуєш Україну, будеш бунтувати руського селянина проти польської держави, будеш палити панські скирти, поширювати «Сурму» (нелегальну газету)? Покажемо тобі, як палити скирти! Хочеш України, то марш за Збруч! Закатуємо тебе так, що жити не будеш і не помреш».

У помешканні доктора Сеника зірвали підлогу, копали у пошуках зброї, в канцелярії знищили всі судові акти. У доктора Калини зламали друкарську машинку, порозкидали всі акти і знищили канцелярський інвентар. Катуючи людей, поліцейські кричали: «Кому тепер будете скаржитись — нема ні сейму, ні депутатів, ні сенаторів, ідіть до Пана Бога зі скаргою. Ваших адвокатів і суддів уже побили, і нікому буде писати скарги на нас».

Потім зробили обшук у службовця доктора Сеника, Володимира Весоловського, і сильно його побили. Здійснюючи обшук у продавця спілки Володимира Ткача, побили його матір і сестру, Сеню Ткач, а також молодшого брата. У його сестри порізали на шматки народний одяг. У священика Малуци розвалили всі печі і зруйнували хату.

У процесі обшуку безжально нищили селянське майно, викидаючи все на середину помешкання і топчучи ногами. Робили саламаху: пір'я з розпоротих подушок, вишнівку, мед, борошно, крупи, порізані килими, одяг — усе змішували в одну купу, а інвентар рубали. Немилосердно б'ючи, казали господарям здирати солом'яні дахи з хат і стодол, розкидати стоги зі збіжжям і розтрушувати сніп за снопом, щоб знайти зброю. Пішов дощ, зерно проросло і пропало.

Потім побили селян — Івана Зубка, Петра Москалюка. Останнього за те, що мав сина студента філософії, життя його трималось на волоску. Його пасербицю Паламар побили так, що вона збожеволіла, почала марити. Далі побили трьох братів Підгірських —

Івана, Ярослава і Євгена, а також Москалюка і Северина Плюгавку. Маріана Коменду дуже побили у поліції за те, що був службовцем спілки і секретарем «Рідної Школи». У Григорка Гуменюка побили хвору дружину, пасербицю і її чоловіка, католика Юзека, якого пізніше перепросили: «А ти, пся крев, чому з самого початку не говорив, що поляк? Це тобі не зашкодить, що трохи дістав, чому з ними братаєшся?» Далі зробили обшук у Варвари Гуменюкової і Андрія Вергуна, якого побили з усією родиною, закривши всіх у стодолі — дружину, двох синів, дочку і зятя. Обшуки були в Івана Мороза, Петра Іщука, Івана Гонтаря, Григорка Сокола, Демка Крив'яка, Максима Паламара, Петра Теслика, Гната Головинського, Миколи Весоловського, начальника громади Миколи Шурана, секретаря Берекити і його синів — Мирослава і Михайла, нарешті Миколи Осінчука, всіх також побили. Далі били бібліотекаря читальні Івана Ткача, його дружину, брата і тещу — Шуран, яка була головою «Союзу Українок», причому зламали їй руку і забрали 10 американських доларів, коли вони випали з її руки.

Побиття у Новій Всі тривало до 3 години ночі. Тому, хто сильно кричав, затикали рот землею і били далі. Під час нищення майна спілки били деяких членів правління і кричали: «Ми вам дамо кооперативи, ти, пся крев, мужичня, і ти, і інший, ти, що берешся до торгівлі, тобі треба кооперативи, а бідний жид, що буде робити? Він — до торгівлі, а ти мусиш у полі працювати». Наступного ранку після побиття комендант експедиції розпорядився, щоб усі радні прийшли до нього до громадського правління, і сказав: «Тепер щоб бачили, за кого мусите голосувати. Як буде голосування, всі голоси повинні віддати за державний список, а якщо так не зробите, то ми ще кращу лазню влаштуємо! Своїх бунтівників — адвокатів, інженерів і священиків — не слухайте, бо вони вас баламутять».

Не маючи в Америці належних контактів з рідним краєм, трудно нам зібрати матеріали для повного опису подій, згадаймо лише деякі місцевості.

У Денисові тяжко побили 85-річного Івана Щебиволока, війта Івана Вареницю (зламали ребра й руку і відвезли до шпиталю), вчителя і громадського діяча Іванну Блажкевич, яку улани виволокли на луку і так побили, що ледве живу її відвезли до «Народної Лічниці» у Львові, де лікування тривало довгий час. Пізніше

вона змушена була постійно ходити з паличкою. Побито було Миколу Мазепу, Івана Рибака (заступника голови громади), Григора Макогона, Степана Мазепу, Василя Кушніра, Василя Михайлівського, Володимира Дисанівського, Петра Самицю і навіть 8-річну дитину Миколи Щебиволока.

У Дичкові 15.IX.1930 р. на вигоні побили прикладами і палицями Ісидора Павлося, Богдана Пруса, Павла П'ятківського, Дмитра Нитку та інших. Кожний дістав майже 50 палиць.

Наступного дня побито 16–17-річних членів «Лугу»: Омеляна Українця, Володимира Павлося, Миколу П'ятківського, Володимира Хом'яка та інших.

У Довжанці власників хурманок з Домаморич, які привезли поліцію до Довжанки, а також тих хурманів, що мали відвозити цю поліцію далі, поставили у два ряди обличчям один до одного і наказали бити один одного по обличчю. Потім сформували з них один ряд, наказали лягти і повзти до ближньої річки, а під час плазування били їх нагайками. При наступному виїзді поліції до Петрикова хурманів били прикладами по плечах і по голові.

У селі Гладки 24.IX сильно побили Михайла Вітрового і сказали, що то за «Ще не вмерла Україна». З кожним п'ятим ударом він мусив кричати: «Хай живе Польща! Хай живе Пілсудський!»

У процесі биття одному викрутили руку, бо не хотів покласти її на землю.

У Кутківцях 25.IX поліція побила священика Михайла Козоріза, Михайла Гайду, Федора Бартицького, Василя Тереза, Степана Струтинського (поламали ребра), Костя Кутового, Гриця Зазулю, Марію Кукурудзу, Євдокію Гайду й інших. Декому вдалось утекти до лісу, пересидіти там кілька днів і таким чином врятуватись від катування. Кооператив і читальню «Просвіти» повністю знищено. Поламано всі музичні інструменти товариства «Просвіта». На час екзекуції поліцейські поприкривали свої номери на шапках.

У Купчинцях пацифікація відбулась два рази. 22.IX пацифіковано все село, потім прив'язали громадського асесора Олексу Росоляка шнурком за шию до воза і змусили на втіху катам бігти за возом, підганяючи його батогом.

У кооперативі весь товар скинули на одну купу і полили гасом.

У читальні «Просвіти» наказали голові Миколі Шкільному, Тимку Білому і Мирославу Ковалю нищити своїми руками театральний гардероб, накладали на них перуки і мазали фарбами, щоб насміхатись. Також знущалися з Василя Якимишина і його матері.

29.IX з Теребовлі прибув ескадрон уланів і ущент знищив кооператив і його магазин разом із двома відділами. Всі товари знищено, збитки становили понад 100000 злотих (20000 доларів).

Керівнику школи Т. Гринькевичу наказали винести всі книги зі шкільної бібліотеки на подвір'я, і тут їх підпалили.

Того самого дня всіх чоловіків села зігнали (деякі встигли втекти) на громадську площу, відділили членів легального товариства «Луг» — близько 20 осіб і всіх побили, даючи кожному від 50 до 100 ударів. Потім вишикували їх у шеренгу і наказали робити гімнастичні вправи. Далі закрили їх у стайні місцевого власника Лонгарта і знову побили. Вранці 30.IX їх ще раз побили нагайками, членів родин і батьків, що лементували навколо стайні, розігнали прикладами. Побиті лежали цілими днями з гарячкою без лікарської допомоги — до лікаря було більше 20 км.

У селі Велика Лука пацифікація відбулась 29.IX.1930 року. Спочатку зробили в селі обшук, потім арештували, не оголошуючи причин, Семена Ляха, Івана Поліщука, Івана Брикайла, відправили їх у місцевий відділок у сусідніх Мишковичах і сильно побили — один поліцейський сидів на голові, другий – на ногах, а третій бив палицею по всьому тілу. Потім відвезли в поліцію в Тернополі. Побили також Василя Звіра, Івана Гладкого, Семена Фостатого, Федора Зінкова, Івана Поліщука, Марію Брикайлову. Стан тяжкого побиття підтвердив лікар, доктор Фурта у Микулинцях.

Побили також зустрінутих на дорозі у селі людей. Це були: Семен Бедрій, Іван Греськів, Іван Фарина, Микола Рогатий, Тимко Зіньків, Іван Комар, Степан Юськів, Михайло Звір, Федір і Онуфрій Брикайли, Степан Зіньків.

Вдома побито: Степанію Брикайлову, Степана Зімовського, Михайла Брикайла, Теклю Лучко, Петра Сикиринського, Олексу Лазуту, Михайлину Ляхову, Євдокію Оріхівську, Мартина і Івана Романівих, Семена Комара, Василя Сцибайла, Теофіла Брикайла, Марію, Ксенію і Анну Рогатих, дітей: Степанію Брикайло — 8 років, Семена Лучкова — 8 років та інших.

У містечку Микулинці людей не били, але в ніч на 30 вересня невідомі злочинці (здогадатись неважко) висадили динамітом у повітря пам'ятник українським стрільцям. Було 2 вибухи: о 8 вечора і о 1.30 ночі. Пам'ятник розбито на дрібні шматки.

У Петрикові побили крамаря кооперативу Матвія Мітренгу 57 років, змушуючи його танцювати і співати сороміцькі пісні. Коли він відмовився, його побили до зомління так, що довгий час його життя перебувало під загрозою.

Побили також Петра Барчишина, його дружину Анну, Михайла Стеця, Василя Сусла батька і Василя Сусла сина, Омеляна Наконечного, Володимира Лучкова, Михайла і Теофіла Середів та інших.

Прошова була пацифікована 29.IX. До села приїхало близько 80 поліцейських і почали обшуки вдруге. У священика Лопатинського викинули з шафи всі речі, потоптали ногами, знищили всі парафіяльні книги, всі документи і книги в бібліотеці. Розбили церковну касу, поламали фортепіано і весь домашній інвентар, побили вікна з рамами, зірвали підлогу в парафіяльній канцелярії, залишаючи одну велику руїну. На подвір'ї здерли стріху зі стайні, розкидали два стоги збіжжя, а оскільки саме тоді всю ніч ішов дощ, воно намокло і згнило.

Подібне було і в Михайла Тишинського, у якого здерли солому з усіх будинків, повністю знищили інвентар у хаті, а господаря тяжко побили. У Степана Тарка знищили збіжжя у стодолі, будівлі і домашній інвентар. Те саме зробили у Василя Бадовського, Івана Крамара, Михайла Сампара та інших. У читальні «Просвіти» знищили все, що можна було знищити, — декорації, завісу, все приладдя.

У Малий Ходачків 21.IX, коли люди були у церкві, приїхало 50–60 поліцейських з закритими номерами на шапках; вони оточили церкву і, коли люди почали виходити, почали бити. Були важко побиті: Павло Балабан, Мирон Тимків, Антін Недошиток, Степан Попельняк, Петро Билза, Василь Кужма, Андрій Водяний, Михайло Чиж, Степан Яцків та інші. Потім тим, кого побили, наказали ловити качок в озерці біля Народного Дому, глибина озера — 1 метр. Від'їжджаючи, військо забрало 700 злотих контрибуції, свиню, 2000 кг вівса, 2 вози конюшини і 2 — соломи.

У Чернилові Руськім відділ уланів оточив село, поставив на всіх дорогах кулемети і зігнав усіх мешканців на громадську площу. Після відділення дітей до 13 років, євреїв і поляків, яких там було кілька родин, почалось катування всіх підряд чоловіків, жінок і дівчат.

У Шляхтинцях військо і поліція побили 3.X Івана Шкулу (змушували цілувати самого себе у руки), Миколу Сердюка (в процесі биття мусив кричати «Хай живе Польща!»), Івана Сердюка, Степана Лобатого, Івана Чоловічка, Павла Музіла, Федора Плаксу, Павла Лабатого (11-річний хлопець, якого змушували молитись по-польськи), Євдокію Балабан (60 років), Марію Середюк, Михайла Грим'яка, Давида Маличка і багатьох інших.

Це тільки приклади, які не вичерпують усіх випадків.

Ось приклади з повіту Збараж.

Село Великі Гнилиці військо так оточило, що ніхто не зміг втекти. Били і катували всіх людей, нищили все, що потрапляло під руки. Нарешті наклали на село контрибуцію, забираючи 150 курей, 150 качок, полотно, папірці для скручування цигарок і по 50 грошів готівки для кожного «бравого» вояка, який там був (як у середньовіччі!).

У Гущанцях били війта Григора Березу окремо за Україну, окремо за кооператив, за «Просвіту», молочарню і за сина, який утік перед биттям. За кожну «провину» дістав по 25 нагаїв. Тяжко побитого, його вивезли на цвинтар для тварин. Він мав поламані ребра, звідси висновок, що били також прикладами.

У Добромирці до смерті побили також доктора Павла Козака, господаря Березицького і старого Кадивала, замість зятя, який утік. Знищили кооператив, де скинули товар на купу, облили гасом і олією. Молоду продавщицю роздягнули догола і волочили по розсипаному товару.

Повністю знищили молочарню і читальню «Просвіти», рубаючи устаткування сокирами. Побили голову читальні Кальбу і Михайла Марцинюка, який лежав хворий у ліжку, а його маму, яка його захищала, так катували, що вона довго боролась за життя.

Побили все село, а того, хто зміг утекти від рук катів, пізніше ловила місцева поліція і віддавала уланам, які були в сусідньому селі Великі Гнилиці. Там сильно побили Григорія Гевуся і його си-

на, а також згадуваного Григора Березу. На завершення дикої оргії поліцейські зажадали пива, горілки і м'яса.

У Лисичинцях 27.IX проведено обшук цілого села і завдано великої шкоди.

У Лозівці биттям змушували селян нищити пам'ятник Шевченка і промовляти образливі слова на адресу Шевченка і України.

У Кошлаках до смерті побито вчителя Адольфа Шевчука (вмер на другий день) і Григора Камінського. Катували усіх селян і знищили весь маєток. Кооператив і молочарня знищені, як і в інших селах.

У Медині так побито одну жінку, що скоро вона померла, як це стверджував доктор Фрідман, лікар із Підволочиська. Закатовано керівника школи Петра Смалія і вчителя на пенсії Миколу Явного, якого поліція кілька разів відливала водою. Доктор Фрідман також підтвердив у нього важкі тілесні пошкодження.

Побито також селянина Різника, його дружину і дочку, потім селянина Осичка. Продавця магазину побили, змушуючи зняти надпис українською на користь польської мови. З магазину забрали багато товару. Володимир Шеремета втік, і за це знищили його хату. Побили багато інших людей.

У Розкошинцях зігнали всіх людей на площу і побили нагайками.

У Скориках тяжко побили Йосипа Пащука, знищуючи заразом хату і все обійстя. Одну вагітну жінку так побили, що померла у них на руках. Старого священика Красноперу жорстоко побили, знищили його будинок і все майно.

До Шилів приїхав загін уланів, зібрав людей біля церкви і наказав їм голосувати за державний список. Пригрозили, що у разі невиконання прийдуть знову. Побили всіх мешканців, зґвалтували 30 дівчат і молодих жінок, попередньо замкнувши у приміщення. Молоді наказали одягнути народні костюми і в них рачкувати через село, по дорозі їх били.

Керівника школи Борака побили і поламали грудну клітку черевиками, а його сина студента побили і завезли до старости у Збараж.

Знищено недобудований народний дім, зруйновано пам'ятник Тарасові Шевченку. Товар викинули з кооперативу на вулицю, частину забрали, а решту знищили. Побитий Богдан Ткач залишився ледве живий, його хату і все майно повністю знищили. Людям

наказали ставати на коліна і присягати, що будуть поляками. При виїзді забрали 20 центнерів (2000 кг) вівса і багато птиці. Збитки для села становили близько 30000 доларів, не враховуючи образ, страждань і поневіряння.

Прикордонні села Щеснівка, Пальчинці, Токи, Воробіївку, Пінсковці, Просовці, Дорофіївку польські інквізитори оминули, — очевидно, побоювались, щоб пацифікацію не побачили з-за кордону.

У Зарваниці, повіт Підгайці, — знаменита місцевість, до якої ходять на прощу (Український Лурд), – дуже тяжко побили священика Василя Головинського. Ось що пишуть про стан його здоров'я: «Священику Василеві Головинському призначено 200 ударів палицею. Плює кров'ю. Справжній труп. Вагітну дружину піддано моральним тортурам. На її очах українця Гоція змусили скакати з даху на землю, грати на скрипці і танцювати, «стимульовано» палицею. Священика Головинського катував поліцейський з №602. Керував комісар Грабовський зі Львова. Знищено будинок єпископської колегії. (З листа священика Чемеринського. — «Америка» від 20.XI.1930)».

У Богатківцях, повіт Підгайці, священика Мандзія бито нагайками і прикладами карабінів по плечах, а коли він зомлів, то облили холодною водою, перевернули і били по животі. Один із поліцейських став ногами на груди. Коли священик вдруге зомлів, на нього вилили кипляче молоко і баняк картоплі, які поліцейські готували для себе. Нарешті кинули на нього два столи і залишили напівмертвим. Незабаром священик помер.

У Козовій знищено склад Повітового Союзу Кооперативів.

У Кривому біля Козової від 5 до 12 жовтня кілька разів били Олександра Наконечного, а ще більше його дружину, яку катували у надзвичайно огидний спосіб, гідний бандитів Чингісхана.

У Теребовлі повністю знищено кооператив «Надія» — споживчі товари і мануфактуру скинуто на одну купу, облито гасом, медом і олією. Знищено великий сучасний заклад м'ясопереробки. Збитки становили 100000 злотих (20 тисяч доларів).

Два ескадрони 9 полку уланів, які прибули з Теребовлі, у Глещаві повністю знищили читальню «Просвіти» — будинок з усім устаткуванням і бібліотекою. Після від'їзду уланів з села два повернулись, щоб підпалити будинки Івана Коломийця, голови міс-

цевого «Лугу». Потім підпалили будинки найбільш свідомих людей: Василя Накураша, Степана Напідворного, Іллі Михайлюка. Від'їжджаючи, військо забрало 12 фур живності — курей, гусей, качок і т. п. У подібний спосіб знищено інші села, містечка і міста Західної України[1].

Та нещасна пацифікація принесла дуже багато зла українському народові, але не дала щастя і полякам. Хоча вони й заперечували її, намагались всіма силами зменшити її значення, легковажити нею, але повідомлення про пацифікацію блискавично розлетілись по всьому світу. Значною мірою це сталося завдяки нашому Владиці, Єпископу Іванові Бучку, який їздив по зпацифікованих селах відразу після ганебної акції з канонічними відвідуваннями. При цьому він відвідував помешкання постраждалих людей, робив фотографії і записував усі дані. Фотографії потрапили у руки Папи, завдали Польщі компрометації і втрати престижу. Закордонна преса рознесла інформацію по всьому світу, а вслід за тим до Ліги Націй у Женеві надійшло звернення англійських парламентаріїв.

Справжні наслідки пацифікації і подібних польських методів опіки над іншими народами виявились у 1939 році, коли ця «державна» Польща лопнула як мильна бульбашка за кілька днів.

---

[1] Матеріал узято з публікації під назвою «На вічну ганьбу Польщі». Серія «Матеріали і документи». — Нью-Йорк, 1956. — № 26.

КАТОЛИЗАЦІЯ НАДБУЖЖЯ

Польське сусідство найбільш фатальним виявилось для двох надбужанських регіонів — Підляшшя і Холмщини. Заселені у середньовіччі східнослов'янськими племенами, вони вже у X столітті входили до складу Київської Русі. Доказом цього є відомості про численні походи проти Яджвінгів через територію Підляшшя київських князів Володимира Великого (983), Ярослава Мудрого (1038, 1044, 1048), Ярослава Святополковича (1112, 1113), а пізніше галицько-волинських Романа і Данила. Того Данила Галицького, який заклав Холм і Львів, у 1236 році розбив хрестоносців під Дрогічином, а в 1253 році у тому ж Дрогічині отримав королівську корону від папи Інокентія IV.

Після занепаду Галицько-Волинського князівства в обох регіонах поступово полонізувались боярські роди і народ, далі на схід пересувався кордон, і у суцільній масі українського населення утворювались і збільшувались польські острівці. У 1905–1908 роках православ'я втратило на Підляшші 58% і на Холмщині 22% вірних, але ще тоді українські поселення сягали Венгрова, Луківа, Любліна, Янова Любельського. Як показує статистика[1], на Підляшші і Холмщині у 1864 році була 221 тисяча українського населення, у 1908 році — 371 тисяча, а у 1931 році — 201 тисяча. Згідно з переписом населення у 1897 році у Грубешівському повіті було 60% українців, у Влодавському – 56%, у Томашівському — 50%, у Більському — 38%, у Холмському — 33% і у Константинівському — 30%.

---

[1] *Риттих Александр Федорович.* Приложение к материалам по этнографии Царства Польского. — С.-Петербург, 1864; Наличное население Люблинской и Седлецкой губерний. — Варшава, 1906; *Володимир Кубійович.* Енциклопедія українознавства. — Т. 6. — С. 2090; Т. 10. — С. 3620.

Під час відступу російської армії у липні і серпні 1915 року царський уряд примусово евакуював з Холмської губернії більше 300 тисяч, тобто понад 80%, українців, як одновірців, залишаючи поляків і євреїв. Евакуйованих розселено у 37 губерніях Російської імперії. Коли після падіння царату була утворена Українська Центральна Рада, у Києві відбувся з'їзд делегатів, які представляли виселенців з Холмщини.

Це була значна подія з багатьма наслідками. Ухвала з'їзду стверджувала, що населення Холмщини є складовою частиною українського народу, а весь регіон повинен бути приєднаний до України. На з'їзді було утворено Холмський губернський виконавчий комітет, який увійшов до складу Центральної Ради. При опрацюванні тексту III Універсалу, стосовно незалежності України, комітет вимагав внесення у перелік територій також Холмську губернію. Проти цього протестували польські представники у Центральній Раді, висуваючи аргумент, що Холмська губернія належить до Королівства Польського, а її мешканцями є не українці, а поляки. Проти цього протестувало, у свою чергу, населення Підляшшя, зазначаючи у зверненні до Центральної Ради, що навіть тепер, у військових умовах, на надбужанській землі діє 150 українських шкіл, в яких навчається понад 7 тисяч дітей, навіть видається часопис «Рідне Слово», тобто це не є польська земля. 9 лютого 1918 року мирна конференція у Бресті визнала Надбужанські землі за Україною, встановлюючи кордони на лінії Тарногрод, Щебжешин, Красностав, Пугачів, Радзинь, Мєдзижеч, Сарнакі, Мельник, Високе Литовське, Кам'янець Литовський, Пружани, Вигоновське Озеро. На польській стороні залишилось північно-західне Підляшшя, заселене, головним чином, «калакутами» — полонізованим населенням, яке недавно прийняло римо-католицький обряд, але розмовляло українською. Це були Радинський, Соколовський, Венгровський і Сєдлецький повіти.

Вибухнув скандал. Встановлення польсько-українського кордону між Віслою і Бугом було смертельним ударом не тільки для ендецької концепції великої Польщі — проти відриву Холмщини запротестувала вся країна. Прем'єр тимчасового польського уряду у Варшаві Ян Кухажевський оголосив про свою відставку з посади, зазначаючи у зверненні, що умови миру між Австрією, Німеч-

чиною і Україною є рівнозначними з черговим поділом Польщі. Про акції протесту повідомили польські депутати австрійського парламенту. 14 лютого генеральний страйк оголосили робітники Варшави, Кракова і Львова. Польська Рада при Міністерстві внутрішніх справ у Відні сповістила про відставку. Регенти — священик Любомирський, архієпископ Краківський і граф Островський у спільному маніфесті проголосили, що не визнають нового поділу Польщі, вважаючи його за акт насилля над народом. У Варшаві були організовані величезні вуличні демонстрації. Польські легіони, які входили до складу німецької армії, демонстративно покинули фронт і направились в Україну, але були затримані та інтерновані німецькими й австрійськими військами. Аби заспокоїти польську громадську думку, австрійський уряд видав роз'яснення, що Холмщина і Підляшшя можуть бути приєднані до України тільки на основі рішення роз'єднувальної комісії, складеної з держав Четверного союзу, України і Польщі, яка вивчить умови і визначить кордони на місці.

Аналізуючи розвиток подій, автор переглянув архів польської преси того часу, який зберігається у бібліотеці Варшавського університету. Важко було знайти де-небудь такий одностайний і повсюдний вияв обурення, протесту і проклять на адресу України. Піднявся такий ґвалт, ніби в народу відібрали столицю, а не етнічно чужу територію. За найпершої можливості її відібрано силою. Тобто знову за правом кадука.

У три етапи (1918, 1919, 1920) повертались військові біженці на батьківщину, але не всі дістались до власного дому — значна частина господарств за цей час була зайнята поляками. 80 тисяч українців, які втратили домівки і не мали засобів до життя, розміщувались у глибині Польщі, головним чином, як робітники на фільварках. Протягом місяця після здобуття незалежності — у грудні 1918 року — польська влада видала декрет про перехід у власність держави покинутого церковного майна. Після ухвалення Конституції 1921 року, яка теоретично гарантувала всім конфесійним групам майнову власність і право самоврядування, декрет втратив дію, але його ніхто не відкликав, навпаки, — видано було новий, який розширював дію попереднього на всі землі, визнані за Польщею Ризьким договором. Право кадука діяло й

далі: зі шкіл усувалась українська мова, церкви перетворювались на костели, закривались читальні «Рідна Хата», кооперативний рух Холмщини ізолювався від львівського центру, арештовані були сотні активістів за звинуваченням у комуністичній діяльності, піддавались контролю навіть православні священики.

Ворогом польського середовища — влади, духовенства і католицької громадськості — стали православні церкви, бо вони свідчили про тисячолітню присутність українців на цій землі, до певної міри стримували полонізацію. На надбужанській землі церкви з'явились разом з християнською вірою. Сам князь Данило при закладанні Холма вибудував аж чотири церкви. На підставі аналізу податкових книг, списків духовенства і списку парафій, Польського Географічного Словника та інших документів під час окупації був сформований список надбужанських місцевостей[1] з інформацією про те, у якому році з'явився перший спогад про церкву в даній місцевості. Перелік не включає Бєльського повіту і частини Підляшшя, яке належало до Брестського єпископату. Дані мають такий вигляд: X століття — 1 церква; XII — 1 церква; XIII — 6; XIV — 3; XV — 65; XVI — 178; XVII — 103; XVIII — 69; XIX — 15; невизначений рік — 19 — всього 460 церков, розташованих у 424 місцевостях. При такому порівнянні роздуми про польськість надбужанських земель втрачають усякий сенс.

Впродовж міжвоєнного двадцятиріччя Православна Церква пережила три фази польської експансії, яка охоплювала поряд з Холмщиною також Волинь. У першій фазі (1919–1924) католики займали церкви, як пише М. Папежинська-Турек[2], не тільки на підставі центральних або місцевих рішень, але часто, навіть частіше, самовільно або на підставі дозволу Католицької Церкви (!), причому католицьке населення проявляло у цей період особливу активність» — читай: фанатизм. Авторка, пояснюючи, що акція центральної і місцевої влади та костелу і його віруючих була спрямована на повернення об'єктів, конфіскованих свого часу

---

[1] *Професор, доктор Іван Крип'якевич.* Церкви Холмщини і Підляшшя // Холмський Народний Православний Календар на 1944 рік. — Холм. — С. 45–49.

[2] *Mirosława Papierzyńska-Turek.* Między tradycją a rzeczywistością // Państwo wobec prawosławia 1918–1939. — S. 331.

царською владою, також зазначає, що місцева влада «проявляла доброзичливе ставлення до самовільного захоплення церков католиками (вони самі були частиною суспільства. — *М.С.*) або втручалась з допомогою поліції не на користь православних, проминаючи ситуації, коли виконували розпорядження міністерства. (...) Нічого тоді дивного, що у православних, і не тільки у них, виникало переконання про ворожість і ненависть державної влади до православ'я». Знаючи справу з власного досвіду, можемо сказати: не тільки влади, а й переважної частини народу. І то мусила бути величезна ненависть, якщо вже у 1919 році католики зайняли стародавній собор на горі Данила у Холмі, який, одначе, не будували, а при нагоді «порозбивали у підземеллях крипти з гробами єпископів, священиків, опікунів і доброчинців собору, заслужених православних і греко-католицьких священиків, викидаючи їхні кістки, зруйнували православний цвинтар при соборі, де також порозбивано гроби і викинуто кості, які ціле літо валялись розкидані по цвинтарю, перемішані з розбитими пам'ятниками. Само собою зрозуміло, що собор у Холмі поляки відразу висвятили на костел»[1].

Хоча у деяких місцевостях пролилась кров, влада відразу по війні закрила 111 церков, знищила 50, 150 забрав костел, а до 1924 року від православних забрали всього близько 500 церков і близько 20 тисяч га церковної землі з господарськими будинками[2]. Нарешті дійшло до того, що місцева влада перестала виконувати рішення про передачу церков, побоюючись протестів православного населення. Так було з собором у Луцьку. «Міністерство WRiOP (ВРіОП) кілька разів видавало розпорядження про передачу їх католикам, — пише М. Папежинська на с. 338, — але, побоючись, що «вибухне луна пожеж по всій Волині», тодішній воєвода Константи Сроковський не виконав розпорядження міністерства

---

[1] *Степан Баран*. Митрополит Андрей Шептицький. — Мюнхен, 1947; *Іван Власовський*. Нарис історії Української Православної Церкви. — Нью-Йорк — Бавнд-Брук, 1966. – Т. IV. Кн. 2. — С. 149; Мартирологія українських церков. — Торонто–Балтимор, 1987. — Т. І. — С. 586.

[2] *Орест Купранець*. Православна церква у міжвоєнній Польщі 1918–1939. — Рим, 1974. — С. 137.

терства. 8 лютого 1924 року сейм прийняв уже згадувану резолюцію про негайну передачу собору католикам, але і тим разом його не було виконано. Та були і протилежні випадки. Наприклад, монастир у Загорові, також зі складною історією, на підставі рішення воєводи Кричковського був переданий католикам, і вони його зайняли силою. Незважаючи на численні спроби, православні не змогли його повернути ні фізично, ні правовим шляхом».

У 1929–1934 роках настала друга фаза передачі — судова боротьба католицького костелу за православні церкви. Єпископи зробили 757 позовів до окружних судів у Бресті, Вільні, Гродні, Луцьку, Новогродку, Рівному і Пінську про повернення 202 післялатинських і 555 післяуніатських об'єктів. Аргументація не витримувала критики, бо була безпідставною, оскільки полатинські об'єкти були відібрані вже у першій фазі, а до поуніатських же костел взагалі не мав права — бо існувала Греко-католицька церква, яка була законним спадкоємцем цих церков, але претензії не висувала. В численних випадках позови мотивовано тим, що церкви є необхідними для римо-католицького населення, одначе не пояснюючи, чому воно не може збудувати собі костелів. Як цікавий факт зазначимо, що цей аргумент висувався у 65 місцевостях, де не було жодного католика, в 75 кількість католиків не перевищувала 5, в 76 — двадцяти і т.д. Крім церков, єпископи вимагали також передачі кафедральних соборів у Крем'янці, Луцьку і Пінську, а також монастирів у Дермані, Вільні, Жировицях, у Зимному біля Володимира[1], в Корці, Крем'янці і навіть Почаївської Лаври — другої за величиною і значенням святині православних українців, які сховались тут від татар у 1240 році.

Але друга фаза закінчилась фіаско, бо Найвищий Суд визнав судовий шлях повернення неправильним, виходячи з положення, що право це є компетенцією адміністративних органів, а конкретно воєвод. Правду кажучи, влада боялась викликати релігійні за-

---

[1] Монастир у Зимному згадує Київський Патерик при описі походу Ярослава Мудрого на Червенські міста у 1018 році.

ворушення, тому вважали за краще вирішити справу безболісно. Але все те викликало розголос у крайовій пресі — польській, українській і російській, а звідси потрапило за кордон. Українська еміграція організувала протести у європейських країнах, у Сполучених Штатах, в Азії і навіть у Японії. Всі резолюції направлено до Ліги Націй у Женеву — справа була безпрецедентна; християнська країна, яку всюди хвалили за високу культуру і релігійну толерантність, через суд забирає будинки молитви християнського населення тільки тому, що воно належить до іншого обряду. Чи такою повинна бути любов до ближнього?

Проте і в другій фазі не обійшлось без руйнування храмів. Ось, — як пише М. Папежинська на с. 358, — Любельський воєвода Антоні Ремішевський «здійснив планову акцію руйнування «зайвих» церков. Заплановано зруйнувати 97 церков, але було зруйновано тільки 23 (згідно з даними Варшавської Православної Митрополії – 31 — див. документ 18. — *М.С.*), інші не встигли через численні протести православних».

Лише у третій фазі (1936) боротьбу з Церквою доручили такій силі, яка могла справитись із протестами. Це було «збройне плече народу» — Військо Польське. Велика сила, але і завдання було непросте: католичення кількамільйонного православного населення від Красногоставу до Острога чи, принаймні, до Бугу, перетворення українців на справжніх поляків, натхнених шляхетським духом. У цьому розкладі боротьба з церквою була тільки фрагментом великого цілого.

Полонізація українців, яка була постійним безперервним процесом від початку існування Другої Речі Посполитої, набрала гостроти після смерті Пілсудського, коли спадкоємцем після Коменданта став генерал Едвард Ридз-Смігли. Після приходу на найвищу військову посаду — Генерального Інспектора Збройних Сил — він сформував «уряд полковників» на чолі з прем'єром, також генералом, Феліціаном Славой-Складковським. Як військовий з крові і кості (Головний Комендант ПОВ 1917, завойовник Вільна 1919, командуючий армією у Київському поході 1920), Ридз-Смігли поставив перед міністрами-товаришами завдання побудови «живого католицького валу» проти можливої совєтської інтервенції, незважаючи на те, що хмари густішали на заході. Як видно з дещо туман-

них польських зведень і більш виразних українських[1], Ридз-Смігли висунув необхідність полонізації східних кресів шляхом продовження акції і денаціоналізації меншостей, особливо українців.

Плани вирішення української проблеми виникали у вищому командуванні Війська Польського ще за життя Пілсудського. Але вони обмежувались територією Холмщини, про Волинь тоді не говорилось. «Необхідність полонізації Холмщини, — пише А. Хойновський, була порушена на конференції у Любельському Воєводському Уряді, яка відбулась у січні 1935 року. Представник Командування Округу II Корпусу (Люблін) стверджував тоді, що *Польська держава* «повинна позбутись шкідливої для себе, занадто заглибленої і не підтриманої істотними стосунками у цій сфері толерантності. Задля власного існування на території Холмщини треба *повністю* ліквідувати (курсив мій. — *М.С.*) проблему української меншини або принаймні звести її до дріб'язкового питання, яким є справа чеських колоністів на Волині і німецьких у Холмському повіті». Промовець пропонував обмеження «надмірно розвинутої мережі православних парафій до кількості, потрібної для заспокоєння необхідних релігійних потреб», усунення українців з посад лісової охорони, лісників, шляхових охоронців, учителів, гмінної адміністрації, обслуговування залізниці, нарешті, недопущення їх до членства у воєнізованих організаціях[2].

Авторитарне твердження представника командування військового округу, що «Польська держава... повинна на території Холмщини повністю знищити проблему української меншості» було майже ідентичне з вироком смерті УПА волинським полякам у 1943–1944 рр., оскільки тут і там йшлося про ліквідацію національної групи як цілої. Різниця полягала у тому, що в екстремальних заходів, які здійснювала УПА, була альтернатива («виїзд з української землі або смерть»), а ось Польща такої альтернативи не пропонувала. Проживаючи на рідній землі, українці зазнавали

---

[1] *Piotr Stawecki.* Następcy Komendanta. — Warszawa, 1969; *Дмитро Дорошенко.* Православна Церква. — Берлін, 1940.

[2] *Andrzej Chojnowski.* Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. — Wrocław, 1979. — S. 230.

духовного винищення, бо ставали поляками. План знищення розкладено було на кілька поколінь, не вистачило тільки часу на його реалізацію. Незважаючи на те, що план був типовим прикладом порушення конституції, проти нього не виступила жодна політична сила Польщі.

Навпаки: його підтримали всі союзи, спілки, федерації, ліги, кола і подібні товариства польського суспільства, підключившись чи приєднавшись до тієї екстремальної програми. Так, 11 грудня 1936 року в Любліні виник Координаційний Комітет під керівництвом командира Округу II Корпусу генерала Мєчислава Сморавінського, який мав на меті ревіндикацію усіх релігійних споруд на Холмщині і Волині і ліквідацію церкви на Прибужжі. До складу Комітету входило понад 20 громадських організацій Любельщини і Волині (див. документ 1), які представляли польське населення. Органом Комітету був штаб самостійного відділу військової безпеки ДОК II на чолі з підполковником Зигмунтом Крогульським. Керівництво акцією повернення здійснював командир 3 дивізії піхоти Легіонів у Замості генерал бригади Брунон Ольбрихт, а з 21 травня 1938 року його заступив полковник Маріан Турковський.

Директиви щодо роботи Координаційного Комітету знаходимо у різних висловлюваннях групи полковників, які визначали політику держави. Згадаймо висловлювання підполковника Маріана Зиндрам-Косцялковського (віце-голова безпартійного блоку співпраці з урядом, 1934–1935 – міністр внутрішніх справ, 1935–1936 – прем'єр, 1936–1939 – міністр соціальної опіки), який у 1936 році так відповів на депутатське звернення у справі української освіти:

«Не буду дискутувати про Волинь як про українську землю. Це ні до чого не приведе, і ми з вами спільної мови не знайдемо. Не заперечую, що на Волині є етнічна маса, яку ви називаєте українцями. Зрештою, я тільки із ввічливості вживаю термін «українець» замість «русин». Але зрозумійте, панове, що тут є Польща, і єдиний шлях для цього населення — повна асиміляція. А ви, шановні панове, замість допомоги уряду, ятрите справи, давно покриті мохом. Прошу вас, не вважайте мене за українофоба. Я не ворог українського народу. Я не забираю у населення права розмовляти

тією мовою, якою воно хоче, але державна мова є польська, і тільки цією мовою може проводитись навчання у школі»[1].

«Такою була, — коментує Пастернак, — офіційна позиція польського уряду у справі Волині, української землі, яка виявляє традиції Галицько-Волинської держави і довела на виборах 1922 року, що має принаймні 75% українського населення. При такій позиції уряду Холмщина і Підляшшя не мали найменшого шансу захистити свої права. Але навіть найслабша фантазія не могла уявити, що в центрі Європи, в Польщі, яка завжди хвалилась, що є «передмурівком християнства», дійде до руйнування християнських святинь урядом християнської держави. Це настільки ганебні факти, що сучасні польські історики на мають відваги про них говорити».

27 жовтня 1937 року генерал Ольбрихт видав від імені командування дивізії розпорядження, в якому накреслив завдання полонізаційних заходів на Холмщині. Після уточнення вихідних положень командир наказав розробити план дії на кілька десятиліть, що повинен бути реалізований адміністративною владою, військовими, учителями, духовенством, польськими громадськими організаціями і т.д. Таким чином, повітові коменданти повинні були приготувати дані, скільки поляків перебуває на їхній території, скільки православних русинів і скільки русинів, які вважають себе за національністю поляками (!?), показати графічно на схемі у масштабі 1:50 000 з розподілом на окремі села, характеризувати рівень активності русинів, розпізнати парцеляційні можливості («доручаю простежити, щоб на парцельовану землю не впускався непольський елемент»), вимагати, щоб землю віддавали полякам з Західної Польщі, встановити, де і які є церкви. На основі такої інформації коменданти повітів повинні були опрацювати індивідуальні плани діяльності, а потім видати інструкцію діяльності для старостів, гмін, шкільної і фінансової влади, духовенства і війська. «Наприклад, в інструкції для ксьондза (...) належить рекомендувати, щоб він викладав релігію і православним дітям, го-

---

[1] Цит. за: *Євген Пастернак*. Нарис історії Холмщини і Підляшшя. — Вінніпег–Торонто, 1986. — С. 223.

тував їх до першої сповіді, у бесідах постійно нагадував цим дітям, що їхні предки були католиками, а православ'я прийняли з примусу; залучати православних до участі у католицьких богослужіннях і т.п.». Ольбрихт зазначав, що на підставі повітових планів опрацює план для всієї Холмщини, погоджуючи його з воєводою, єпископом, куратором тощо, щоб він був для всієї влади у регіоні «безумовно обов'язковим»[1]. Правові основи для керівництва діяльністю «всієї влади у регіоні» не наводились, бо право кадука цього не вимагає. Інша справа, що частина цих рекомендацій була просто нісенітницею — як, наприклад, можна було залучати православних до католицьких богослужінь? — але те нікого особливо не хвилювало.

Обіцяний для всієї Холмщини план був виданий генералом Ольбрихтом (див. документ 2). Він був схожим на рекомендації: невідомо було, наприклад, хто мав виступати проти відправ у церкві українською мовою — православні чи католики, як можна було «поборювати» змішані шлюби, не взяті у костелі, як виселити усіх непольських громадян до Росії, хто в рамках громадських акцій повинен був приймати рішення про ліквідацію церков. Щоправда, техніку вирішення певних справ показано чітко: спочатку організовано зразкову ухвалу Стрілецького Союзу з Томашівського повіту, потім розіслано її у регіони як зразок до наслідування (див. документи 3 і 4). Там було все, крім пояснення: яким законом «Стрілець» вирішує справи православного населення? Такі ухвали, як «голос польського народу», створювали координаційному комітету можливість звертатись за рішенням навіть до центральної влади (див. документи 5 і 11, стосовно полонізації назв місцевостей). Винятковою, врешті, непристойністю вирізнялись дії Комітету стосовно православного духовенства: під загрозою штрафів і адміністративних виселень змушували їх до виконання протиправних розпоряджень (див. документи 6 і 7), у яких категорично стверджувалось, що «до Бугу мовою викладання у школах є польська і всі предмети включно з релігією повинні вестись польською». Верхом фарисейства стало винайдення вигада-

---

[1] CAW (Centralne Archiwum Wojskowe). — 3 DP I. 313,3/2.

ної релігійної групи «Товариство поляків православної віри», яке було утворене для розколу «руського табору» (див. документ 8). Байку про існування «православних поляків» пізніше повторювали навіть після війни.

Коли минув шок від першої фази боротьби Польської держави з церквою, населення почало будувати нові храми. Там, де дозвіл на спорудження був неможливим, будували велику хатину, пристосовану до відправи служби, і називали молитовним будинком. У третій фазі ревіндикації ті будинки нищились так само, як і церкви. І тому виявляються розходження у порівнянні списків ревіндикації, складених різними авторами.

Готуючись до третьої фази ревіндикації, люблінський воєвода ще в 1937 році звертав увагу MOiWR (MOiBP), що наступна «розбірка» може загрожувати громадській безпеці (див. документ 10). «Військові чинники не мали таких застережень, — стверджує М. Папежинська, — тим не менш вся акція готувалась дуже старанно з точки зору пропаганди. У квітні і травні 1938 року згідно з розпорядженням голови Координаційного Комітету при DOK II були організовані або ініційовані збори і мітинги католицького населення, на яких ухвалювали резолюції з вимогами, в тому числі руйнування замкнених церков. Одночасно замикались (опечатувались) деякі діючі церкви, які не передбачались на парафії, і духовних осіб карали за відправу у них служб. Велику роль у творенні відповідної атмосфери відіграла проурядова преса, яка широко інформувала про такі збори, публікувала ухвалені на них резолюції і власні аргументи за ліквідацію «зайвих» церков (с. 125).

Саме руйнування церков тривало недовго — близько двох місяців, від половини травня до половини липня 1938 року. За розпорядженням координаційних комітетів його проводила адміністрація з допомогою польської молоді (переважно з місцевих відділів пожежної охорони), саперських підрозділів, в'язнів або найманих робітників під захистом війська чи поліції. Натовп людей лементував, коли на землю кидались винесені з церкви образи, книги і літургійні шати, церковний інвентар (див. документ 12), після того починалось руйнування церкви. Нищили огорожу, цвинтарі, рубали дерева, нівелювали і засівали травою територію, де знаходилась церква. Для утихомирення збуреного населення

поліція приводила собак. Не дали результату депутатські звернення до Сейму і Сенату, меморандуми до президента Мостицького, маршала Ридз-Смігли і Президії міністрів. Як писав люблінський воєвода до командира ОК II, 16 липня 1936 року акцію закінчено з таким результатом: розібрано 91 церкву, 10 каплиць і 26 молитовних будинків, костелу передано 3 церкви, у 4 каплицях влаштовано морги, закрито одну церкву, а у Щебжешині, повіт Замость, церкву «частково зберегли у вигляді пам'ятних руїн» (див. документ 15). На жаль, воєвода не зазначив, що святиню збудовано вже у 1184 році, а її руйнування затримано лише після телефонного наказу з Варшави, викликаного також телефонною скаргою з території руйнування. Звіт був досить обережний, костелу передали не 3, а 31 церкву, серед яких такі пам'ятки з часу перед Брестською унією, як церква у Корниці — 1578 року, 2 церкви у Кодні, збудовані до 1596 року, собор у Білій Підляській — 1582 року, собор у Холмі — 1596 року і у Замості — 1589 року. У двох церквах було розміщено польські школи — інших на території Холмщини не було. Отже, у третій фазі польської атаки на Холмщину українці втратили 136 святинь, їм залишилось 49 парафіяльних церков, 5 філій і один монастир. Серед зруйнованих і переосвячених на костели церков жодної не збудували уніати, 52 збудовано вже у XX столітті, з них 10 – у міжвоєнній Польщі. Варварство тодішньої католицької влади відрізнялось від «переможного маршу» через Україну безбожного більшовизму тільки тим, що Польща не мала свого Сибіру для розміщення схизматичного кліру.

Ні католицький клір, ні папський нунцій у Варшаві не подали на цю тему жодного голосу, ніби нічого і не відбувалось. Тільки митрополит Андрей Шептицький після закінчення акції оголосив пастирський лист до єпископів, капітул і всього греко-католицького духовенства, закликаючи до молитви за переслідуваних православних християн Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся. Публікацію листа у газетах цензура конфіскувала, але його прочитали у всіх уніатських церквах і надрукували за межами Польщі. Послання Синоду православної церкви у Польщі також було конфісковане. Делегація віруючих, яка у червні 1938 року прибула до Варшави з запитом, не дістала навіть аудієнції у міністра

сповідань і підкорилася пораді одного з чиновників міністерства: «Їдьте додому, шкода сліз».

Але надбужанські події знайшли відгук у крайовій і закордонній пресі, особливо у США і Канаді. У Вінніпезі відбулась демонстрація за участю 10 тисяч українців. Українська делегація відвідала канадський уряд з проханням втрутитись у Лізі Націй, в американських містах було влаштовано мітинги протесту. Своєрідним курйозом став демарш у Міністерстві закордонних справ, яким радянський посол у Варшаві протестував проти порушень відповідних положень Ризького мирного договору в галузі захисту релігійних і національних прав українців у Польщі. У повітрі висіла загроза війни з Німеччиною, тому на вимогу міністра Беска Міністерство закордонних справ наказало старостам, війтам і поліції повідомити новонаверненим католикам, що вони можуть повернутись у православну віру.

Над Бугом нависла на кілька років лиховісна тиша.

Документ 1

Звіт №1 пленарного засідання Координаційного Комітету при ДОК II у Любліні від 4 червня 1937 року.

Присутні:

Командир округу корпусу №2 генерал бригади Мєчислав Сморавінський.

Помічник командира ОК II полковник дипломований Стефан Івановський.

Начальник штабу ОК II підполковник дипломований Вацлав Будревич.

Керівник самостійної підготовчої референтури безпеки військового штабу ДОК II майор дипломований Станіслав Крогульський.

Керівник секретаріату польських товариств у Львові майор дипломований Домонь.

Керівник самостійної освітньої референтури штабу ДОК II капітан Жарський.

Представники влади і гості:

Начальник доктор Хмельніковський — представник Любельського воєводи.

Віце-воєвода Конопацький — від імені Волинського воєводи.

Інспектор Васьнєвський — представник куратора Любельського відділу освіти.

Інспектор Шоен — представник куратора Волинського відділу освіти.

Начальник суспільно-політичного відділу уряду Волинського воєводства п. Стефаніцький.

Професори католицького Люблінського університету:

п. Ігнаці Шума;

п. Вітольд Крижановський;

п. Скварчинський;

п. Зигмунт Кукульський;

п. Антоні Козловський — представник ЗНП Люблін;

п. Б.Янковський — представник ЗНП Волинь;

п. З. Сурдацький — представник Католицького товариства молоді Люблін;

п. Стефан Сікорський — представник Спілки сільської молоді «Сівба».

Делегати спілок, згрупованих у Координаційний Комітет:

1. Стрілецька спілка Люблін — директор інженер Ф. Гадомський.

2. Воєводська федерація ПЗОО Люблін — доктор В. Друждж.

3. Воєводська федерація ПЗОО Волинь — доктор Габіх.

4. Спілка резервістів округ Люблін — капітан у відставці Майліх.

5. Залізнична військова підготовка округу Радом — магістр Альфред Пєцух.

6. Поштова військова підготовка Люблін — капітан у відставці Антоні Шульц і пан Едвард Міллер.

7. Військова підготовка лісників — п. Болеслав Лісіцький.

8. Військова підготовка жінок до оборони країни — п. Ганська Марія, п. Ролінська.

9. Спілка громадської праці жінок Волинь — п. Гроховська Ванда.

10. Спілка польського Харцерства Люблін — п. директор Монєвський Т.

11. Спілка польського Харцерства Волинь — п. магістр Адамєц Леопольд.

12. Спілка пожежної охорони Люблін — п. Бобер Й.

13. Спілка пожежної охорони Волинь — п. Красінський Ст.

14. Спілка польських легіонерів округу Волинь — п. Чистовський Ян.

15. Спілка Пеов'яків округу Люблін — п. Лелек Стефан.

16. Польський Червоний Хрест округу Волинь — п. капітан у відставці Хробак Ян.

17. Ліга протиповітряної оборони і протигазового захисту Волинь — п. Красінський Г.

18. Морська і колоніальна ліга округу Люблін — п. Смульський і п. доктор Моджевський Ян.

19. Союз колишніх добровольців Польської Армії Люблін — п. Клопотовський Вл.

20. Товариство друзів Стрілецького союзу Люблін — п. директор Ніжинський Каз.

21. Спілка військових осадників Волинь — п. Новіцький Пйотр.

22. Польська Матір шкільна Волинь — п. Міхаловський.

Нараду розпочав головуючий, генерал бригади Мєчислав Сморавінський, який зазначив, що метою зборів є обговорення засад, на основі яких повинна здійснюватись їхня реалізація.

Збори прийняли запропонований головуючим порядок денний:

I.

1. Затвердження статуту Координаційного Комітету.

2. Доповідь майора дипломованого Л. Домоня «Польсько-українська проблема».

3. Характеристика регіону ОК II і рекомендації, які надходять звідти до Комітету Координаційного — член КК, керівник штабу ДОК II.

4. Обговорення доповідей.

II.

5. Вимога до членів КК щодо створення гуртків громадянського виховання (заповнення анкет).

6. Ухвалення пропозиції щодо діючих директив і рекомендацію керівництву КК щодо організації членів Координаційного Комітету.

7. Обговорення організації виконання робіт з питання акцій громадянського виховання, антикомуністичної, ревіндикаційної (повернення майна церков) і розбудови польської власності.

8. Різне.

9. Закінчення зборів.

ad. 1.

Головуючий пропонує прийняти статут, який визначає форми праці КК, дає Президії Комітету відносну свободу дій і забезпечує об'єднаним у Координаційному Комітеті громадським організаціям проведення роботи у рамках їхніх статутів. Статут ухвалено одноголосно.

ad. 2.

Дипломований майор Домонь, керівник погоджувального секретаріату польських громадських організацій у Львові, проголошує багато ілюстровану графіками і картами доповідь

«Польсько-українська проблема». Доповідач вичерпно висвітлює економічні і суспільно-політичні відносини на території ОК IV (Львівське, Тернопільське і Станіславське воєводства). Розкриває велику організаційну діяльність українців в економічній галузі (розвиток кооперації, торгівлі, сільськогосподарської колонізації, навіть промисловості), шкільній (відносно багато українських шкіл і діяльність учителів), церковній (українізація греко-католицької церкви), суспільній і політичній (організаційна концентрація, зростання накладів української преси) галузях. Результатом такої діяльності є зміцнення українського середовища, тоді як з польського боку проявляються недоліки організації роботи. Таке становище вимагає енергійної, планової і узгодженої праці польської громадськості, що на території ОК IV було зустрінуте польською громадськістю із розумінням. У Львові утворено погоджувальний комітет польських громадських товариств, на чолі якого став командир ОК VI генерал Карашевич-Токажевський. Незважаючи на короткий час існування, комітет може похвалитись результатами роботи і свою діяльність все більше розширює. Метод праці — це узгоджена концентрація зусиль з метою присутності на цій такій важливій для польської державності території.

ad. 3.

Керівник штабу ДОК II підполковник дипломований В. Будревич у своїй доповіді «Характеристика території ОК II і висновки для Координаційного Комітету» висвітлив східну частину території ОК II з точки зору обороноздатності, обґрунтовуючи низку висновків для діяльності польських організацій, об'єднаних у комітеті. Аналіз стосунків на території Волинського воєводства і 5 східних повітів Любельського показує необхідність солідної консолідаційної акції всіх польських товариств і суспільних верств, щоб переважити українську діяльність активністю і концентрацією високоякісних зусиль для зміцнення і затвердження польськості на Волині. Суспільну силу на цих територіях повинні консолідувати організації, об'єднані у комітеті.

На завершення виступу пропонується розглянути і ухвалити напрямні у формі, поданій у виголошеній доповідачем ухвалі.

ad. 4.

Перед початком дискусії головуючий зазначив, що:

а) платформа діяльності КК тимчасово має внутрішньоорганізаційний характер громадських товариств;

б) запропонована ухвала не є таємною і не повинна служити для пропагандистських акцій;

в) діяльність КК буде аполітичною, спрямованою по лінії інтересів війська і оборонної сили Польщі.

Не будемо розв'язувати так званої «волинської політики». Присутність представників державної влади Волині запевнить співпрацю на всіх ділянках;

г) працю в організації не можна базувати тільки на ПВ, а належить розширити на «польську» політику.

У дискусії взяли участь:

п. доктор Моджевський — у справі осадництва-колонізації у Східній Малопольщі і так званих «тутешніх» на Поліссі, яких треба швидко переробити у поляків;

п. інженер Гадомський пропонує у пункті III ухвали змінити «не знеохочувати їх» на «зміцнювати у них лояльність»;

п. Чистовський підкреслює значення запланованої ревіндикаційної акції. Ця акція повинна дати переконливі докази багатовікової праці, господарювання і володарювання Польщі на Волині;

п. начальник Станіцький підкреслив необхідність опертя діяльності Комітету на відповідні фінансові засоби, детально обговорює справу пропаганди у пресі. Під час свого короткого перебування на Волині виявив, що українська преса сотнями тисяч примірників заливає зі Львова всю Волинь, сягаючи Холмщини і Підляшшя, діючи планово, тоді як польська преса не діє на маси і не доходить до закутків Волині. Польські організації, які володіють недостатніми фондами, не можуть розвинути відповідно масштабні акції. Треба знайти фінансові засоби, а з Любліна і Луцька створити сильні центри поширення відповідних пропагандистських акцій на наші окраїнні землі.

П. директор Ніжинський запитує, як повинно складатись ставлення діяльності Комітету, а опосередковано і військового командування щодо деяких, на думку промовця, не завжди правильних дій державної адміністрації;

п. доктор професор Крижановський порушив справу щодо швидкої побудови радіотрансляційної станції в Луцьку, з якою належить кабелем з'єднати Люблін, щоб забезпечити Люблінському польському осередку вплив на Волинь;

п. Новіцький доповів щодо вирішення питання безробіття української молоді, він бачить у цьому засіб протидії включенню цієї молоді до деструктивної діяльності.

З огляду на зміст дискусії доповідачі дипломований майор Домонь і дипломований підполковник Будревич надали додаткові пояснення щодо колонізаційно-осадницької акції, пресової пропаганди, «тутешніх» поліщуків і протидії русинізації населення окраїн.

Головуючий після вичерпання списку промовців обговорює деякі питання, порушені у дискусії, а саме:

«Ревіндикаційна акція» вимагає розробки відповідних способів і методик, які будуть реалізовуватись з більшою розважливістю.

«Фінансування» — цим надзвичайно важливим питанням комітет не збирається займатись найближчим часом, зрештою, у такій діяльності криється небезпека для ідейної праці комітету. Але як комітет, так і польські товариства будуть намагатись спільними зусиллями належно вирішити це питання.

«Ставлення до державної влади» — мусимо бути переконаними, що вся державна влада підтримує інтерес Польщі. Питання так званої волинської політики не порушуємо і не будемо про неї дискутувати, бо це належить до державної влади.

«Парцеляція» є і буде здійснюватись з точки зору польських інтересів на окраїнах.

Нарешті, воєвода Конопацький, наголошуючи від імені воєводи Волинського, що наріжним каменем діяльності державної влади на Волині є політика, спрямована постійно на зміцнення польськості й повне утвердження на окраїнах прав Польщі, запевнив щодо узгодженості діяльності державної влади і військових.

Запропонована дипломованим підполковником Будревичем ухвала була одноголосно підтримана голосуванням з поправкою п. інженера Ф. Гадомського (дод. №1).

ad. 5.

Капітан В. Жарський просить делегатів, згрупованих у комітет спілок (організацій), щоб заповнили і склали у секретаріаті анкети щодо утворення гуртків громадянського виховання, після чого присутнім була роздана копія реферату «Антикомуністична акція».

ad. 6.

Капітан В. Жарський пропонує у формі ухвали затвердити обов'язковість для організацій, які входять до складу комітету, виконання директив комітету. Запропонована ним ухвала: «Представники організацій, які входять до складу Координаційного Комітету при ДОК II, зобов'язуються всі директиви, доручення і напрямні керівництва Координаційного Комітету виконувати сумлінно, бо розуміють потребу узгодженої і планової співпраці для справи підняття оборонної сили Польщі», поставлена головуючим на голосування, була прийнята одноголосно.

ad. 7.

Капітан В. Жарський доповідає про організацію виконавчої роботи стосовно проблем громадянського виховання, антикомуністичної і ревіндикаційної акції, щодо якої ще будуть видані окремі рекомендації. Акції на місцях будуть проводитись визначеними президією для виконання певних проблем керівниками (заступниками), з якими будуть співпрацювати місцеві організації, що входять до комітету. Комітет не утворюватиме своїх відповідників у формі місцевих координаційних комітетів.

До висновків доповідача головуючий додає:

а) дуже потрібною є ініціатива щодо планування якості робіт і методів їх виконання та спрямування їх до комітету;

б) організації, зосереджені у комітеті, не повинні починати акцій без попереднього погодження їх із комітетом;

в) комітет звернеться до деяких організацій за точнішою організаційною інформацією;

г) деякі проблеми, які не підлягають комітетові, не будемо реалізовувати, бо для цього призначені інші чинники. Можливим є інформування відповідних владних чинників про позицію комітету.

ad. 8.

У різному не було пропозицій.

ad. 9.

Після вичерпання порядку денного наради головуючий, дякуючи зібранню за участь в обговоренні, зазначає, що після нинішнього визначення принципів діяльності приступатимуть до виконання роботи, і висловив переконання, що завдяки узгодженому громадському зусиллю праця дасть позитивні результати. На цьому нараду завершено.

Люблін, у червні 1937 року

Секретар	Головуючий:
В. Жарський	М. Сморавінський
Капітан	Генерал бригади

CAW, 3 DP, sygn. I. 313. 3/2 s. nienum.

Документ 2

ОСНОВНІ ВКАЗІВКИ
ЩОДО ПОЛОНІЗАЦІЇ ХОЛМЩИНИ

I. Провідна думка

А) Всі православні Холмщини є зрусифікованими поляками, які через тиск загарбників відпали від польськості.

Полонізаційну акцію стосовно до православних, які розмовляють польською і вважають себе поляками, слід спрямовувати як до поляків і проводити з ними роботу з точки зору повернення віросповідання. Належить її проводити обережно й індивідуально відносно осіб і родин, щодо яких є впевненість, що вони:

1) байдужі до православної церкви;

2) свідомі того, що вони самі або їхні предки перейшли на православ'я під примусом царизму;

3) зазнали полонізаційного впливу настільки, що зміна віровизнання стала їхньою внутрішньою потребою;

4) проживають поодиноко серед більшого зосередження поляків;

5) матеріально залежні від чинників, які висловлюють їм бажання або умову зміни віровизнання.

Б) Полонізаційну акцію стосовно православних, відданих православній релігії, або поляків, які вважають себе русинами, належить проводити не з точки зору релігійного повернення, а як полонізацію православ'я, оскільки конфесійний підхід до православного населення може насторожити людей, які у цій вірі виросли і їй віддані.

Конфесійний підхід може відштовхнути від полонізації досить численну групу православних священиків, які на захист свого матеріального інтересу перейдуть в український табір, якщо виявлять будь-яку акцію, спрямовану безпосередньо на зменшення їхнього стану володіння.

В) При полонізації православної церкви треба добиватись, щоб проповіді проголошувались польською мовою, щоб релігії вчили польською і щоб духовна особа зверталась у буденній мові до свого оточення польською. Сама літургія повинна справлятись старослов'янською мовою, як у римо-католицькому обряді латинською.

Належить поширювати гасла, що поляки на терені Холмщини мають спеціальну полонізаційну місію і тому на цій платформі повинні консолідувати всі свої сили, не давати поглинути себе політичному протистоянню, витрачаючи всю енергію на внутрішні політичні тертя. Перенесення боротьби і навіть політичної ворожості у процес полонізації занапастить саму акцію. Належить підкреслювати, що паном на цій землі є той, хто за цю землю воював, за цю землю молився і за польськість цієї землі терпів.

Г) У ставленні до національно свідомих українців належить зайняти таку позицію: Річ Посполита, як і велика більшість її громадян, прихильно ставиться до побудови Української держави, але поза нинішніми кордонами Польщі. Впливи цієї групи українців належить всіма можливими засобами обмежувати й осміювати і не допустити проникнення відцентрових впливів, які йдуть зі Східної Малопольщі і Волині.

Д) При існуючому національному прояві торгівлі і ремесел належить визнати за якнайбільш доцільне, що краще не усувати єврея з даного місця, якщо воно буде зайняте не поляком, а свідомим руським націоналістом.

II. Вказівки до виконання

А) Релігійна акція

1) Загальний принцип, який не треба приховувати, є таким:

на землях колишньої Холмщини були виключно поляки і то католики. На даний час православ'я не нищиться, але православ'я не може бути розсадником руськості і не може її зміцнювати.

Православні духовні повинні беззастережно підпорядковуватись полонізаційній акції. Вони повинні відчувати постійне спостереження і контроль з боку польського суспільства і влади. Навіть тінь русифікаційної акції з боку православного духовенства і попів повинна поборюватись усіма засобами.

2) В акції релігійного навернення повинні брати участь кращі особистості серед духовенства всієї люблінської курії.

Працю належить виконувати для навернення окремих душ і родин. До навчання римо-католицької релігії повинні запрошуватись православні діти. Підготовку до першої сповіді і причастя може проводити католицький священик.

Православні, які змінюють обряд, пов'язаний із хрещенням, шлюбом чи похороном, повинні звільнятись від будь-якої оплати за це.

У місцевостях зі змішаним за національним складом населенням оплата за релігійну службу і обряди повинна бути меншою, ніж беруть за це православні священики.

Давати дозвіл на змішані шлюби можна лише за умови хрещення дітей у римо-католицькому костелі.

Створити низку нових парафій.

Посилити діяльність католицької молоді на змішаних територіях і допустити до неї православну молодь, змінюючи на тих же теренах назву «католицька молодь» на назву «християнська молодь» до часу повної ліквідації православ'я:

3) а) Адміністративна влада не повинна допускати збільшення кількості православних парафій.

б) Ліквідувати неофіційних попів.

в) Ліквідувати закриті церкви.

г) Релігійні послуги і повсякденна мова попів повинні бути польськими.

д) Скасувати адміністративну оплату при зміні обряду з православного на римо-католицький.

е) Нагородити державними відзнаками тих, хто потерпів від переслідувань за часів царату.

Діяльність громадськості:

а) Організувати громадську акцію проти православних проповідей і навчання релігії, а також проти використання попами іншої, ніж польська, мови. Це обов'язково повинні здійснювати при публічних загальних виступах і деклараціях.

б) На території релігійно байдужій збирати ухвали про ліквідацію недіючих церков.

в) Боротися із змішаними шлюбами, якщо вони не беруться у римо-католицькому костелі.

Б) Школа

а) Усунути національно нестійких учителів.

б) Навчання релігії повинно проводитись польською, допустити до навчання тієї релігії вчителів-поляків, які перейшли на православ'я через родинні обставини (шлюб).

в) У школі протягом усього часу перебування учнів слід навчати, що вони є поляками, що їхні прадіди завжди були поляками і ця земля завжди належала Польщі.

В) Адміністративна влада

а) Реорганізувати гміни так, щоб, наскільки це можливо, поляки становили переважну більшість.

б) Землю з парцеляції давати можна тільки католикам і тільки з західної частини Любельського воєводства.

в) Посилено підтримувати руську еміграцію за кордон, обмежуючи еміграцію поляків.

г) Проводити політику змішування людського елементу.

д) Виселити всіх непольських громадян з повітів, де вони у меншості, у Росію або в суто польські повіти.

е) Не дозволяти утворення виключно православних товариств.

є) При наборі до війська православних вважати поляками.

Г) Військо

а) В одному підрозділі не повинні бути інші православні, ніж з Любельського воєводства, і під жодним приводом – з Волині й Східної Малопольщі.

б) Допускати їх до підофіцерських шкіл.

в) У релігійних послугах ставитись до них нарівні з римо-католиками.

г) Не допускати руської мови у взаємному спілкуванні між собою.

д) Допустити православних з польською настановою до організацій P.W. і W.F.

(На цьому текст обривається, напевно, закінчення загубилось).

CAW 3 DP I. 313. 3/2

Документ 3

Ухвала прийнята дня 6 III 1938 на з'їзді Стрілецького Союзу Томашівського повіту.

Стверджуємо, що:

1) Православна церква на території нашого повіту стала розсадником іншої, ніж польська, національної свідомості.

2) Православне духовенство проводить серед православного населення польського або польського походження акцію переконування, що воно не є польським.

3) У стосунках із цим населенням вживає руську мову.

4) Проповіді і навчання релігії проводить руською мовою.

5) Діяльність православного духовенства породжує суперечності й роз'ятрює спокійне до цього часу співжиття всього населення повіту.

Наш повіт у переважній більшості є польський.

У період боротьби з унією дав докази, що все населення, незалежно від мови, якою користалось, проявило почуття польської національної приналежності.

Не поборюючи православну віру, проголошуємо, що всіма силами, всією своєю діяльністю не допустимо до того, щоб православна церква була місцем руської чи української агітації, а православні священики — її представниками.

Особливо будемо протидіяти тому, аби православне населення, яке розмовляє польською, було зросійщуване православним духовенством.

Вимагаємо:

1) Польських православних священиків на терен нашого повіту.

2) Польських проповідей у православній церкві.

3) Контролю, щоб навчання православної релігії відбувалось справді польською.

4) Поширення тісного контролю загальної адміністративної влади за діяльністю православних священиків, а особливо не допускати до діяльності неофіційних православних священиків, чия неконтрольована діяльність завдає найбільшої шкоди Державі і польському народу.

5) Вимагаємо ліквідації недіючих церков, які своїм існуванням руйнують добрі взаємні стосунки римо-католицького і православного населення.

Цю ухвалу постановили передати:

1) Міністерству внутрішніх справ.

2) Міністерству військових справ.

3) Міністерству народної освіти і віросповідань.

4) Головному правлінню Стрілецького Союзу.

Щорічний з'їзд делегатів сільськогосподарсько-торговельного кооперативу «Гуртовня повітова», що представляв 115 кооперативів повіту і 7765 членів, за участі представників цих кооперативів та 13 гмін і 171 громади повіту, проведений 6.III у Томашові Любельському, прийняв без голосування таку ухвалу:

1) Зазначаємо, що багатство нашого повіту і його господарський розвиток великою мірою залежить від доброго взаємного співжиття населення обох вірувань, тобто католицького і православного.

2) Внаслідок цього будемо протидіяти будь-якій діяльності, яка вносить суперечності між групами населення обох вірувань, а особливо руської або української агітації серед православного польського населення або польського походження, яка отруює добре взаємне співіснування.

CAW 3 DP I, 313. 3/2

Документ 4

Акція полонізації.
Л. 26/Таєм. КК.
Замость дня 8 березня 1938 року

До керівників акції

Доручаю до 15/IV поточного року рішучим й енергійним способом провести такі дії:

1) Скликати збори, ініційовані, по-перше, жіночими організаціями, по-друге, ветеранськими організаціями, по-третє, стрілецькими союзами, політичними організаціями, такими, як ОЗН, партія людова, партія народова та інші громадські організації. Іншим разом — різні спілки, товариства і кола і т. ін. — протестаційні й агітаційні збори, і на цих зборах повинні ухвалюватись резолюції приблизно того змісту, які вже були ухвалені у Томашові Любельському. У кожному разі повинні бути ухвалені дослівно ті вислови з резолюцій, які підкреслені. У цій резолюції можна назвати прізвища кількох попів, які найбільше проводять українську роботу. До ухвали можна додати, що не можна віддавати землю в руки ворога. У цій резолюції можна також оголосити тих поляків (власників більшого чи меншого маєтку), які продають землю у ворожі руки.

У жодному разі не можна виступати проти православ'я, але тільки проти тих, хто православ'я хоче використати для ведення русько-української агітації. Такі зібрання належить використати для агітування і гуртування всіх поляків в акції проти ворожих чинників. Збори належить розпочинати співом національного гімну і закінчувати першою його строфою.

Збори повинні починатись з наступного тижня, тобто дня 13/III ц. р., і мають тривати до 15/IV ц. р. Збори інспірує Товариство розвитку Східних земель, не зазначаючи своєї назви, а організовують їх різні організації і товариства.

Резолюції повинні бути вислані до пана міністра освіти, пана міністра внутрішніх справ і пана міністра військових справ. Мітинги повинні проводитись у всіх містечках і більших населених пунктах.

2) До дня 15/IV з кожного повіту повинно надійти 5 статей до різних газет у Варшаві й до «Краківського Кур'єра», і ці статті мають стривожити Варшаву, а також розбурхати суспільство і відповідні центральні чинники.

Йдеться про те, що з огляду на умову, яку уклала Польська держава щодо православної віри, польське суспільство спрямувало свій вплив у потрібному для нас напрямку, щоб православна церква, яку сьогодні ніхто привернути до себе не може, була за наші польські гроші полонізаційним, а не русифікаційним інструментом. Цей абзац тільки для інформації голів і керівників повітів.

3) Ще раз пояснюю і наполегливо стверджую, що ревіндикація віросповідання повинна проводитись тихо, таємно, але без вибачення за кожну родину і душу, і щоб не спровокувати офіційної боротьби з православ'ям.

4) Керівники повітів будуть присилати до мене списки назв маєтків, які повинні бути парцельовані у певному році, з поданням кількості га, місцевості, гміни, найближчої залізничної станції, а також у який спосіб можна і як дістатись до цього об'єкта.

Зі свого боку, секретарі Товариства розвитку Східних земель будуть пересилати ці відомості до польських сіл західної частини Красниставського, Замойського, Любельського і Пулавського повітів з метою інформування тамтешнього населення про парцеляцію ґрунтів і полегшення їхнього переселення.

/-/ ОЛЬБРИХТ
ген. бриг.
Отримують:
підполк. Нєментовський,
підполк. диплом. Сосабовський — 2 прим.
підполк. Музика,
майор Вундерліх,
ротмістр Подзємський.

CAW 3 DP I, 313. 3/2

Документ 5

Замость, дня 24 III 38 р.
Л. вз. 39/таєм. КК

До керівників акції

1) Наказую надавати мені короткі звіти щодо виконаної роботи, а також виконаної роботи повітовими правліннями товариства розвитку східних земель щоквартально між 1–5-м.

Йдеться про ті справи і проблеми, які були вирішені на рівні повіту і нижче. Справи, які не можуть бути вирішені на місці і які я повинен вирішити особисто або такі, про важливість яких треба інформувати, прошу завжди мені присилати у разі потреби.

2) Доручаю організувати пересилку прочитаних польських газет до тих польських сіл, які спеціально, згідно з повітовим планом, визначені у цьому році для полонізації. Спосіб організації пересилки цих газет може бути різним, як індивідуальними особами, так і окремими організаціями, чи школами і т. д., чи шляхом центрального збирання, а пізніше розсилання через комітет.

3) З огляду на настрій, який виник через Литву і мітинги, належить спеціально посилити у західних частинах повітів релігійну ревіндикацію. Бажано було б досягти якогось більшого кількісного результату в певному селі і зробити це досить демонстративно за участі польської громадськості. Добре було б подарувати відвойованим для польськості і до віри предків якісь гостинці.

4) Належить спритно і тихо надавати інформацію керівниками судів про випадки ведення книг цивільного стану, а також про русифікацію польських прізвищ і хрещення польських дітей у православних церквах позаштатними попами так, щоб суд, який проводить нагляд за веденням книг цивільного стану, міг спеціально покарати позаштатних попів і дати нагоду адміністративній владі для їх усунення.

5) Спостерігаються випадки, коли попи змінюють польські прізвища на українські, наприклад, Шидло записують як Шило. У зв'язку з тим, що такі випадки спостерігалися і за царських часів, передбачається протягом кількох місяців почати акцію, щоб

прізвища зрусинених поляків, на бажання зацікавлених, могли б бути змінені на польські.

6) На території Холмщини є низка місцевостей, названих росіянами по-російськи, наприклад, Вєрба, Дуб, Задубце, Рускі Пяскі і т.п., яким повинні бути повернені польські назви. Керівники акції протягом місяця подають мені назви тих місцевостей, які звучать по-російськи, і повідомляють, яку назву їм треба надати і яка найкраще буде сприйнята.

ОЛЬБРИХТ
ген. бригади

CAW 3 DP I, 313.3/2

Документ 6

Командування 3 дивізії піхоти Легіонів.
20 січня 1938 р.
Л. дз. 1/Ков.

Керівникам координаційної акції

(...) VII. Керівники акції зберуть, приготують і розглянуть можливості і способи примусу православних попів до виголошення проповідей польською мовою і до розмови з оточенням польською. (...) Бачу такі способи проведення цієї акції: або через адміністративну владу, яка викличе відповідних священиків і змусить їх до послуговування польською мовою, або вимагатиме, щоб усі чи частина парафіян відправляли службу польською мовою.

VIII. Керівники акції організують контроль у школах, щоб православні попи вчили і розмовляли з дітьми тільки польською. До Бугу мовою викладання в школах є польська, і всі предмети включно з релігією повинні викладатись польською. Належить контролювати, чи не відбувається інакше, бо можуть бути випадки, що не контрольовані ніким не будуть дотримуватись польської мови.

CAW 3 DP I, 313. 3/2 (витяг).

Документ 7

Командування 3 дивізії піхоти Легіонів.
Л. 27 / таєм. КК.
Замость дня 8 березня 1938 року

Пан Міністр Військових справ,
<u>дорога службова</u> у Варшаві

Полонізаційна акція на Холмщині.

Доповідаю, що полонізаційна акція на колишній Холмщині не піде вперед і не дасть жодних результатів, поки центральна влада, а власне Міністерство освіти і внутрішніх справ, ясно, виразно, рішуче й гостро не поставить цю справу перед митрополитом Діонісієм так, щоб він мусив видати недвозначне розпорядження, яке змусить православне духовенство на території колишньої Холмщини до виголошення проповідей і проведення молитов польською мовою. Звичайні розмови з парафіянами також повинні бути лише польською мовою.

I) В існуючому стані православна церква на колишній Холмщині рішуче проводить русифікаційну роботу, щодо влади ж вони вдають себе дуже лояльними і страшать владу комунізмом, пропонуючи одночасно свою допомогу в боротьбі з комуністичними акціями.

На території 6 повітів Холмської землі проживає 144 300 православних, з них:

Повіти	Римо-католики	Православні
Холмський	77 000	35 000
Грубашівський	63 000	49 000
Томашівський	74 000	30 000
Білгорайський	90 000	19 000
Замойський	120 000	6 000
Красниставський	111 000	5 000
Разом	535 000	144 000

Ці православні були всі католиками, які за передподільних часів молились по-польськи і слухали польських проповідей. Це все зросійщені поляки, крім невеликої кількості, переважно невпливового елементу руського походження.

Близько 30% до цього часу визнають себе поляками за національністю і говорять польською, а їхні діти вчаться у польській школі. Близько 50% мають чисто польські прізвища, а 90 % звертаються до оточуючих і до влади польською мовою. Близько 30% дітей знають, що їхні предки (діди) були католиками.

Близько 4 років, однак, спостерігається організована і спланована праця православного кліру і агітація з Волині й Східної Малопольщі. Праця православного кліру і агітація дають все більші і постійно зростаючі позитивні результати. Кількість православних, які вважають себе поляками, постійно зменшується. У селах, де 15 років усі розмовляли тільки польською, все більше поширюється руська мова.

Православні діти, які ходили на навчання римо-католицької релігії, масово перестали відвідувати заняття, або навчаючись православної релігії, або взагалі не вивчаючи релігії.

Польські селяни, навіть римо-католицької віри, агітуються польською усно і письмово, що вони не поляки, а русини.

Починається штучно викликане тертя між польськими селянами, католиками і православними.

У цьому році перший раз взагалі на відпуст у Холмі прийшли православні процесії з оркестрами і жовто-блакитними (українськими) кольорами на прапорах.

Русифікаторська праця проводиться дуже спритно і хитро, а також планово і рішуче православним кліром за згодою митрополита Діонісія як Любельського єпископа.

Як доказ такої праці наводжу факти: утворюються нові православні парафії через короткозорість і безтолковість нашої влади в Міністерстві освіти, і особливо референта з цих справ п. Потоцького, який страшить комунізмом, стверджуючи, що православне населення, яке не має церкви, комунізується.

Впущено, особливо протягом уже двох років, багато православних попів, які утворюють позаштатні незатверджені парафії і, відправляючи богослужіння у сільських хатах, одночасно прово-

дять там русинську і українську агітацію. Відправляють також службу на православних цвинтарях. Ці попи, прислані з листами Варшавського Митрополита, молоді і рішучі українці, які в офіційних своїх звітах називають свою національність як українську, навмисно поселяються у чисто польських селах.

Як приклад називаю: у повіті Томашів Любельський у 7 офіційних парафіях є 11 позаштатних парафій (незаконних), у повіті Холм з 11 штатних парафій етатових є 10 незаконних, у повіті Замость на 2 штатні є 2 незаконні парафії. Доказом, що позаштатні парафії непотрібні, є те, що у Замості на 184 православних є позаштатний піп, який відправляє службу на цвинтарі. В селі Шевня, повіт Замость, на 840 поляків-католиків є 212 православних, які, за винятком 5 родин, говорять виключно польською. Недавно прислали туди попа-українця, і вже через 3 місяці населення і діти починають говорити русинською.

Характерним є те, що ті села розташовані на західному краю Люблінського воєводства і там повинен був пройти польсько-український кордон Брестського миру.

Лояльних попів або тих, які вважають себе поляками, за останніх 2 роки попереводили з колишньої Холмщини на Волинь.

Посилаючи у такій великій кількості позаштатних попів і монахів з Варшави, які не підлягають випробовуванню парафій, мають за мету створення фактичного стану, щоб у день підписання угоди між церквою і Польською державою легалізувати фактичну кількість парафій. Це є гра, яку не хоче зрозуміти Міністерство освіти.

За останніх два роки 80% православних дітей, які відвідували заняття з римо-католицької релігії, перестали на них ходити, і сталось це таким чином: попи почали вимагати у шкільних інспекціях право викладання ними релігії і отримали його. Приїздили до шкіл, але тільки два чи три рази провели навчання релігії, після чого взагалі вже не приїжджали, діти з того часу перестали відвідувати заняття з релігії. Надалі приїжджати вони не могли, бо це фізично неможливо. Йшлося тільки про агітацію і відрив їх від польського впливу.

Попи теоретично повинні вчити релігії польською мовою і лояльно говорять, що так чинять. У дійсності, оскільки на навчанні

релігії нема нікого стороннього, викладають її російською. Як доказ цього наводжу, що діти, які завжди на інших предметах говорять тільки польською, при навчанні релігії на питання, поставлене в присутності інспектора або керівника школи польською, відповідають руською.

Деякі попи збирають у школі полонізованих дітей і часто вчать їх там читати руською, стверджуючи, що вчать їх релігії, а не читання, оскільки літургія проводиться старослов'янською.

III) Православний клір, за винятком 2 попів, не хоче проголошувати проповіді польською мовою і організовує проти цього агітацію, як і не хочуть вони сповідати тих, хто вважає себе поляками. Стверджують, що не мають наказу від своєї церковної влади вживати польську мову у церквах і що митрополит Діонісій і Православний Собор з лютого 1937 року їм це однозначно заборонили. А для імітації деякі попи під час державних свят виголошують проповіді польською і про цей факт люблять писати і широко коментувати перед представниками влади, але роблять це лише для замилювання очей, бо на цих богослужіннях нема, крім представників влади, сільського населення, тому що ці свята припадають, як правило, на будні дні, тобто не бояться, що могли б тоді вплинути в напрямку полонізації. Про це охоче пишуть у газетах, бо знають, що селянин цих газет не читає, читають їх інтелігенти, але не православні, оскільки на Холмщині такої інтелігенції нема, а читають газети у Варшаві. Таким чином, хочуть показати свою лояльність і працю на користь держави.

IV) За останні два роки на 100% збільшилась кількість учнів православного віросповідання у середніх школах. Йдеться, власне, про освіту руської інтелігенції з цього регіону. У середніх школах порівняння дітей польських селян до дітей руських селян є дуже невигідним для польських селян. Як приклад, наведу місто Замость: у середніх школах у Замості навчається 33 дитини руських селян. А в цілому у повіті є 11 000 римо-католицьких селян і лише 6 000 руських селян. Від тих 6 000 руських 33 дитини вчиться у середній школі, і, як правило, з сіл, які не визнають, що вони польські, а вважають себе руськими. Але селянських польських дітей, незважаючи на їх велику кількість, до середніх шкіл ходить тільки 20. Таке саме відношення спостерігається в гімназіях у Холмі і Томашові.

V) Римо-католицьке віросповідання на території колишньої Холмщини є покривджене відносно православного віросповідання внаслідок того, що православний клір веде з державною владою особливу гру. Його представники і офіційні вищі священики показують себе надзвичайно лояльними громадянами, вдячними за відчутну опіку над церковною організацією в Польщі, інколи навіть виступають як поляки і активно записуються в члени різних державних і підтримуваних державою комітетів і товариств. Справді, показують усю свою добру волю і запал до боротьби з комуною, якою зазвичай захоплюються адміністративні й політичні чинники. Цими двома аргументами здобувають собі повністю прихильність і вільготи від влади для цілей, нібито виключно релігійних, православних, а в результаті підступно збільшують кількість церковних посад, впихаючи до кожної церкви притягнутого звідкись монаха: ним буває часто нововисвячений монах — колишній офіцер, поліцейський і т. п. — монах нібито росіянин і нібито українець, після чого незабаром з'являється показний світський каплан, а потім екс-попівство перетворюється на самостійну парафію.

Як приклад наводжу повіт Замость, який на 6000 православних має 4 православних священики, 2 офіційних і 2 неофіційних, тобто на одного припадає 1500 осіб, тоді як на католицькі парафії припадає від 4 до 8 тисяч осіб.

Повіт Томашів Любельський — на 74 000 римо-католиків є 20 парафій і 20 ксьондзів, тобто приблизно 3500 – на ксьондза, а на 33 000 православних є 20 попів, з них 8 штатних і 12 позаштатних, тобто на парафію припадає близько 1650 осіб.

Гірше це виглядає у гмінах, де, наприклад, у гміні Потужин повіт Томашів є 2270 католиків і нема жодного католицького костелу. Зате є 4000 православних, які мають 2 офіційні і 2 неофіційні парафії, і на кожну парафію припадає 1225 осіб.

Повіт Холм має 18 православних священиків і 21 діючу церкву, віруючих є 35000, тобто на одну церкву припадає 1600 осіб і священик на 1950, тоді як у католицькому віросповіданні на 77 000 віруючих є 26 костелів і 27 капеланів у парафіях, тобто припадає близько 3400 осіб на костел і від 2800 до 3000 на капелана.

Стверджую, що на території Холмщини питання польськості дорівнює питанню віросповідування.

Також стверджую, що православні, які переходять на римо-католицький обряд, є 100%-вими поляками.

Стверджую, що через навалу і приїзд попів на Холмщину за останніх 2 роки і також через їхню агітацію русинське населення має настанову на наступ, а польське населення перебуває в депресії і дозволяє нав'язувати собі руську волю, доказом чого є випадки восени 1936 року на території моєї дивізії (пацифікація).

Категорично стверджую, що православна церква на Холмщині є русифікаційною інституцією, і її вплив, як і розростання, мусить бути абсолютно загальмований. Це — одностайний голос влади і населення незалежно від політичних поглядів. З цією метою треба якнайшвидше зробити такі заходи:

1) Польський уряд повинен змусити православну церкву на території Холмщини (так само і Підляшшя), щоб проповіді і молитви, за винятком служби Божої, і повсякденне спілкування проводились тільки польською мовою. Зрештою це не повинно становити жодних труднощів, бо ця церква утримується за польські гроші, і Росія за неї не заступиться.

2) Належить відкликати всіх позаштатних попів і не дозволити утворення жодної нової православної парафії.

3) Належить негайно розібрати і частково передати католицькій церкві 54 зачинені церкви і ті, які стоять пусті, бо вони є фактором антидержавної агітації як для попів, так і для комуністів.

4) Належить утворити 38 нових римо-католицьких духовних посад, призначених перш за все для римо-католицьких костелів, збудованих ще за давніх часів Речі Посполитої Польської, тепер замкнених і необслуговуваних священиками, зате під їхнім носом у сільських хатах відбуваються служби, здійснювані православними попами. Наступною метою є творення нових парафій. Це можна зробити за рахунок парафій на заході і в центральнім краї, наприклад у Познанськім, і т. п.

5) Треба запровадити і встановити на території Холмщини 3 монастирі, конкретно: Реформаторів у Холмі, Францисканців у Солі, повіт Білгорай, також інший орден на повіт Грубешів.

6) Треба якнайшвидше перенести Радомську залізничну дирекцію з Радома до Холма для посилення польської енергійності.

7) Належить призначити узгоджувача Любельської єпархії для використання його щодо ревіндикаційної церковної акції (після смерті останнього ніхто на цю посаду не був призначений).

8) Треба діяти за принципом «Ані один кусник землі не може потрапити в інші руки, крім польських».

9) Необхідним є призначення (асигнування) півмільйона злотих на викуп землі з рук виїжджаючих чи емігруючих русинів у польські руки.

10) Необхідно також, щоб так само, як і окраїни, з дня 1.IV поточного року Замойський, Холмський і Томашівський шкільні інспекторати були розділені на повіти. Це необхідно через полонізаційну акцію, щоб шкільні інспектори могли на місці з відповідними владами і організаціями проводити полонізаційну політику.

11) Належить старостами тих повітів призначати рішучих людей, не лібералів, які перш за все вважаються патріотами, а вже потім керівниками (таких треба двох).

Якщо параграфи від 1 до 11 не будуть якнайшвидше реалізовані, а вища влада не поставить ясно і рішуче тієї проблеми спеціально перед митрополитом Діонісієм, трудною буде також акція польського суспільства і влади нижчого рівня, план дій яких і розуміння цих справ погоджені, а вказівки з Міністерства будуть прямо протилежними.

Особливо це видно через постійний дозвіл молодим попам займати парафії і через відсутність рішень щодо скасування замкнених церков.

Доповідаю, що тутешнє суспільство цим так здезорієнтоване і засмучене, що можуть статися випадки самовільної ліквідації замкнених церков.

Доповідаючи про вищенаведене, стверджую, що це вже останні наші можливості на цій території, які вирішать, чи східні частини Любельського воєводства залишаться польськими, чи українськими.

Командир дивізії
ОЛЬБРИХТ, ген. бриг.

CAW, 3 DP.I 313.3/2

Документ 8

Замость, дня 24 березня 1938 р.
Л. 37/таєм. КК.

Командування 3 дивізії піхоти Легіонів до командира ОК II у справі організації товариства поляків православного віросповідання.

Через посилення акції православних позаштатних священиків на навмисну українізацію польських сіл вважаю, що виникає необхідність організації товариства поляків православного віросповідання. Це було б «троянським конем» в український табір.

Для цього маю кілька інтелігентів православного віросповідання, наприклад офіцера дійсної служби, комісара поліції і т. д., які могли б цю роботу провадити. Маю також одного православного священика. Прошу пана генерала про погодження цієї справи з паном воєводою Любельським і надання мені права вирішення у цій справі з метою проведення тієї ж акції.

Командир дивізії
ОЛЬБРИХТ, ген. бриг.

CAW, 3 DP I, 313,3/2

Документ 9

Замость 24 березня 1938 р.
Л. 38/таєм. КК.

Командування 3 дивізії піхоти Легіонів до командира ОК II про протидію радіопропаганді

Доповідаю, що від керівників праці на території отримую у великій кількості зведення, що більшовики проводять через радіо велику агітацію. Проводирі української і комуністичної роботи мають лампові радіоприймачі, спеціально збирають населення для слухання радіо. Виникає необхідність протидії цьому шляхом:

а) найскорішої побудови радіостанції чи зміцнення будь-якої іншої для заглушування російської станції;

б) ненадання абонемента під яким-небудь приводом ненадійним людям;

в) покарання агітаторів за нелегальне збирання і слухання радіо чи позичання радіо іншим, які за нього не заплатили, і використання цього як приводу для конфіскації або скасування права абонемента.

Вважаю, що цією проблемою належить спеціально зайнятись.

Командир дивізії
ОЛЬБРИХТ, ген. бригади

CAW 3 DP I, 313, 3/2

Документ 10

Люблінський воєвода,
Л. ППВз. II.2/34, Таємно
Люблін 4 XII 1937.
Призначення постуніатських святинь.

У Міністерство релігійних віросповідань
і громадської просвіти,
Департамент визнань у Варшаві (витяг).

Висуваючи у листі від 13.XI.37 року ППВз II 2/34 максимальні висновки щодо передачі католицькій церкві низки замкнених храмів, за основу взяли телефонне розпорядження Міністерства, основане на впевненості центральної влади, що передані католицькій церкві храми стануть місцями католицького наступу костелу на національно змішаних територіях. Але з огляду на пояснення, які були викладені моєму делегатові, змінюю включені у згаданому листі висновки відповідно до доданого переліку. (...).

Стосовно поставлених перед Міністерством питань, а власне: 1) які церкви можна розібрати без загрози громадській безпеці, 2) де передача церкви створює небезпеку унії, 3) де передача церкви католицькому костелові умотивована релігійними потребами населення і 4) стосовно яких церков клопочуться православні, доповідаю:

ad 1. У результаті розпочатої у 1928 році акції розбирання закритих церков розібрано протягом 1928–1929 років 22 церкви і 4 каплиці. Розбирання тривало так довго, поки православне населення і церковні чинники не орієнтувались у ситуації і не зайняли рішучої позиції, яка зробила неможливим продовження акції. Посипались протести, сеймові звернення, активний опір населення і охорона церков удень і вночі. Ще до цієї пори про це з'являються згадки у руській пресі («Діло»).

З огляду на вищенаведене змушений стверджувати, що подальша акція розбирання замкнених церков у всіх випадках напевно буде викликати більш чи менш активну протестаційну акцію православного населення і потенційно становить загрозу безпеці у кожній місцевості.

Незважаючи на це, категорично стверджую, що залишені на підпорядкованій мені території замкнені церкви є обставиною, яка через постійне хвилювання православного населення і запалення їх настроїв на цьому терені національною пропагандою становить також постійну потенційну загрозу безпеці, збільшуючись з кожним роком, що вже сьогодні мушу оцінювати як небезпечніше, ніж можливі сутички через акції розбирання, які за відповідної організації апарату безпеки вважаю можливими для захоплення і ліквідації.

ad 2. Протягом кількох років православне населення в Ошчові Грубешівського повіту, бажаючи відкрити храм, мало намір з цією метою перейти в уніатство. Але коли дійшли висновку, що цей план не має шансів до реалізації, відмовились від намірів.

У 1934 році Підляський єпископ вніс до воєводської управи прохання передати йому на костельні цілі церкву в Луківці Холмського повіту, про що доповіли міністерству 5.II.34 р. Л. дз. Б2/36. У Луківці є 65 католицьких і 70 православних родин, до парафіяльного костелу в Угруску шлях 3 км, що змушує задуматись, чи єпископ міг мати план утворення в Луківці унійної парафії. За цю церкву просили також православні.

Крім цих двох випадків, не бачу наразі можливості утворення унійних парафій при планованих для призначення католицькому костелу храмах.

ad 3. З висвячених під час війни на римо-католицькі костели в Люблінській єпархії 96 церков до цього часу належно не використовується 19. Це храми типу каплиць при окремих парафіяльних

костелах без власного священика. Служба Божа відбувається в них тільки у певні дні.

Крім того, серед висвячених на костели церков 11 призначено на унійні парафії, а точніше — 9 у єпархії Підляській і 2 — у Люблінській, храми у Посадові продано у 1936 році за дозволом Люблінського єпископа.

З цього випливає, що істотні релігійні потреби католицького костелу не вимагають передачі цьому костелові жодних храмів.

Католицький костел на території Люблінського воєводства не проявляє активності у визнаннєво-асиміляційному напрямку; обставини для цього також не дуже сприятливі, оскільки православні віддані своїй вірі, а особливо східному обряду, доказом чого є закостеніння унійної акції, утримування православним населенням священиків у тих місцевостях, де немає храмів, вимога повернення висвячених на костели церков (Отроч, Бішча, Замх, Ходиванці, Шевня, Горишів Польський, Замость, Рейовець, Тарнаватка), факт заволодіння церквою, переданою Підляському єпископу в Бублі Старому, де було унійне приміщення, оволодіння замкненою церквою у Верешині, постійні прохання про відкриття замкнених церков і прохання про спорудження церков там, де вони були розібрані.

ad 4. Протягом семи років православні намагаються отримати після уніатів такі церкви: 1) у Луківці, 2) у Бородиці, 3) Свєржах, 4) Моратині, 5) Голубі, 6) Хмєльнику, 7) Копилові, 8) Стрільцях, 9) Жепліні, 10) Розтоці, 11) Панькові, 12) Новосілках, 13) Віткові, 14) Ярославці, 15) Вакійові, 16) Деканові, 17) Модрині, 18) Поболовицях.

Будь-які суттєві релігійні потреби віруючих як римо-католицького, так і православного сповідування не вимагають продовження передачі храмів на користь цим сповідуванням, але, якщо ми бажаємо остаточно і фактично довести до ліквідації проблеми непрацюючих замкнених церков, я подав Міністерству дня 16.III.37 проект призначення цих храмів, у якому запропонував передачу ще деяких храмів як православним, так і католикам і лише з метою, щоб зайве не дратувати як православних, так і костельні сфери в разі продовження розбирання решти храмів.

В О Є В О Д А
/-/ Й. де Трамекурт

Додаток до Л: ППВз. II. 2/24/37 з дня 4.XII.37 р.

Перелік храмів

№ п/п	Місцевість	Віддаль від		Кількість		Призначення
		церкви	костелу	православ.	католик.	
	Повіт Грубешів					
1	Голуби	8 км	4 км	1528	661	зруйнувати
2	Ошчув (стара)	4	на місці	1105	967	костелові
3	Бородиця	6	6	669	559	зруйнувати
4	Гребенне	4	5	376	270	зруйнувати
5	Копилів	6	3	638	902	зруйнувати
6	Кобло	7	3	555	126	зруйнувати
7	Лушків	6	7	556	569	зруйнувати
8	Малків (стара)	5	7	1071	1561	костелові
9	Мєняни	6	9	1592	907	зруйнувати
10	Гродек	5	5	475	98	зруйнувати
11	Шумів	7	6	398	65	зруйнувати
12	Убродовиці	6	6	1028	589	костелові
13	Заборці (стара)	5	2	1084	695	костелові
14	Ярославець	4	5	451	1812	костелові
	Повіт Томашів					
15	Кмічин	5,5	5,5	904	793	зруйнувати
16	Підльодів	4	3,5	632	981	костелові
17	Моратин	10	3,5	669	421	зруйнувати
18	Ратичів	7,5	6,5	321	61	зруйнувати
19	Зимно	9,5	3,5	659	320	зруйнувати
20	Недезів	9	5	134	1103	костелові
21	Типін	9,5	5	574	943	костелові
22	Радків	5,5	3,5	616	1278	зруйнувати
23	Василів	5	5	639	246	зруйнувати
24	Жабче	4	4,5	574	832	костелові
25	Михалів (каплиця)	3,5	3	307	2317	костелові
26	Паньків	9,5	4	415	823	костелові
27	Дутрів	3,5	6	432	981	костелові
28	Микулин	3	3	321	144	зруйнувати
	Повіт Холм					
29	Черніюв (стара)	9	4	599	1108	костелові
30	Хутча	6	6	1076	722	зруйнувати
31	Колемчиці	5	9	813	288	зруйнувати
32	Поболовиці	3	9	1265	927	костелові
33	Розтока	7	3,5	811	608	зруйнувати
34	Луківок	8	5	580	2201	зруйнувати

(Наступні сторінки переліку в архіві відсутні)

CAW 3 DP I, 313. 3/2

Документ 11

Керівник Координаційної акції на колишній Холмщині
Л. від. 80/ таєм. КК
Замость, дня 27 травня 1938 р.

Повітові керівники ревіндикаційної акції

Дня 21.V.38 р. прийняв керівництво ревіндикаційною акцією на території колишньої Холмщини від ген. Ольбрихта.

Повністю підтверджую директиви і вказівки мого попередника і їх життєздатність. Зі свого боку, як найближчі вказівки, встановлюю:

I. І надалі належить проводити посилену акцію, спрямовану на піднесення доброго самопочуття і національного усвідомлення серед польського населення. Перш за все у змішаних осередках треба оточити спеціальною опікою тих поляків, які проживають серед руських мешканців. З огляду на те спрямувати всі зусилля на організацію польських осередків, в першу чергу союзів резервістів, стрільців і т.п. у змішаних осередках.

II. Акції проти православних священиків належить проводити таким чином, щоб гострий кінець діяльності був спрямований проти неофіційних православних священиків, які проводять антипольську роботу:

а) Не виступати проти православного населення, а виразно і рішуче зазначати, що не виступаємо проти православних як таких, але проти русифікаторської діяльності їхнього духовенства. У зв'язку з тим православних з підтвердженою польською настановою приймати до польських організацій.

б) У діяльності проти православних священиків уникати актів, які можуть роздмухуватись попами і робити з них мучеників за віру. Та все-таки суспільна акція повинна зробити їм огидним перебування у місцевості і змусити їх покинути її або припинити проведення антипольської діяльності. Найближчим часом у цьому напрямку згори будуть рекомендовані принципові заходи.

в) Належить дуже ретельно збирати матеріали про виступи всіх православних священиків спеціально щодо:

1) навчання **руською мовою** у школах чи по домах;

2) конспіративних зборів населення і молоді;

3) виконання функцій чиновників цивільного стану (про тих, кому цього не можна робити);

4) у випадку зросійщення прізвищ та імен (у книгах і записах);

5) поширення нелегальних або також легальних націоналістичних українських часописів;

6) контактів неофіційних священиків з елементами комуністичного світогляду. Ця діяльність повинна охопити і персонал, що допомагає православному духовенству, яке ним напевно користується;

7) відкриття замкнених церков або підбурювання населення до їх відкриття;

8) виголошення проповідей руською мовою в тих осередках, де православне населення використовує у побуті польську мову.

Усі ці відомості повинні спиратись на документальні факти так, щоб у кожний потрібний момент їх можна було використати.

Загальна настанова православного духовенства вже відома. Для переслідування їх мусимо оперувати конкретними фактами. Звідси незалежно від наявності у місцевості довірених людей і гмінних осередків Товариства розвитку Східних земель, чиє подальше поширення необхідне, належить організувати добре функціонуючу інформаційну службу так, щоб мати точні відомості про те, що робить протилежна сторона, і щоб ці відомості були дійсно правдивими.

Хочу мати у разі терору з боку протилежної сторони негайну і точну інформацію про це. Самопочуття суспільства і його організація вимагають, з одного боку, до мінімуму зменшувати можливість таких актів, з іншого, давати можливість проведення негайної і посиленої зворотної акції.

III. У ревіндикаційній акції щодо віросповідання доручаю застосовувати такі методи:

1) Тягар цієї акції, природно, мусить впасти на римо-католицьке духовенство. Основу для такого випробування може створити акція, яку ми проводимо.

2) Треба встановити території, на яких з огляду на місцеві умови доцільніше буде посилити ревіндикаційну акцію та на яких цю акцію тимчасово не треба проводити, і то з метою відокремлен-

ня (усунення) перед тим православних, які віддані своїй релігії, від попів, що русифікують народ. Поділ цих територій повинні провести повітові керівники акції на засаді повної і точної орієнтації в окремих гмінах і осередках.

В осередках, визначених для проведення ревіндикаційної акції щодо віросповідання, ту акцію належить проводити у такий спосіб, щоб вона мала масовий характер (масовий перехід на римо-католицтво). Ці осередки, на яких проводяться такі акції, наказую подати мені у термін до дня 30.VII ц.р. з одночасним висвітленням, у який спосіб акція була організована, хто її проводить і передбачуваний і можливий час, коли такий масовий перехід міг би відбутись. У разі, якщо перед названим терміном з'явилась можливість прискореного переходу, то належить мені про це негайно повідомити.

3) Належить також посилити діяльність, яка стосується прохань православного населення щодо запровадження григоріанського календаря. Групових петицій окремих сіл чекаю протягом червня-липня ц. р.

4) Належить звернути увагу на діяльність римо-католицьких і православних священиків, особливо стосовно їхньої можливої акції щодо унії; кожний окремий випадок повинен бути тут точно описаний.

IV. У термін до дня 15.VI ц. р. всі повітові керівники акції представляють мені умови і можливості разом з приблизними коштами організації літніх напівтаборів, які спираються на такі засади:

— напівтабір організовується при школі, розташованій у повністю польському середовищі;

— роботу в таборі проводить учитель чи вчителька, які беруть участь у ревіндикаційній акції і які за скромну винагороду взялись би за цю справу;

— цими таборами повинні користатись бідні православні діти з польською настановою (хто послуговується польською мовою).

V. Незалежно від вищенаведеного у термін до дня 15.VII ц. р. окремі повітові керівники проведуть акцію, спрямовану на збирання петицій на зміну назв зросійщених сіл на польські назви. Ці

петиції належить спрямовувати до адміністративних органів, копію пересилати мені.

VI. За допомоги своїх довірених осіб і гмінних гуртків Товариства розвитку Східних земель повітові керівники проведуть акцію, спрямовану на збирання прохань про зміну зросійщених прізвищ. У цій справі належить домовитись з повітовими старостами, які на підставі обов'язкових норм мають можливість підвищити ефективність цих змін безплатно.

VII. У термін до дня 15.VII ц. р. належить подати мені назви місцевостей, а також умови розміщення в них польських осередків ремісничих, або індивідуальних, або колективних — ремісничих кооперативів.

VIII. У той самий термін належить подати мені, чи є в окремих повітах безпроцентові каси, де і який характер вони мають, як і те, чи були дії у напрямку утворення цих кас.

IX. Від осені маю намір почати інтенсивну акцію щодо читалень, тому також до дня 30.VII поточного року повітові керівники акції повинні надати мені на мапках 1:300 000 перелік читалень, світлиць, які розміщені на території повіту, з зазначенням, ким ці читальні обслуговуються, їх характер та інтенсивність.

X. Восени також маю намір провести короткі роз'яснювальні курси про ревіндикаційні акції для окремих груп державних працівників та органів самоврядування, розташованих на місцевості, а зокрема: для секретарів гмін, дорожників урядової і приватної лісової служби і т.п.

Не інформую поки що про всі мої наміри, окремі повітові керівники повинні продумати справу організації тих курсів і надати мені до дня 30.VII поточного року умови утворення тих курсів уже від перших днів жовтня поточного року.

XI. Керівники повітів Томашів, Грубешів, Холм подають мені у термін до дня 15.VII поточного року ті регіони, де з огляду на координаційну акцію належить використати перебування військ з нагоди літніх навчань як місце концентрації відповідних районів навчань окремих відділів. До уваги повинні братись ті райони, у яких польське населення, перебуваючи у розпорошенні, має слабше самопочуття порівняно з православним населенням з

руською спрямованістю, яке їх оточує. Висновки належить подати мені з відповідним обґрунтуванням.

ТУРКОВСЬКИЙ
полковник

Отримують: Командир ОК II — представляю
Усі повітові керівники акції — для виконання

CAW DP I 313. 3/2

Документ 12

Ми, громадяни православної віри, які проживають на території Томашівського і Замойського повітів Люблінського воєводства, подаємо до рук Високого Уряду і Законодавчих палат Сейму і Сенату Найяснішої Речі Посполитої Польської такий меморіал.

Староста Томашівського повіту пан Казимир Вєляновський організував загін нищителів і руйнівників православних храмів і парафіяльних будинків, а також підбурював напади на духовенство і населення православної віри. До акції руйнування православних храмів і здійснення нападів на духовенство і православне населення староста Вєляновський застосував підпорядковану йому державну поліцію.

Деякі з комендантів ДП, а також і постерункові занадто суворо і брутально виконують доручення (розпорядження) старости Вєляновського при руйнуванні храмів, б'ють і катують православних людей, які моляться, знущаються і принижують духовенство, доказом чого може послужити факт арешту комендантом ДП у Тишівцях дня 24 червня 1938 року ксьондза Романа Хоменка і Гжегожа Рогальського, які проживають у селі Жерніке.

У першу ніч після їхнього арешту в гмінному осередку Тишівці з 24 на 25 червня ц. р. цей же комендант замкнув до в'язничної камери ще двох осіб, озброєних кастетами, які на його намову кинулись на Гжегожа Рогальського і, поваливши на підлогу, тяжко побили, після чого подібним чином учинили з ксьондзом Романом Хоменком. Не задовольнившись одноразовим побиттям, комендант ДП намовив невідомого злочинця, щоб він кинув через вікно цеглу до камери з наміром поранення ксьондза Хоменка, який, лише керуючись інстинктом, в останній момент відхилив голову і таким чином уникнув удару.

Тієї самої ночі невизначені злочинці повибивали вікна у православного священика місцевості Тишівці, вірогідно, за те, що відвідав затриманого у в'язниці ксьондза Хоменка. Щодо брутальності коменданта ДП і війта гміни у Тишівцях наводимо ще факт знищення придорожнього камінного хреста, частини якого були викинуті під шлюз. Штахети від огорожі хреста знайдено на подвір'ї гміни. Подібний випадок стався у селі Лашчів, де війт гміни Хмєль, керуючи розбиранням православної церкви, публічно знущався з єпископів і взагалі з православного духовенства, хоча цей же війт відомий як хронічний пияк, що підтвердилось під час об'їзду Томашівського деканату в 1936 році єпископом Гродненським Савою, — напившись до безтямності, він повис на штахетах.

Поза тим, староста Вєляновський принижує гідність і підриває авторитет православної церкви у Польщі Його Святості митрополита Діонісія, називаючи його саботажником державних законів і розпоряджень адміністрації.

Належить зазначити, що той самий пан Вєляновський за дворічний період урядування у Томашівському повіті не тільки не зміг послабити антагонізм католицького і православного населення, але й кинув кістку ненависті між населенням обох визнань і своєю нестримною тягою до замикання і безглуздого руйнування храмів викликав заворушення і хаос у Томашівському повіті, розсадив комунізм і сектантство, які довели остаточно до необхідності проведення пацифікації у 1936 році. Про розміри руйнування православних храмів під керівництвом старости Вєляновського у Томашівському повіті свідчить кількість зруйнованих церков і будинків молитви, а конкретно:

1. У селі Тарноватці опечатано будинок молитви 2.V.1938 року. У ксьондза Демчука вибито вікна і за дорученням старости Вєляновського вислано з Тарноватки, ксьондз покараний двомісячним ув'язненням.

2. У селі Панькові розібрано церкву за вказівкою старости Вєляновського. Розбиранням керував війт гміни і комендант ДП у Тарноватці. Розбирання було здійснено 22.VI.1938 року.

3. У селі Коргині опечатано церкву 24.IV.1938 року; за вказівкою старости її треба розібрати.

4. У селі Нєледів розібрано церкву 27.VI.1938 р.

5. У селі Гопки 27.VI.1938 р.

6. У селі Моратин 27.VI.1938 арештовано 20 жінок і 4 мужчин, боляче їх побито і поранено, через це виникла необхідність їх перебування у шпиталі.

7. У селі Зимно розібрано церкву 27.VI .1938 р.

8. У селі Стенятин опечатано церкву 20.IV.1938 р.

9. У селі Юрів каплицю спалено 25.IV.1938 р., а церкву того ж села розібрано 23.VI.1938 р.

10. У селі Ходиванці опечатано каплицю 20.IV.1938 р. Ксьондз ієромонах Мирослав Шелинський засуджений на 3 місяці арешту і видалений із села.

11. У селі Недежів розібрано церкву 27.VI.1938 р.

12. У селі Підльодів 27.VI.1938 р.

13. У селі Пеняни 27.VI.1938 р.

14. У селі Ратичів 27.VI.1938 р.

15. У селі Жарники спалено церкву 30.IV.1938 року, ксьондза Романа Хоменка арештовано і віддано під суд за відправу Служби Божої.

16. У селі Посадів розібрано церкву у 1937 році і з матеріалу побудовано школу. У цьому ж селі 28.VI.1938 року староста Вєляновський розпорядився розібрати каплицю-морг на місцевому цвинтарі.

17. У селі Лахівці розібрано церкву 28.VI.1938 р.

18. У селі Ратків 28.VI.1938 р.

19. У селі Дутрів 25.VI.1938 р.

20. У селі Кмічин 25.VI.1938 р.

21. У селі Ликошин 25.VI.1938 р.

22. У селі Стара (Весь) 25.VI.1938 р.

23. У селі Новосілки опечатано церкву 20.VI.1938 р. Розпорядженням старости вона підлягає розбиранню. Парафіяльний будинок спалено 18.VI.38 р. Крім того, у ксьондза того села Кресовича зроблено 4 постріли, коли він втікав з палаючого будинку. Наказом старости його виселено з Новосілок і покарано місячним арештом.

24. У селі Вітків опечатано церкву 20.IV.1938 р. Ксьондза Костянтина Якимчука засуджено на 4 місяці арешту з застосуванням домашнього арешту. Церква також повинна бути розібрана.

25. У селі Жабче опечатано церкву 20.IV.1938 р., а 29 квітня підпалено, попередньо обливши бензином, але її врятували парафіяни. Розпорядженням старости повинна бути розібрана.

26. У селі Радостів церкву розібрано 25.VI.1938 р.

27. У селі Тишівці на передмісті Дубіни розібрано церкву 17.VI.1938 р. і зневажено образи.

28. У селі Тишівці на передмісті Замлиння розібрано церкву 17.VI.1938 р. Святі образи зазнали профанації у ганебний спосіб.

29. У селі Микілин розібрано церкву 23.VI.1938 р.

30. У селі Кльонтви 24.VI.1938 р.

31. У селі Ваків староста Вєляновський дня 27.VI.1938 р. розпорядився розібрати церкву. Ксьондза Ігната Космія покарано двохмісячним арештом і наказано негайно покинути Ваків.

32. У селі Переспа ксьондза Бобера покарано штрафом у 100 злотих. 2.V.1938 р. йому заборонено відправляти службу.

33. У селі Комарів староста заборонив ксьондзу Денисюку відправляти службу в будинку молитви, який був збудований з дозволу цього старости, причому дозвіл на забудову є у місцевого православного населення. Ксьондзу Денисюку староста рекомендував негайно покинути Комарів.

34. У селі Шевня будинок молитви опечатано, ксьондза Якова Лисюка покарав штрафом у розмірі 1200 злотих замойський староста пан Соханський.

35. У селі Замості заборонено відправляти службу у цвинтарній каплиці.

36. У селі Жеплін ксьондз Ян Жуковський за виконання духівничих обов'язків покараний двомісячним арештом.

37. У селі Староволя у дні 2.VII.1938 р. з'явилась поліція та 100 робітників католицького віросповідання і розібрали православну церкву, яка перед війною і після війни була відкритою і служби відбувались. Святі таїнства й ікони лежать під руїнами розібраної церкви.

Стосовно наведених вище фактів переслідування і гноблення церкви і православного населення просимо вислати слідчу і сеймову комісію на місце подій і випадків у Томашівському повіті і притягти старосту Вєляновського до судово-карної відповідальності за руїнацію і нищення православних храмів, за викликання своєю чи-

новницькою поведінкою заворушень і хаосу на шкоду держави і суспільства, за профанацію релігійних почуттів православного населення, за кидання образ і звинувачень на адресу Церковної ієрархії і православного населення, обзивання духовенства словами: «висвячені парубки», «бродяги», «дьогтярі», «яточники», «злочинці», поширення фальшивих і тривожних повідомлень про нелегальне і недозволене ведення ними метрикових книг.

Arch. Metr. Praw. W-wa, Sygn. R УІ–2D/1962 s. nienum.

Документ 13

Самостійний інформаційний реферат ДОК II.
Л. дз 4719/інф. НП. таєм. 38.
Люблін, дня 11 липня 1938 р.

До керівника відділу II Головного штабу
Відділ IIб у Варшаві

Православні церкви у Томашівському повіті.

Услід за тит. Л. дз. 4469/інф.НП.таєм.38 з дня 27.VI.1938 року доповідаю, що отримав інформацію, що на території так званої Холмщини керівництво гмін внаслідок директив, отриманих від староства, приступило до розбирання закритих необлікованих православних церков.

До цього часу православні церкви розібрано у таких повітах:

1. Томашівському 23 церкви.
2. Грубешівському 15 церков.
3. Холмському 10 церков.
4. Білгорайському 1 церква.

Для розбирання церков залучається польська молодь, переважно із членів місцевих відділів пожежної охорони.

Православне населення згаданих сіл не чинить опору при розбиранні церков, однак обурюється діями польської влади, але виражає обурення лише у розмовах між собою. У деяких місцевостях під час розбирання церков жінки православного вірування збира-

лись біля церкви і, плачучи, спостерігали розбирання церкви. Лише у селі Жарники гміни Лащів повіт Томашів Любельський дійшло майже до ексцесів, бо місцевий позаштатний священик Хоменко підбурював населення не допустити розбирання церкви. Внаслідок цієї агітації молодь почала озброюватись вилами, підготовляючись до розгону робітників, зайнятих при розбиранні. До сутичок не дійшло лише завдяки втручанню старших селян і тактовній поведінці поліцейського патруля.

У деяких місцевостях позаштатні православні священики хотіли сфотографувати церкви перед їх руйнуванням, однак до цього не допускали поліцейські патрулі, які були присутні при розбиранні. Чи ці священики сфотографували церкву під час її розбирання — трудно встановити, але можна припустити, що вони наробили фотографій під час розбирання церкви, прагнучи отримати докази «утискання православної віри польською владою».

У зв'язку зі здійснюваним розбиранням церкви православне населення цих сіл висилає делегацію і письмові звернення до пана Президента РП, пана Прем'єра та Міністерства релігійних вірувань і публічної просвіти.

Вищенаведене висилаю до відома для звіту.

Отримують до відома:
Керів. Сам. Реф. Пшиг. Безп. Вой. ОК II

Керівник Сам. Реф. Інф.
в/з /-/ м ПЕЛКА, капітан.

CAW DOK II 371/2173

Документ 14

Висновки з території Замойського повіту.

1. Усунути з території повіту:

а) штатного православного священика Спиридона Лазуку з повіту Сєдліска гміна Високе;

б) позаштатного православного священика з села Шевня

гміна Поточок Яна Ласюка і заборонити йому визначити наступника;

в) котрогось Яна Сороку, що проживає у Замості. Названий є відомим лівим діячем (народний фронт), який працює на території всього повіту. Брав і бере участь у всіх антидержавних виступах. Моральний винуватець заворушень на території повіту в 1936 році. Постійно контролюється поліцією. Місцеве староство пропонувало його до Берези. Недавно виключений з народної партії, потаємно працює як комуніст. Дуже шкідливий для ревіндикаційної праці в районі, бо відкрито виступає як ворог і захисник нібито утискуваних православних. Має великий вплив у повіті.

2. Скасування дозволу на ведення бюро правничих порад і виступи в якості захисника котромусь Шуринові Кирилу, судді на пенсії, православної віри, який проживає у Замості. Названий виступає на території повіту як провідник православного руху з українською ідеєю. Переконаний ворог місцевої ревіндикаційної праці. Завдяки наявному бюро правничих порад його вплив сягає по всьому повіту.

3. Скасування оренди поцерковних земель, які орендуються виключно православними. Конкретний випадок є у селі Шевні гміни Поточок. Землю поцерковну орендують 4 православні руські комунофільські шовіністи: Костик Микола, Лепа Йосип, Левуш Михайло і Литвин Теодор. Перелічені знущаються з польської влади і в результаті скарг тамтешніх поляків мають поліцейське розслідування. Пан генерал виступив з пропозицією, вмотивованою зверненням за результатами проведеного розслідування, до Дирекції державних лісів у Радомі про розрив з переліченими умов оренди. Відповіді до цього часу не отримано.

4. Непризначення на територію повіту державних службовців православного віросповідання і російської або руської національності.

На території повіту працюють: на пошті — службовець Теодор Пудловський і Ян Пристапчук, православної віри, у поліції — керівник слідчого відділу Андрій Дам'янюк і поліцейський Макаров Грегорж, православної віри, на залізниці — Тинчик Димитр і Гончаров Сергій, машиністи, православної віри, у відділі фінансів — Михайло Кобак, інспектор фінансового контролю, греко-

католицької віри, в Громадській Страховій касі — Дмитро Кравчук, греко-католицької віри.

5. У дирекції державної монополії відділ обробки тютюну повинен забезпечити, щоб вирощування тютюну (від осені ц. р.) дозволялось лише полякам, а видавання концесії узгоджувалося з комітетом ревіндикації. На даний час у повіті вирощуванням займається велика кількість руських, які переважно налаштовані антидержавно.

6. Утворення нових католицьких парафій: у Лазісках, гміна Скербешів, де власник маєтку жертвує свій приватний костелик і землю під будівництво плебанії, а до часу побудови помешкання для священика у садибі, у Шевні, гміна Поточок, де є малий і недіючий костел. Обидві пропоновані парафії знаходяться у місцевості з великим процентом руського населення, що великою мірою спричиниться до піднесення стану польськості.

7. Отримати дозвіл на розібрання церковної каплички, яка валиться, у місцевості Славенцінок, гміна Нова Осада. Капличка ця недіюча і замкнена.

8. Порушити справу одного календаря у державі. Для ревіндикаційної праці це мало б велике значення.

CAW 3 DP I 313 3/2

Документ 15

Люблінський воєводський уряд
Суспільно-політичний відділ
Л.ППВз II.2/77.
Люблін 18 липня 1938 р. Таємно

До командування округу корпусу II у Любліні

Розбирання православних церков.

У день 16.VII.1938 р. була закінчена акція розбирання церков. Усього розібрано 91 церкву, 10 каплиць і 26 будинків молитви. Католицькому костелу передано 3 храми, залишено як покійницькі 4 каплиці, а як пам'ятку старовини частково збережено церкву у Щербешині Замойського повіту. Храм у Ст. Бублі Більського повіту, який від 1924 року формально належить Підляському

єпископові, а в 1932 році зайнятий православними, був замкнений і буде на виконання наявного у єпископа судового вироку переданий у його розпорядження.

Усього знесено 127 об'єктів. Залишились тільки штатні церкви кількістю 49 парафіяльних, 5 філій і 1 монастир.

Акція в цілому була проведена спокійно, без жодних серйозних сутичок.

За воєводу
/-/ М.Камінський
керівник відділу

CAW DOK II 371.2.173

Документ 16

ЦЕРКВИ ХОЛМСЬКО-ПІДЛЯСЬКОЇ ЄПАРХІЇ, СПАЛЕНІ І РОЗІБРАНІ 1918–1939.

Повіт Білгорай: Кжешів — 2 церкви, Тарногрод, Корхів, Ружанець, Хмєлек — 2, Щебрешин.

Повіт Біла Підляська: Біла Підляська — 2, Міжлісся, Хорошинка — 2, Загорів, Копитів, Добратичі, Кийовець — 2, Ломази, Павлів, Константинів, Долгоброди, Ополє, Голешів, Головно, Бокінка.

Повіт Холм: Холм — 4, Войславиці, Плаваничі, Чулчиці, Депултичі, Рейовець, Кані, Голя, Верешчин, Збереже, Собібор, Королівка, Поболовичі, Черніїв — 2, Колемчиці, Гусинне, Свєрже, Березно, Покрівка, Серебрище, Луківек, Савін Хутче, Ольховець, Свенциця, Гусівно, Кулік, Добромисль, Могильниця.

Повіт Грубешів: Потужин, Новосілки, Ошчів, Турковичі, Сагринь, Теребінь, Городло, Бусьно, Ликошин, Дутрів, Жеплін, Лагівці, Радків, Василів, Вітків, Жабче, Горошчице, Голубє, Пригоріле, Крилів, Малків, Ласків, Верешин, Радостів, Сліпче, Мєняни, Чомів, Гродек, Ґостинне, Лужків, Гребенне, Кобло, Копилів, Стшельце, Ухані, Ярославець, Кулаковичі, Убрудовичі, Чартовичі, Дяконів, Вородиця, Богуциці, Заборці — 2, Павловиці, Космів.

Повіт Краснистав: Туробін, Локєнник.

Повіт Замость: Тишівці — 2, Тарноватка — 2, Дзєржонжня, Замость, Шароволя, Паньків, Вєпшове Озеро, Комарів — 2, Дуб, Ваківв, Кльонтви, Пшеворськ, Корчин, Нєдзєжув, Типін, Верешиця, Юрів, Підледів, Пєняни, Гопке, Мікулин, Моратин, Лашчів, Зимно, Ратичів, Жерники, Стенятин, Кмичин, Наброж, Злоєць, Боратичі, Лабуньки, Славенцін, Ходиваньці.

Повіт Яновський: Закшувек, Янів, Красник.

Повіт Радзинь: Яблонь, Руска Воля, Угнін, Парчев, Острів, Клехвиці, Устимів.

Повіт Люблін: Люблін-місто.

Зведення:

1. Білгорайський повіт — 8
2. Бяльський — 18
3. Холмський — 40
4. Грубешівський — 47
5. Красноставський — 2
6. Замойський — 37
7. Янівський — 3
8. Радзинський — 7
9. Любельський — 1

Всього — 163

Arch. Metr. Praw. W-wa
Sygn. R VI–7c s. nienum.

Документ 17

Перелік церков Холмсько-Підляської єпархії, перетворених на костели у міжвоєнний період.

Повіт Білгорай: Липини, Біща, Суль, Білгорай, Майдан Ксєнжопольський, Ксєнжополь, Лухів, Обша, Замх, Терешполь, Топульча, Кособуди, Щебрешин, Радечниця.

Повіт Біла Підляська: Яблучно село, Кодень — 2 церкви, Полоски, Костомлоти, Тересполь — 2, Горбів, Пішчац, Воскреничі, Біла — 2, Луковець, Корчівка, Ортель Ксьонженци, Ортель Королевський, Ко-

стеневичі, Кошоли, Цицібор, Свори, Славацінек, Березівка, Константинів, Макарівка, Ганна, Монтвиця, Розвадівка, Жечинка, Вішніці, Полубичі, Городище, Ополє, Непли, Кричів, Пратулин, Рокитно, Клоновниця, Янів — 2, Бубель, Буковиці, Вітулін, Груд, Лісна.

Повіт Холм: Холм — 8, Туровець, Клештів, Камінь, Депултичі, Рейовець, Пнівно, Спас, Свершчів, Циців, Сєдлішче, Орхувек, Любінь, Гола, Коденець, Воля Верешинська, Ганськ, Брус, Станків.

Повіт Грубешів: Грубешів — 3, Матче, Жуліче, Посадів, Новосілки, Ошчів, Вішнів, Мірче, Турковичі, Сагринь, Теребін, Городло, Бусьно, Шпіколоси, Вербковиці, Мянчин, Завалів, Горишів Руський, Гдешин, Свідники, Грабовець, Тучапи, Модринь, Курманів, Стара Весь.

Повіт Красностав: Стенжиціа, Красностав, Жданне, Красьнічин, Локєнник, Орлів.

Повіт Замость: Майдан Сопоцький, Лосинець, Тарноватка, Невірків, Снятиці, Зубовиці, Переспа, Чартовчик, Верехані, Ярчів, Чартовець, Суховоля, Поточок, Шевня, Лиськ, Замость — 3, Горишів Польський, Монастирек, Краснобрід, Гонятичі Великі.

Повіт Янів: Отроч, Бранів, Тшенсіни.

Повіт Радзинь: Пашинкі, Рудно, Радче, Вогинь, Безволя, Прогалін, Колемброди, Віторуж, Грудек, Шустка — 2, Дрелів, Длуга, Мєндзижеч — 2, Радзинь, Желязна, Гусь.

Повіт Люблін: Люблін-місто — 3, Рогузно.

Зведення:

№ п/п	Повіт		Повернено до 1.III.1941
1	Білгорай	14	2
2	Біла	44	3
3	Холм	26	13
4	Грубешів	29	18 ½
5	Замость	22	6 ½
6	Красностав	5	3
7	Люблін	4	—
8	Радзинь	18	4
9	Янів	3	1
Всього		165	51

Arch. Metrop. Praw.
Sygn. R VI — 7c s. nienum.

Документ 18

Перелік зруйнованих або переобладнаних православних храмів на території Люблінського воєводства за 1928–1932 роки

№	Місцевість	Повіт	Рік будови	Рік знищення	Примітки
1	Корниця	Біла	1578		зруйнована
2	Константинів		1834		перероб. на школу
3	Кодень		1907		–/–
4	Кийовець		1902	1929	зруйнована
5	Березівка		1890		перероб. на школу
6	Біла (каплиця)		1907		зруйнована
7	Ломази		1889	1928	зруйнована
8	Сичина			1930	спалена
9	Корхів	Білгорай	1872		зруйнована
10	Холм	Холм	1914		зруйнована
11	Бусовно		1871		–/–
12	Ухані	Грубешів	1883	1929	–/–
13	Курманів		1907		переоб. на притулок
14	Турковиці		1903		зруйнована
15	Турковиці (буд.єписк.)		1905		перероб. на школу
16	Павловиці		1833	1929	зруйнована
17	Янів Любельс.	Янів Любельс.	1879	1929	–/–
18	Туробин		1882		–/–
19	Закжувек		1906		–/–
20	Любартів	Любартів	1793	1929	–/–
21	Люблін	Люблін	1872	1925	–/–
22	Дуб	Томашів	1860	1929	–/–
23	Ополє	Влодава	1821	1929	зруйнована і продана
24	Збереже			1929	зруйнована
25	Ружанка		1845	1929	–/–
26	Собібор		1784	1929	–/–
27	Лейно		1771	1929	–/–
28	Острів		1890	1928	–/–
29	Парчів		1859	1929	–/–
30	Замость (буд. інж.)	Замость	1833		перероб. на суд
31	Бортатичі		1886	1932	спалена

Arch. Metr. Praw., sygn. R VI — 2 D/1874, s. nienum.

Документ 19

Перелік зруйнованих у червні і липні 1938 року на території Люблінського воєводства православних храмів

Повіт Біла Підляська
1. Біла Підляська
2. Константинів
3. Загорів (церква і 5 каплиць)
4. Мєндзилєсь
5. Кийовець
6. Кодень
7. Костомлоти
8. Заболоття (цвинтарна)

Повіт Білгорай
1. Біща
2. Липини
3. Хмєлек
4. Замх
5. Обша
6. Ксєнжополь

Повіт Холм
1. Поболовичі
2. Колемчиці
3. Черніюв
4. Лешчани
5. Березно
6. Ростока
7. Свєрже
8. Серебрище
9. Кулік
10. Хутче
11. Могильниця
12. Ольховець
13. Депултичі

14. Добромисль
15. Гусинне
16. Савін
17. Сєлець (церква і 2 каплиці)
18. Покрівка

Повіт Грубешів

1. Заборці (стара)
2. Заборці (нова)
3. Бусьно
4. Ласків
5. Верешин
6. Городло
7. Лужків
8. Гребенне
9. Бородиці
10. Деканів
11. Гродек Надбужний
12. Горошчиці
13. Кулаковичі
14. Убрудовичі
15. Копилів
16. Чартовичі
17. Крилів
18. Голуби
19. Сліпче
20. Космів
21. Чомів
22. Гусинне
23. Кобло
24. Теребінь
25. Малків
26. Ярославець
27. Мєняни (спалена)
28. Ошчів
29. Пригоріле
30. Стшельце
31. Модринь

32. Турковичі

Повіт Томашів

1. Шароволя
2. Тишовці-Замлиння Дубіна
3. Лашчів
4. Новосілки (спалена)
5. Типін
6. Кльонтви
7. Жерніки (спалена)
8. Паньків
9. Юрів
10. Мікулін
11. Тарноватка
12. Вітків
13. Ходиванці
14. Нєлєдва
15. Гопке
16. Морятин
17. Зімно
18. Нєдзєшів
19. Подлєдів
20. Пєняни
21. Ратичів
22. Посадів
23. Ляховці
24. Радків
25. Дутрів
26. Кмічин
27. Ликошин
28. Стара Весь
29. Радостів
30. Жабче
31. Ваківв
32. Набруж
33. Жеплін
34. Пшеорськ

Повіт Влодава
1. Каролівка
2. Головно
3. Збереже
4. Угнін
5. Витично
6. Лукувек
7. Колеховиці
8. Любінь (будинок молитви)
9. Голешів
10. Голя
Повіт Замость
1. Шевня

Arch. Metr. Praw. sygn. R VI – 2D/1874 s. nienum.

Документ 20

Виклад інформації пробоща православної парафії Войславиці Холмського повіту деканові Холмського округу священику А. Кісілю від 19 жовтня 1938 р.

22 липня зруйновано каплицю у Войславицях. Руйнувало 5 робітників, знятих з будівництва дороги, допомагав поліцейський, який відганяв людей і дітей. «Каплиця великої цінності не мала, але населення болісно відчувало руйнування як переслідування православної віри у відродженій Польщі. Православні відразу почали вороже ставитись до сусідів-католиків, чого до цього часу не спостерігалось, а одна православна жінка кілька разів вдарила у лице католика, який їй щось радісно-злостиво говорив на тему руйнування церкви. Переслідування православної віри кожен сприйняв зі стиснутими зубами, приховуючи в душі злостиву помсту проти руйнівників церкви. Поки що народ зганяє злість на дідах жебраках – католиках, яким нічого не дає і посилає до католицьких священиків та католицького населення».

Парафія Бердичі Холмського деканату, 5.Х.1938:

Килими, хустки і рушники робітники вкрали. Шафи забрала гміна, бібліотека спалена. Половину цегли з розібраної церкви

у Гусинному, збудованої в 1911 році, віддано як оплату за роботу, другу половину забрала гміна. Додано фотографії — красива церква! У Смєжу закінчився ремонт, який робили з дозволу Люблінського воєводи, і тоді приїхали розбирати церкву. Часто розбирали о 2–3 годині вночі за присутності війта, секретаря гміни, коменданта поліції і дільничних. «Розбирання здійснюються або з доручення представників влади, навіть з участю війська, або «невідомими особами», як правило, вночі, і в тих випадках винуватці розбирання, як правило, залишаються невідомими».

У березні 1929 року при розбиранні у Київці, повіт Біла Підляська, були сутички населення з саперами.

Комарів, повіт Томашів: 21.IX.1929 р. церкву розібрав уночі натовп у кількості 100 осіб. Викликана поліція не приїхала.

Павлів Старий, повіт Біла Підляська: 4.V.1930 р. невідомі злочинці зруйнували недобудовану каплицю.

Arch. Metr. Praw., sygn. R VI — 7c/1292, R VI — 7c/1421 za 1930 r.

За останній місяць зруйновано 114 храмів, в тому числі 56 діючих на території Люблінського воєводства. Згідно з офіційними схемами на 1875 рік на Холмщині й Підляшші було 309 146 тисяч вірних, уніатських церков 330, православних 11. У 1915 році (останній рік російського правління) на 15 церков більше — 356. Після війни залишилось 54, бо 30 знищено під час війни, близько 150 освячено на костели, близько 120 закрито. На 1 січня 1938 р. православного населення залишилось 231 410 осіб. Для руйнування церков використовували в'язнів. Час будови церков: XII століття — 1, XVII — 3, XVIII — 19, решта — від XIX і XX, 20 збудовано у незалежній Польщі.

Могильниця, повіт Холм: те саме, 280 підписів. Згадування про виселення населення повітовим старостою з допомогою поліції.

Свєрже, повіт Холм: скарги до президента і прем'єра, 271 підпис, згадування, що поліція нацьковує собак на людей.

Голешів, повіт Влодава, 13 липня 1938 р. Церкви захищали жінки, поліція била їх палками, травила собаками. На запитання жінки «Хто ж нам тепер буде правити Службу Божу?» — поліцейський відповів: «Твій хлоп у хліві на сіні її відпра-

вить!» Опис руйнування 400-річної церкви. Це є звіт священика Степана Халимона. «Серед руїн протягом цілого тижня чути плач. Стовпи стирчать, ніби піднесені до неба руки, волають про помсту».

Угнин, повіт Влодава: священик Володимир Кошовий покараний штрафом 500 злотих за відправляння служби, незважаючи на заборону.

14.VI.1938 р. всі позаштатні священики викликані до староста-ту у Влодаві, де їм повідомлено, щоб йшли собі світ-заочі.

Священика Лілякевича з Любеня карали три рази за відправляння служби на 500, 800, 1000, всього 2300 злотих. Виселений поліцією до монастиря у Яблочині. Погроза референта безпеки: якщо не будете виголошувати проповіді польською — розвалимо церкву.

Голя, повіт Влодава: розвалено будинок молитви, збудований парафією у 1935 році як житловий будинок Левка Рибчинського.

Звернення до уряду з 1938 про стан православної церкви на Любельщині: у Моратині, повіт Томашів, арештовано 20 жінок і 4 чоловіки, інших побито і поранено, поміщено у шпиталь. У Хмєлку, повіт Білгорай, арештовано 3 чоловіки і 10 жінок, вже 7 тижнів сидять у Білгораю. Мешканців села Любєнь Влодавського повіту покарано штрафом і арештом. Серед православних священиків і населення повітове староство, коменданти поліцейських дільниць і війти гмін проводять римо-католицьку місію.

Arch. Metr. Praw. sygn. R УІ — 7c/1292 s. nienum.

Документ 21

Телефонограма.
Правління гміни Бабіце повіт Білгорайський,
Л. дз. 27/БР.
Обша, дня 2 травня 1938 р.

До урядника Цивільного Стану
Православної парафії у Бабіцях

Правління гміни Бабіце дізналось, що сьогодні в церкві у Бабіцях повинен відбутись шлюб Сєнявського з Замха. Оскільки Сє-

нявський оголосив бажання до зміни православної віри на римо-католицьку, то він не може брати шлюб у церкві. Тому радимо священику пробощу шлюбу не давати під загрозою карних санкцій.

/-/Війт гміни Вабіце Куровський

Погоджено: Пробощ парафії Бабіце /-/ Ксьондз Ян Которович (м. п.)

Arch. Metr. Praw., R VI – 2D/1962, s. nienum.

Документ 22

Координаційний Комітет при ДОК II
Л. дз. 3523/КК. Таємн.
Люблін, дня 6 липня 1938
Згідно з розподільником

Курс для місцевих діячів Координаційного Комітету

У серпні поточного року у Вольці Профецькій буде організовано курс для місцевих діячів (довірених осіб) Координаційного Комітету на Волині.

У зв'язку з цим пп. керівники акції виберуть зі своїх місцевостей людей, придатних бути так званими довіреними особами, яких належить навчати на цих курсах.

Для вдосконалення координаційної роботи належить мати у кожній гміні принаймні одну довірену особу, яка б стежила за виконанням доручень повітового керівника акції.

Принципово належить обирати по кандидату на гміну, але не керуватись цифрою, а вибирати насправді цінних, енергійних людей, які гарантують дієву працю. У виняткових випадках, визначених спеціальними умовами, можна вибирати по 2 кандидати на одну гміну.

Взагалі курс охоплює чоловіків, але, якщо знайдуться видатні особистості серед жінок, — можна як виняток запропонувати кандидаток.

Вік кандидатів від 24 до 40 років.

Якщо пани керівники наразі не будуть мати відповідну кількість кандидатів, то не треба висилати будь-кого, а краще протягом року підшукати відповідних людей, яких можна буде перевчити на аналогічних курсах у наступному році.

Поіменні списки кандидатів належить подати у термін до 20 липня поточного року до Координаційного Комітету при ДОК II.

Поіменні списки кандидатів повинні бути впорядковані за рубриками: 1) порядковий номер; 2) прізвище, ім'я; 3) суспільне становище; 4) адреса; 5) на території якої гміни буде працювати; 6) залізнична станція, з якої приїздить.

Програма курсу охоплює такі теми:

1. Польські проблеми на Волині.
2. Історія Волині.
3. Праця Координаційного Комітету на місцевості.
4. Стрілецький союз.
5. Союз резервістів.
6. Харцерство.
7. Орлята.
8. Стрільчик.
9. Союз сільської шляхти.
10. Польська шкільна матір.
11. Католицьке товариство молоді.
12. Жіночі організації.
13. Театри і народні хори.
14. Світлиці, освітні будинки, дитинці.
15. Бібліотеки і читацтво.
16. Союз осадників.
17. Архіви — види і способи пошуку.
18. Напівтабори і дитинці.
19. Ревіндикація віросповідання.
20. Табір національного об'єднання.
21. Організації меншин.
22. Опозиційні організації і антикомуністична акція.

Курс буде тривати 2 тижні. Поселення і харчування у таборі РВ у Вольці Профецькій – за кошти Координаційного Комітету, як і проїзд.

На доручення голови Координаційного Комітету
Керівник підготовки референтури військової безпеки
/-/ СТ. КРОГУЛЬСЬКИЙ,
майор дипломований

CAW 3 DP I, 313, 3/2

Документ 23

Координаційний Комітет у Замості, 17.X.1938 р.
Звіт з території гміни Нова Осада Замойського повіту

У серпні поточного року був підпалений у своїх будівлях у селі Горишів Польський підстароста цього села, якийсь Ян Момот православного віросповідання. Обставини підпалу такі: Момот був на посаді підстаростси і під впливом довірених осіб, визначених для ревіндикаційної акції на території гміни, протягом тривалого часу виявляв бажання перейти у католицизм — у цьому напрямку не тільки визначився сам, а й одночасно розпочав пропагандистську акцію у всьому селі. Через те, що названий з огляду на свою посаду і взагалі завдяки добрій репутації, яку він мав у більшості мешканців села, почав визначально впливати, певні, ворожі цій акції, чинники постановили покарати його, підпаливши. Винного до цього часу не виявлено, але є серйозні припущення, що цей акт здійснив якийсь Гдак, мешканець села Горишів Польський. (...).

1. Зараз у гміні, після зруйнування церкви, нема жодної православної парафії, і населення з цим погодилось, вважаючи, що діяльність ревіндикаційного комітету є правомочною і ця акція підтримується адміністративними чинниками. Це розуміння було сильно підірване дозволом пана старости на відправлення на цвинтарі у Горишові Польському православного богослужіння дня 27 вересня 1938 року. Коли ця служба була оголошена, багато православних не вірили, вважаючи, що це певного роду провокація, і не прийшли на неї. Пізніше, після тієї події, ці православні жалкували, що не взяли участі у богослужінні, і пояснювали це іншим, що вони думали, що через акції більше православні богослужіння не провадитимуться. Це богослужіння відправив православний не з території повіту, а якийсь Лащук із села Чесьники.

2. Дозвіл на проведення богослужіння і факт його проведення дуже зіпсували діяльність комітету. Руське населення, спеціально агітоване, зауважило, що діяльність комітету не має тієї потужності, яку вони уявляли, і не підтримується адміністративно, тобто у даному випадку державною владою.

3. У всій гміні серед русинів поширена інформація, щоб не бо-

ялись поліції і злочинів проти держави, бо з політичних справ у Замості є у поліції начальник слідчого відділу, якийсь Дем'янюк Андрій, православний, який захищає їх у кожній справі. Ці відомості поширює котрийсь Василь Струк, відомий руський агітатор.

На території гміни дуже активно діє котрийсь Шурин — постійний мешканець Замостя. Він розвиває фальшиву кооперативну діяльність. Недавно вислав з Горишова Польського якогось Міхала Безуха у Стрий до кооперативної школи «Маслосоюз», яка знаходиться на вулиці Шевченка, 5.

Недавно зауважено великий вплив на території гміни православного священика з села Чесьники Лещука. Названий відправляв богослужіння 27 вересня 1938 р. у Горишові Польському. Потім після випадку підпалення Момота і проведених розслідувань він відвідав підозрюваного Гдака, ніби хотів показати свою солідарність чи опіку. Названий проводить богослужіння польською мовою, але, будучи таємним лікарем, до своїх пацієнтів, зокрема і до поляків, звертається виключно руською мовою. Котрийсь Панкевич, дяк з Чесьник, хотів перейти у католицизм і завдяки тому отримати ділянку з парцеляції з Чесьник. Названий склав відповідне послання до земельного комісара Томашівського повіту. Послання було підтримане координаційним комітетом Томашівського повіту і капітаном Цьмаковським. Тепер Панкевичу відмовлено. Згідно з отриманою інформацією з цією справою у земельного комісара був священик Лещук і цю справу повернув так, щоб названого Панкевича покарати за бажання перейти у католицизм.

/—/ Подзємський Ян, майор

CAW 3 DP I 313. 3/2

Документ 24

Л. дз. 278/таємн. КК.
Замость, дня 13 грудня 1938 р.

До командира 2 полку кінних стрільців, Грубешів

На додаток посилаю звернення Михайла Онишка, мешканця села Горишів Польський Замойського повіту, який прагне закупи-

ти земельну ділянку з розпарцельованого маєтку Степанковиці Грубешівського повіту. Щоб названий міг отримати відповідну ділянку, потрібне виявлення згоди на доданому зверненні від повітового старости у Грубешові. З огляду на вищевикладене прошу пана полковника звернутись особисто у цій справі до пана старости, щоб він не чинив жодних перешкод і дав свою згоду.

Купівля ділянки Михайлом Онишком тісно зв'язана з ревіндикаційною акцією, оскільки згаданий недавно перейшов у католицизм і завдяки цьому заслуговує на повну підтримку. Свою ж землю він тепер у цьому повіті продає полякам, що сприяє польському володінню землею.

Одночасно під час перебування пана полковника у Грубешівського старости прошу втрутитись у подібну справу, в якій я звернувся до нього безпосередньо, а точно дня 22 листопада ц.р. листом за Л. 249/таєм. КК я переслав разом зі своєю рекомендацією таке саме звернення ще Кнащука Михайла, також мешканця села Горишів Польський, який також перейшов у католицизм, але до цього часу нема відповіді. Оскільки обидві справи мають дуже велике значення для ревіндикаційної акції, прошу переконати Грубешівського старосту у важливості цієї акції і простежити, щоб ці справи не залишались поза увагою, оскільки у цій справі потрібне прискорення.

Про рішення Грубешівського старости прошу мені повідомити, повернувши на адресу дивізії обидва звернення з вираженою згодою Грубешівського старости.

Командир дивізії
/–/ ТУРКОВСЬКИЙ,
полковник

CAW 3 DP 313. 3/2

Документ 25

АКЦІЯ НА КОЛИШНІЙ ХОЛМСЬКІЙ ЗЕМЛІ

Охопила:

1. Місцеве розпізнання, яке констатувало:

а) втрату доброго самопочуття поляків на місцевості;

б) що віросповідання повністю ідентифікується з національністю;

в) що православне населення, яке навіть розмовляє польською, до польськості себе не зараховує;

г) що джерелом антипольської агітації є православне духовенство.

2. Підняття доброго самопочуття поляків у місцевості і їхня енергійність.

3. Ліквідація неофіційних православних священиків позаштатних церков (завершено у серпні 1938 р.).

4. Підготовка до масової ревіндикації віросповідання і так само національності.

5. Масовий перехід у католицьку віру, який повинен був розпочатись у кінці минулого року, але тільки тепер набрав стихійного характеру.

На даний момент понад 10% усіх православних на території колишньої Холмської землі перейшло у римо-католицизм. Особливо масовий перехід був у повітах: Томашів Любельський — Білгорай — Грубешів, тобто у повітах, які межують з Малопольщею і Волинню. Це лише початок. Стверджую, нині ситуація є такою, що на території колишньої Холмської землі можна повністю вирішити проблему меншин і то вже у найближчі місяці. Вважаю, що треба діяти дуже швидко, щоб:

а) використати існуючий сприятливий момент міжнародного становища Польщі, який позитивно впливає на настрої всередині країни;

б) не дати часу на роздуми і агітаційний український вплив на тих, хто вагається і ще для себе не вирішив;

в) використати момент несподіванки для українців і православного духовенства, яке напевно перейде до контракції;

г) шум, який виникне, буде вже після факту.

Вважаю, що акцію не можна ні гальмувати, ні послаблювати:

а) це захитає віру в слушність того, що робиться, і в тих, що перейшли у римо-католицтво, і у всього польського елементу в місцевості, який, нарешті, відчув себе польським;

б) повторно не виникне ще такої вигідної ревіндикаційної ситуації, як зараз;

в) припинення акції може бути використане потім для уніатської діяльності.

Усі зусилля треба спрямувати на:

а) оволодіння і надання духовної опіки і матеріальної діяльності, не затримуючи, а посилюючи її стихійність;

б) недопущення до диверсій і провокацій з боку комуністичних і українських агітаторів;

в) недопущення до уніатської акції.

Передбачаю, що диверсії і провокації можуть широко застосовуватись і для того, щоб змусити керівництво безпеки до втручання і «в ім'я спокою» припинення акції.

ad а) Для опанування акцією треба забезпечити опіку і безпеку новонаверненим і припинити агітацію проти переходу (відносно спокою і безпеки).

Треба негайно створювати нові осередки римо-католицизму. Наразі Міністерство освіти повинно дати кредит на 10 окружних префектур.

Одна православна парафія припадає у середньому на 3000 осіб. На кожні 2500 навернених осіб повинна припадати 1 нова римо-католицька парафія.

В даний момент там потрібні законники-місіонери, але не єзуїти.

Необхідним є вислання на місцевість принаймні 10 римо-католицьких священиків (але не уніатської спрямованості). Якщо Люблінський єпископат не хоче або не може їх дати, то це повинен зробити хтось інший.

Треба принаймні 30000 злотих як першу фінансову допомогу для парафії, яка має утворитись у Чесниках Томашівського повіту. Місіонерську акцію монахів треба фінансувати, інакше її кошти обтяжать місцеві убогі парафії.

ad б) Обмежити хоча б частково надходження українських часописів з Малопольщі і Волині.

Видати розпорядження щодо дуже суворої цензури тих часописів і заборони обговорення проблем навернення у цих часописах.

Розширити нагляд над усіма польськими часописами, а особливо ліберального характеру.

Посилити нагляд у гмінах, які межують з Малопольщею і Волинню (Томашів–Білгорай–Грубешів).

Агітаторів, які прибувають, усувати.

Місцевих відділити, хоча б і тимчасово, з огляду на безпеку і відлякування від всякої діяльності.

Розширити на територію ЦОП дію декрету про виселення небажаних ідентично до прикордонних територій.

Незалежно від вищевикладеного вся державна влада і влада другої інстанції на території Люблінського воєводства повинні дотримуватись директиви виконання розпоряджень, які у цих справах видав і видасть Люблінський воєвода (див. Таємний обіжник Люблінського воєводства січень 1939).

CAW 3 DP I 313 3/2

Документ 26

Інформація з 1.III.1939 р.

Доповідаю, що за звітний тиждень були здійснені богослужіння в дні 26.II.ц.р. в Лазісках і Сєдлісках Замойського повіту.

1. У Лазісках богослужіння відправив церковнослов'янською мовою православний священик Грегорж Нестерук, який потім виголосив проповідь польською мовою на тему «Найсвятіший твій улюблений образ». Під час богослужіння молитва відправлялась слов'янською мовою за президента Речі Посполитої і військо. У богослужінні взяло участь близько 80 осіб (кількість нормальна). Настрій спокійний.

2. У Сєдлісках богослужіння правив православний священик Павло Швайка церковнослов'янською мовою. Проповідь про значення великого посту виголошувалась польською. Під час богослужіння відбулась молитва за Річ Посполиту, президента і військо. У богослужінні взяло участь близько 150 осіб (звичайно буває близько 200 осіб), з яких близько 100 осіб покинули церкву в момент початку проповіді.

Згідно з отриманою інформацією з таємних джерел судовий захисник Кирило Шурин з Замостя і деякі найбільш запальні русини з Сєдліск надалі бойкотують православного священика Швайку за його угодовство до влади і виголошення проповідей польсь-

кою мовою. Александер Рочняк нібито намагається здійснити тиск на Швайку і навіть виказав йому за угодовство гостру догану. З цієї причини Швайка дуже засмучений і каже, що почне виголошувати проповіді русинською, як тільки поліція перестане за ним стежити.

Дня 12.II.1939 р. навмисно зволікав з початком богослужіння, аби, однак, найдовше притримати поліцейського, який, згідно з його словами, стояв у церкві з багнетом; «Він також говорив, що у майбутньому не має наміру молитись за президента Речі Посполитої».

Інформація від 15.III.1939 р.

Доповідаю, що за звітний тиждень були відправлені такі православні богослужіння:

1. Дня 12 березня ц. р. у Лазісках відбулось богослужіння літургійною мовою, здійснене православним священиком Грегоржем Нестеруком. Ксьондз Нестерук виголосив проповідь польською на тему: «Прийди, великий Христе Господній, покажи мені образ Твоєї Божої краси».

2. У день 12 березня ц.р. богослужіння у Сєдлісках відправив літургійною мовою православний священик Павло Швайка, також виголосив проповідь польською на тему: «Значення Святого Хреста». **У проповіді він закликав не забувати про християнську православну віру і звертався до зібраних, щоб не давали себе дурити нашіптуванням злих людей і продовжували стояти за православну віру, а не наслідували св. Петра, який три рази відмовився від свого Бога».**

У богослужінні взяло участь близько 200 осіб (нормально). Настрій населення в цілому був спокійним.

Перед проповіддю ксьондз Швайка підкликав дітей до олтаря, де питав їх і навчав релігії польською, вони ж відповідали переважно руською. **Ксьондз хвалив дітей за добрі відповіді, старші притискалися до олтаря, щоб спостерігати за цією сценою.** В момент початку проповіді кілька осіб вийшло з церкви, на що зреагував священик словами: **«Не виходьте, бо це Вам і так не допоможе, а можете лише наразитись на прикрість».** З церкви під час

проповіді вийшло лише кілька осіб. Молитва за успішність держави, пана Президента і війська не була відправлена.

Згідно з отриманою таємною інформацією священик Павло Швайка проводить агітацію серед православних, щоб вони не полишали православного віросповідування і не переходили у римо-католицтво.

Усіх тих, хто проголосив готовність перейти у католицтво, священик Швайка закликав до сповіді іменними картками і схиляв їх, щоб не приймали нової віри.

Акція проти польських проповідей у церкві триває надалі. Агітацію у цьому напрямку ведуть: 1) Клос Марія, 2) Добош Текля, 3) Яртис Анна, 4) Яртис Катерина.

Одночасно деякі православні мешканці села Сєдліски висловлюють бажання прийняти римо-католицьку віру разом з родинами. Ними є: 1) Білик Антоні, 2) Дрозд Якуб, 3) Следзь Антоні, 4) Заянць Ян, 5) Дулемба Михал, 6) Онух Михал, 11) Гоцак Марія, 12) Дума Михал.

У зв'язку з наміром зазначених осіб на території села Сєдліски з боку православних проводиться сильна агітація, яка має за мету утримати їх від зречення православної віри.

CAW 3 DP I 313. 3/2

Документ 27

Л. дз. 49/таєм. КК.
8 березня 1939 р.

Пан директор пошт і телеграфів у Любліні

У зв'язку з акцією навернення-полонізації отримую повідомлення, що в поштово-телеграфних установах і агенціях на території повітів Холм, Грубешів, Томашів, Замость, Білгорай працевлаштовуються не поляки, наприклад, у Замості – службовець Савіцький, греко-католик, український шовініст, і Папіжанський, греко-католик, секретар пошти в Тишівцях, повіт Томашів, керівник агенції Король, православний. У Тарноватці, повіт Томашів, 2 русини у поштовій агенції.

Прошу пана директора взяти до уваги викладене при найближ-

чих персональних змінах, бо вважаю, що тут, на цій території в таких важливих місцях, якими є поштово-телеграфні установи і агенції, повинні бути працевлаштовані тільки поляки і тільки патріоти.

Командир дивізії
/–/ ТУРКОВСЬКИЙ,
полковник

CAW 3 DP I 313. 3/2

Документ 28

17.III.1939 р.

У полку легкої кавалерії легіонів у Замості індивідуальна сповідь під накриттям, проведена двома православними священиками, які прибули з Любліна (в тому числі православний декан), уже принесла відчутні негативні наслідки для польськості і проведення у цьому полку навернення душ.

Незважаючи на це, в артилерійському полку нема жодного офіцера, підофіцера чинної служби, підофіцера понадстрокової і навіть курсантів підофіцерської школи православної віри і русинів, а активність польськості є дуже велика. Дуже скрупульозно використовується кожна можливість для того, щоб відвоювати нового поляка-католика. Після тієї сповіді дальша праця у цьому такому позитивному напрямку зустрічає сильний опір, бо рядові православні на сповіді були так підтримані попами, що відкрито заявляють, що вони не тільки православні за переконанням, але й національність є руська чи українська.

Обізнані ближче зі справою навернення у полку говорять, що цей період мине, але потрібен час, щоб їх переконати, що попи, які відтягують від польськості, є шкідниками Польської держави і за вірність їм нічого не можуть дати.

Тут повинен діяти певний тиск з боку православних ззовні (листи від родини, які, очевидно, також відповідно навчаються православними священиками, як зі своїми марнотратними синами чинити). Вважаю, що належить частіше контролювати листи рядових православних, які надсилаються додому і приходять до них від

родин, і напевно можна б отримати дуже добрі й цінні відомості, які потім можна використати для усування нелояльних православних священиків.

DP I 313. 3/2 CAW 3

Документ 29

Повітове правління Товариства розвитку
Східних земель у Замості.
Дня 21 березня 1939.
№ 17/39.

До головного правління Союзу товариств
плантаторів цукрового буряку у Варшаві
На руки JWP дир. Морисінського

Повітове правління ТРСЗ у Замості, діючи на основі статуту, затвердженого комісаріатом уряду, дотримується у своїй праці директив головного правління товариства, яким керує пан маршалок Пристор.

Одним із основних завдань Товариства є піднесення польського майнового стану на мішаних територіях і зміцнення у цьому напрямку впливів польського елементу, зв'язаного з польською державою без решти і діючого на його користь.

Одним із засобів піднесення польського майнового стану в Замойському повіті є надання дозволу на плантацію цукрового буряку, який становить одну з найбільш рентабельних галузей малих господарств.

Простим наслідком тієї допомоги і підтримки є, у малій, зрештою, кількості, випадки відбирання дозволу на вирощування цукрового буряку в плантаторів-русинів чи українців, яких на території Замойського повіту проживає близько 6000.

Позбавлені цих дозволів звертаються через свої організаційні повітові й воєводські структури до головного управління Союзу товариств плантаторів цукрового буряку і намагаються, таким чином, скасувати місцеві рішення і відновити втрачені дозволи.

Повітове правління ТРСЗ у Замості має честь просити у зв'язку з цим взяти до уваги:

1) що дозволи на вирощування цукрового буряку на цій території відбираються лише у дуже нечисленних випадках;

2) вони були застосовувані лише до повністю шовіністичних громадян, які пропагують сепаратистські українські гасла і ведуть повністю шкідливу відносно Польської держави діяльність;

3) що вплив ТРСЗ у цій галузі є результатом координованої діяльності усіх прошарків Польського суспільства, яке відчуває тут на власній шкірі негативні наслідки занадто толерантної національної політики і мимовільної привілейованості руської меншості, а також доброзичливого утримання від всяких втручань у такого роду справи, якби такі надходили до головного правління Союзу ТПЦБ.

Повітове правління висловлює надію, що його дії, викликані найсуттєвішим державним інтересом, знайдуть доброзичливу підтримку головного правління Союзу товариств плантаторів цукрового буряку, і в тій надії завершує з належною повагою.

СЕКРЕТАР
/—/ Ст. Вітещак

ГОЛОВА ПРАВЛІННЯ
/—/ Ян Щепанець

CAW 3 DP I 313. 3/2

Документ 30

Правління повітового осередку Товариства розвитку Східних земель у Замості.
Замость, дня 11 квітня 1939 р.

JWПан полковник Турковський у Замості.

Доповідаю, що у день 10 цього місяця разом з паном майором Подзємським узяв участь у великодньому прийнятті, організованому повітовим правлінням ТРСЗ для навернених з села Горишів Польський і з села Сітно.

Навернені, які були присутні на цій урочистості, в кількості

кількохсот осіб разом зі всіма найвідданішими перед наверненням українськими націоналістичними провідниками проявили повну зміну свого ставлення до держави і польської нації. У виголошених на цьому прийнятті промовах вони проявили свою радість з приводу порозуміння з польським населенням, декларували готовність до праці для Польської держави і проголошували гасла на честь Польської Речі Посполитої. Організаторів навернення піднімали кілька разів, проголошуючи гасла на честь польської армії і товариства РСЗ. Проголошували про спільну з поляками співпрацю для піднесення села і просили допомоги у цій справі. На місці організували апарат, який займеться наданням всім наверненим потрібної матеріальної і моральної допомоги, правових порад. Атмосфера була дуже сердечною. Створювалось враження, що населення Горишова Польського і околиці (навернене) є вже повністю здобуте і віддане справі польськості.

Принципово інакше виглядає ситуація в Сєдлісках гміни Височе Замойського повіту. Православне населення цього села повністю об'єдналось навколо націоналістичних українських гасел і, завдяки агітації місцевих і приїжджих діячів, не сприймає впливу щодо навернення. Поведінка цього населення є настільки однозначно негативна щодо польських гасел, що всі застосовувані методи впливу не діють. Тут повинен підкреслити, що їхні керівники застосовували методи конспіративної антипольської агітації за одночасного створення для годиться повної державної лояльності, навіть творчої діяльності на користь держави.

10 дня ц. м. там відбулись розваги, організовані Добровільною протипожежною охороною, з призначенням доходу від них на користь ФОН. Власне, на тих розвагах православні учасники досить тяжко побили новонаверненого поляка (Думу). Побиття відбулось під акомпанемент антипольських викриків і голосне ствердження, що б'ють польського шпіцля. На тій самій забаві другий недавно навернений поляк (Следзь) дістав від православного копняка у задню частину тіла.

Настрій серед православних села Сєдліски дуже антипольський, а надто провокаційний і в найвищій мірі зухвалий. Недавно наверненому Клосу, який веде майновий процес з православними,

відкрито заявляють, що навіть через фальшиві свідчення позбавлять його маєтку і навчать розуму «полячка».

Самопочуття польського населення дуже погане. Дехто з них висував навіть на адресу товариства РСЗ звинувачення, що не може захистити їх від агресивності й знущань з боку православних, один з них навіть зізнався, що має намір продати своє господарство і переселитись на Волинь (сьогодні був у мене з Следзем, але не пам'ятаю його прізвища). Частина польського населення намагається у цій ситуації підтримувати з православними якнайкращі стосунки і уникає всього, що могло б ці стосунки зіпсувати, включно з визнанням приналежності до власної польськості.

Наші діячі на цій території також зазнають депресії, причому такої, що кількаденні мої переговори і відповідна аргументація не дали жодного результату.

Результативна допомога для поляків, які мешкають у Сєдлісках, є надзвичайно терміновою необхідністю.

Складаючи цей звіт, прошу переслати мені наступні директиви щодо продовження діяльності у Сєдлісках і надати польському населенню у Сєдлісках швидку й ефективну допомогу.

На всіх інших напрямках праця йде нормально (за винятком гміни Скєрбєшув, запланованої на наступний етап), і кількість навернених збільшується з кожним днем.

З повагою: /—/ Й. Щепанець

Голова Замойського відділу

CAW 3 DP I 313. 3/2

Документ 31

Командування 3 дивізії піхоти легіонів.
Л. дз. 998/таєм.
Замость, 25.V.1939 р.

Командир округу Корпусу № II в Любліні.

Доповідаю пану генералу, що депресія, яка охопила території після перебування тут директора Борковського і заходів на території триває. Незважаючи на всі зусилля, настрій польських діячів

не покращується. Польське населення також після отримання відомості, що спрямованість урядових чинників є проправославною, які наслідки здобувають за навернення, — з одного боку, висловлюють здивування і розчарування, а з іншого, — у більш живих осередках — знервованість і гіркоту. На селі постійно чути висловлювання, що військо програло, адміністрація програла — виграли попи.

Адміністративна влада, включно з органами безпеки, не тільки ухиляється від будь-якої співпраці, а, навпаки, наставлена неприхильно до всіх дій, спрямованих на підтримання або піднесення існуючого майнового стану і польського настрою. Один із старост, які належать до ТРСЗ, перестав платити внески, бо хотів так звільнитись від ТРСЗ. Доходить до того, що шкільним інспекторам наказують охрещених дітей посилати на навчання православної релігії. У Комарові (повіт Томашів Любельський) стався випадок похорону за дорученням староства у супроводі поліції з карабінами римо-католика Кузьми, колишнього православного, на православному цвинтарі.

У староствах лежать аркуші із списками віросповідання, не проведені через книги. Навернених не викреслено з книг православної церкви. При дрібних сутичках на території органи ПП охоче і скрупульозно проводять розслідування проти поляків після звернень православних, не поспішаючи з прослуховуванням свідків для відводу обвинувачення, яких надають поляки, що неодноразово призводило до арештів і затримань під арештом невинних, і навпаки, коли поляки звертаються за захистом чи допомогою проти православних, то органи ПП ставляться до них неохоче, з недовірою, намагаючись завжди применшити результати або цілком знищити.

Діячі самоврядування і освіти під останнім тиском припинили будь-яку працю. У зв'язку з тим полонізаційна акція не може продовжуватись і зупинилась. Навіть справа придбання землі й утримання в польських руках наражається у цей момент на викривлення, бо і земельний комісар під прикриттям загальної настанови займає у цій справі негативну позицію. В цих умовах утримання існуючого майнового стану неможливе, оскільки навіть рух ТРСЗ на місцях гальмується владою і забороняється. Поліція стежить за ними на кожному кроці.

Друга сторона, користуючись тим, розпускає чутки, які дійшли

вже до всіх повітів, що навернення робила група невідповідальних людей, що це суперечить волі уряду і що навіть ті, хто прийняв католицизм, можуть бути покарані, бо вчинили всупереч побажанням уряду.

Попи роз'їжджають по місцевості, і особливо у тих місцях, де є більші групи новонавернутих, як, наприклад, в Чесьніках, постійно є їх по кілька (тепер чотири) і під прикриттям творення польського православ'я проводять інтенсивну акцію реконвертування, збираючи декларації від свіжоохрещених, що повторно повертаються в лоно православної церкви. Там по території крутиться піп Лазука, якого викинули з Сєдліск за українську діяльність. Він часто перебуває у доктора Сагайкі, відомого українського діяча у Тишівцях.

Запровадження польського православ'я в Чесьніках у офіційній формі, виставленій делегатом Міністерства освіти, де зі всієї парафії залишилось лише кілька неконвертованих осіб, мусило створити серед населення потяг, навіть наказ, до реконвертизму і вдарило як обухом по всій попередній акції, — це призводить у подальшому до поширення реконвертизму, завдаючи невимірної шкоди польськості.

Відомо, що піп з Чесьнік Лащук безпосередньо контактує з Міністерством освіти, вимагає отримання права навчання дітей у Горишові Польському, де, власне, нема православних. Те, що піп Лащук безпосередньо, навіть по телефону, звертається до директора департаменту Міністерства освіти пана Борковського і звідти отримує вказівки, чим хвалиться в місцевості при кожній нагоді, деморалізує і руйнує авторитет освітньої влади і адміністрації. Хіба боротьба з римо-католицькою вірою є безпосередньо у плані інтересів діячів Міністерства освіти?

У місцевості (Турковиці) виявлено, що за реконвертацію платили безпосередньо грошима з джерел підтримки православ'я.

Створення осередків польського православ'я адміністративною владою викликає пригноблення польського села і мусить викликати реакцію римо-католицького костелу, бо так, як і на Волині, це призведе до приниження польського елементу проти українського, адже у щоденному житті цього не вдасться уникнути.

У Грубешівському повіті жваву агітаційну діяльність розвиває

піп, підполковник у відставці, священик Василь Мартиш, який, як правило, вночі у мундирі об'їжджає навколишні села і, посилаючись на свій авторитет полковника, закликає повернутися до православ'я новонавернутих як змушених і оббреханих не призначеними до цього діячами. Дня 16.IV.ц. р. в церкві у Монятичах висловився до населення у процесі проповіді, що ті, хто з військовим оркестром запроваджені до костелу, тепер з оркестром будуть запроваджені до церкви.

З поляків на території Грубешівського повіту шаленіє куратор фундації Сташиця п. Чекановський, який, як мені останнім часом доповідають, глузує з авторитету війська, командує вчительством, наставляє населення, а відомо, що є прихильником українства до Бугу, що бажає жити з русинами, як із поляками. Серед суспільства поширюється про нього інформація, що має приятелів у Міністерстві сільського господарства і ніхто нічого йому зробити не зможе, а «в Міністерстві сільського господарства поляки мислять, як він». Вчинки цього найгрізнішого противника польськості, як поляка з широкими зв'язками, викликають таке глибоке роздратування у навколишніх польських селах, що з'являється побоювання спільної акції проти нього.

Усе це викликає хаос у місцевості, спричиняється до того, що територія втрачає самопочуття і динаміку польськості, не може знайти у себе грошей на акції, ні протидіяти реконвертизму шляхом належної місійно-освітньої опіки над новонавернутими.

Цей хаос у місцевості використовують ППС і радикальні діячі з Народної партії, які все більше крутяться по місцевості, організовують союзи малоземельних на таких засадах, що беруть під інтенсивний захист нібито скривджених православних, стають їхніми захисниками, свої контори перетворюють у бюро з писання скарг і, таким чином, отримують прихильників і завойовують підтримку в місцевості. Такого роду випадок підтвердила прокуратура Окружного суду в Замості на території Білгорайського повіту, власне, до прокурора надійшло двадцять з чимось скарг, надрукованих на тій самій машинці. В процесі розслідування виявлено, що керівники місцевих відділів союзу малоземельних і посланці повітових з Білгорая чи Замостя збирали підписи від нібито постраждалих православних (своїх нових членів) і окремі інформації про випад-

ки вибивання вікон, бійок чи словесних образ, а потім перебільшували ці випадки у донесеннях, формульованих у союзі малоземельних на місці у Замості на зворотній частині аркуша з підписами. У такий спосіб надіслано збірні спільні петиції до вищої влади у Варшаві про уявний утиск православних. Ця акція, як уже недвозначно з тих розслідувань випливає, керується згори адвокатом Свйонтковським з Варшави. Попи на місцевості підтримують Союзи малоземельних і закликають записуватись у їх члени.

В результаті прокурорських розслідувань безсумнівних карних злочинів, описаних у цих скаргах і петиціях, не змогли встановити, замість того виявлені надужиття статуту товариства і порушення правил щодо бюро написання звернень були передані відповідним старостам для покарання.

Але такого роду реакція на діяльність Союзу малоземельних становить, на мою думку, найстрашніший злочин для життєвих інтересів польськості на цій території і є незадовільною, тим більше, що не маю жодної певності, що відповідні староства фактично зроблять якнайсерйозніші висновки.

Такого роду і тому подібні випадки, на мою думку, мають причину в угодовській політиці на місцевості. Одним із наслідків цієї політики є постійне збільшення складу наявних дітей євангелістського і православного віросповідання за результатами статистики останніх кількох років, про що на останньому річному з'їзді інспекторів у Замості говорив інспектор Томаш Мисек.

Зважаючи на вищевикладене, прошу пана генерала вплинути на воєводську владу і Міністерство військових справ, щоб цей стан на місцевості виправити якнайшвидше заходами:

1) якнайшвидшого переведення попів — Лащука з Чесьнік на одну з прикордонних з повітами Малопольщі єпархію, де нема нонавернутих; Метюка з Грубешіва, Матвійчука з Тарнограда і Левчука з Удзятич;

2) заборони пересування по територіях, де є новонавернуті, попам, які не належать до місцевих зареєстрованих парафій православних, нібито під виглядом творення польського православ'я;

3) введення і підтримки польського православ'я тільки на тих територіях, де немає новонавернутих, виключно у прикордонних з Малопольщею повітах;

4) недопущення, щоб творення осередків польського православ'я доручалось адміністративній владі;

5) розпорядження зняти обвинувачення у Томашівському повіті з самоврядних функціонерів, усунутих за звинуваченням у можливій участі в ексцесах;

6) доручення адміністративній владі підтримувати і дозволяти всебічну протидію реконвертуванню шляхом відкритої всебічної опіки над новонаверненими;

7) застосування якнайширших заходів стосовно діяльності Союзу малоземельних за використання політичних аргументів на шкоду польськості;

8) відсторонення від функції куратора Грубешівського регіону п. Чекановського;

9) дозволу ТРСЗ й надалі проводити ревіндикацію у межах спокійного, індивідуального, родинного чи групового переходу у римо-католицьке визнання;

10) надання значної фінансової допомоги освітньо-полонізаційній акції.

Крім того, прошу пана генерала про вилучення з Люблінського кураторства даних стосовно статистики віросповідання євангельських і православних дітей, про яких згадував контролер п. Томаш Лисак на з'їзді інспекторів, і переслання її повноважним службовцям у Варшаві. Може, це спричинить радикалізацію діяльності.

CAW 3 DP I 313. 3/3

Документ 32

Командування 3 дивізії піхоти легіонів
Замость, дня... червня 1939 р.

До командира округу корпусу № II Люблін.

Еугеніуш Гвуждж — інформація.

Подаю у додатку копію листа, дорученого мені Замойським старостою.

Еугеніуш Гвуждж є мешканцем Сєдліск, відомим діячем у своїй місцевості, який підтримує постійний зв'язок з провідними

українськими діячами Замостя Бочняком і Шурином і, хоч молодий віком, зафіксований у місцевих поліцейських картотеках.

Безсовісним є, з його боку, подавати себе за поляка православної віри, як і писати, що слухняно відданий Вітчизні.

У зв'язку зі звинуваченнями на адресу війська прошу пана генерала про спрямування справи до суду за образу військової влади, бо щодо наведених ним випадків самогубств: у першому випадку розслідування зовсім не встановило причин самогубства, у кожному разі насильна зміна віросповідання виключається, в іншому випадку виявлено розумовий недорозвиток, який не мав нічого спільного зі зміною віри.

У цитованих випадках приведення груп військових дійсно було, дня 2 травня ц. р. солдати прийняли римо-католицьку віру, і акт був здійснений цивільним ксьондзом у місцевій цивільній парафії. Так само дня 8.V ц. р. жодного примусу ніхто не застосовував, а солдати самостійно просили про зміну віри і надання можливості здійснення акту, а командир полку тільки для порядку визначив одного підофіцера для супроводу підрозділу.

Справа, зрештою, є зрозумілою і явною, що це робота місцевих українських діячів, які засипають своїми протестами Міністерство освіти і віросповідання і для досягнення результату безсоромно обманюють державну владу, привласнюючи поняття «поляка».

У самому Замості є близько 200 православних, тому вислів «Що дуже обурило православне населення в Замості» доводить тенденційність листа.

Командир Дивізії
/–/ ТУРКОВСЬКИЙ,
полковник

<u>Дод. 1.</u>

Копія. До Міністерства релігійних віросповідань у Варшаві.
Еугеніуша Гвожджа, проживає м. Замость, вул. Фільварочна, №31.

Дня 2 травня 1939 р. прийшов у призовну комісію у Замості. У комісії брали участь лікарі і п. староста Соханський. Лікарі встановили, що маю хворі ноги, і направили до пана старости, який запитав мене, звідки взявся православний у Замості. Відповів, що

народжений у Замості від батьків поляків православної віри. Пан староста сказав, що цього не може бути, щоб я був православним, бо і моє прізвище цьому не відповідає, і батьки поховані на католицькому кладовищі, а тому і я повинен перейти у католицизм. Оголошую, що це неправда, бо батьки поховані на православному цвинтарі. Я — поляк православної віри, хрещений у православній церкві. Пан староста відповів мені, що це засліплення і що це неправда. Пан староста знову направив мене до військових лікарів, які також мене переконували, як пан староста, щоб перейшов у католицтво. Я відмовився. Вважаю своїм обов'язком додати, що поляки православного визнання, які служать у війську в Замості, дуже переслідуються. Перед Великоднем сталися два випадки, коли солдат з Томашівського повіту (Люб.) Микола Хитринь, якого примусово перевели на католицтво, не витримав цього і застрелився на складі зброї, залишивши листа. Другого солдата також примушували перейти у католицтво. Оскільки він не хотів перейти, то повісився. 2-го травня у Замості якийсь взводний привів до католицького костелу під примусом 15 православних солдатів, щоб вони перейшли у католицизм, що дуже обурило православне населення Замостя. Вчорашнього дня знову привели 15 солдатів до католицького костелу, змушуючи прийняти католицтво. Випадки примусу до переходу в католицтво у поєднанні з тероризуванням православного населення стали у Замості звичними. Ласкаво прошу пана міністра, коли мене прикличуть до військової служби, щоб мене не змушували переходити у католицтво, бо я є поляком православної віри і честь Батьківщини для мене є на першому місці.

Слухняний і відданий Вітчизні

Еугеніуш Гвуждж
Замость, дня 9/V.1939 р.

CAW 3 DP I 313. 3/2

Документ 33

Товариство розвитку Східних земель.
Замость 7 травня 1939 р.

Пан полковник Турковський
Віце-голова ТРСЗ на місці.

Нижче у додатку подаю звіт з території Замойського повіту за період місяця квітня ц. р.

1. Навернення

У період квітня у другій половині місяця після масового навернення на території гміни Нова Осада в місцевості Горишів Польський, Сітно, колонія Горишів Польський, Чолкі і Вулка Горишівська навернення продовжується. Результати такі:

У парафії	Липсько віру змінило	22 особи
	Суховоля	9 осіб
	Замойській	1 особа
	Кособуди	4 особи
	Щербешин	2 особи
	Всього	38 осіб

2. Настрої наверненого населення:

Настрої населення, яке змінило віру, є досить добрі і пристойні. У значній більшості підкреслюється сильний національний патріотизм і прив'язаність до Батьківщини. Це виявилось перш за все в акції збору коштів на протиповітряну позику. Характерним прикладом може бути село Бархачів гміни Лабуні, де на 105 господарств населення 10 навернених родин пообіцяли найбільші суми на згадану позику. Релігійна настанова навернених зовсім добра і щира, особливо у тих місцевостях, де навернені оточені опікою католицьких ксьондзів, і в тих місцевостях, де є католицькі костели.

Організація травневих богослужінь на всій території, де відбувається або відбувалось навернення, дає значні результати, і цей факт приваблює навіть тих, хто до цього часу взагалі не надавав релігії великого значення.

3. Руське і православне населення

Настанова до польського населення залишається ворожою. Переважає схильність до віддалення від польського оточення. Позиція щодо державної влади і політичних питань зовні без застережень, але під тим прикриттям триває антидержавна акція націоналістично-українського спрямування. Як доказ ворожого ставлення православної релігії до польськості і взагалі до всього, що пахне Польщею, є факт, що у селі Сєдліска гміни Високе у церкві зараз великим культом користується свято Матері Божої Казанської, встановлене у XVII столітті в пам'ять перемоги Росії над польськими військами.

4. Православні священики

На території повіту перебувають два православних священики, а конкретно у селах Сєдліски і Лазіска. Обидва назовні обмежуються лише релігійними послугами, оскільки навіть у певних діях на території церкви проявляється вороже ставлення до Польської держави через відправлення молитви і під час проголошення проповідей, які, хоч проголошувані польською мовою, є тенденційні, а подана в них нібито офіційна інформація є фальшивою, наприклад про оголошення з амвона, що Маршал Ридз-Смігли заборонив перехід з православної релігії до католицької.

5. Польське населення

Настанова бездоганна. Навернення серед польських мас залишається дуже популярним і гаряче ними підтримується. Польське населення ставиться до наверненого населення приязно і сердечно, доказом чого є різноманітні спільні розваги і відзначення.

6. Свято 3 травня

На території повіту в місцевостях, де відбувається навернення, були організовані відзначення 3 травня. Всюди у тих місцевостях брало участь все польське населення і навернені, влаштовувались урочистості й спільні патріотичні маніфестації.

В окреслений період жодних заворушень з причини навернення не було.

За голову
/—/ Подзємський Ян
майор

CAW 3 DP I 313. 3/2

А. Надбужанець

ХОЛМСЬКЕ ПЕКЛО

Після смерті Пілсудського українці на Холмщині, Волині й Підляшші дочекались сюрпризу: парцеляції польських земельних маєтків. Парцельована земля розподілялась осадникам з центральної Польщі, які оселялись біля наших, переважно змішаних сіл, де українці все-таки становили більшість. До цього часу українці не полонізувались, навпаки — поляки розмовляли українською, польські дівчата гаптували сорочки, фартушки та інші дрібниці, позичаючи взірці від українок, а господарі взаємно відвідували один одного на Різдво чи Великдень. (...)

У 1934 році польський уряд організував брутальну антиукраїнську акцію — руйнування православних церков. І то не тільки у Грубешівському, але й на Холмщині, Підляшші і Волині. Цим ганебним завданням було навантажено найнижчий рівень адміністрації — гмінних війтів. Нищителів рекрутували серед осадників, платили по 5 злотих, і тому охочих було більше, ніж потрібно. (...)

З демографічної точки зору українці мали значну перевагу над поляками. Майже у кожному селі була церква, тоді як костел припадав на 4–5 сіл. Багато українських православних церков поляки відібрали і переробили на костели. У Сагрині знаходилося управління гміни, але не було костелу, то відібрали гарну кам'яну церкву. Так зробили з іншими церквами, а ті, які їм були не потрібні, призначили до руйнування. План знищення реалізовувався послідовно, незважаючи на благання і сльози старих, жінок і дітей. Кам'яні церкви підривали динамітом, у дерев'яних підпилювали стовпи, накидали шнури, і переважно п'яні робітники тягнули, поки церква не завалиться. Українське православне населення намагалось захистити храми, ставали на коліна довкола церкви, молились і благали руйнівника, щоб пожалів справу прадідів. Така поведінка людей доводила польських бандитів до запеклості, вони

брутально викидали вірних через паркан на вулицю, били їх і зневажали. (...) Так на Холмщині знищено 64 церкви.

Про «християнську любов» «суперкатолицької» Польщі і її духовенства досконало свідчить історія села Набруж у Грубешівському повіті. Не пам'ятаю дати, але це було у травні в четвер. Поліція почала зганяти гумовими палицями українців з навколишніх сіл до костелу в Набружі, щоб «перехрестити» їх у римо-католиків. Їх гнали як худобу з сіл Пасіка, Моложів і Тучапи. Дехто з гнаних встиг вдома трохи попоїсти, інші їли у дорозі, сподіваючись, що завдяки цьому ксьондз не дасть святого причастя, після якого вони вже стали б римо-католиками. Але це не допомогло: на заяву, що вони не натще, ксьондз відповідав: «Не шкодить — пан Бог добрий, то все пробачить!» Приймаючи це «причастя», люди голосили, що хвилювало навіть поляків. Якась полька голосно запитала: «Боже — що вони роблять з цими людьми?» Українець, що стояв збоку, відповів спочатку польською: «Кінець світу буде чи не буде, але...» і завершив українською: «але кінець Польщі буде, і то швидко!»

Потім ксьондз вийшов на амвон з проповіддю: «Брати і сестри! Ви бачили, з якою радістю і сльозами в очах цей народ приймав наше польське причастя. Ваша римо-католицька віра є справжньою вірою, і ніхто Вам уже не скаже, що ви є русинами. Амінь! Так виглядав добровільний перехід православних українців у римо-католицьких поляків». (...)

Мешканці села Пасіки вирішили пізніше піти до церкви і висповідатись від примусового гріха переходу в римо-католицьку віру. Коли йшли через ліс нашого землевласника, з кущів вискочив поляк з нашого села Владислав Казюк і почав бити палицею по головах. Особливо потерпіли старі, жінки і діти, які не встигли втекти. Чотири підводи напівтрупів відвезли до шпиталю в Грубешеві. Незважаючи на те, що поляк вимазав лице сажею, люди його впізнали, він тепер живе в місті Аделаїда в Австралії. Це було перед нашим Великоднем.

На сам Великдень прийшла черга і на українців з нашого села М'ягке. Війт прислав священикові листа з вимогою відправлення Великодньої служби польською мовою і з погрозою: в разі непослуху він буде заарештований і перевезений до в'язниці. Але наш дідусь Кусьмій не зрадив вірних і відправляв Службу Божу ук-

раїнською. На службу прийшли молоді поляки у шапках і, штурхаючи людей ліктями, з голосними розмовами почали протискатись до вівтаря, щоб почути, якою мовою проводитиметься Служба Божа. До цього часу їх ніхто не бачив у нашому селі. Коли народ молився і співав «Христос Воскрес!», польська банда зносила палиці і піки, готуючись до бійки. Запланувала і організувала її поліція. Розуміючи, що українське населення віддане своїй вірі, церкві й священикові та може дати відсіч нападникам, влада створила боївку, яка б за допомогою ножів, палиць і пік зробила прохід у церкві, щоб уможливити арешт священика.

Після закінчення Служби Божої священик вийняв з кишені листа і сказав до людей: «Отримав листа від війта з вимогою відправлення Служби Божої польською мовою. Але я не зрадив вірності рідній батьківській мові, якою розмовляли і молились мої предки, не зрадив вас, хоча знаю, що чекає мене арешт і ув'язнення. Не зламайте і ви тієї вірності, тримайтесь міцно батьківської мови і Христової віри, а милосердний Бог завжди буде з Вами. Поляки знущаються з нас, невинних. Знущаються вже перед своєю смертю. Польща стоїть на солом'яних ногах, скоро вони підігнуться, і вся Польща впаде. Моліться, дорогі брати і сестри, щоб милосердний Бог прискорив цей час. Я вас не забуду, буду за вас молитися всюди, куди мене не закине доля».

Перед дверима церкви стояли два постерункові — Заремба і Варшава з багнетами при карабінах відповідно до статуту.

Настрій був гнітючий. Дівчата не починали хороводу. Люди стояли з опущеними головами, зі сльозами на очах, з ненавистю до убраних у темно-сині мундири поляків, які стояли при дверях і чекали на священика, щоб його арештувати. Біля церкви стояла група близько сорока поляків. Один із них, Бронек Казюк, брат того бандита, який бив людей з Пасік, підскочив до 18-річного хлопчини Василевського і закричав: «Василь, йдемо боротись!» Той здивувався: «Бронек, ти що, здурів? Боротись у новому костюмі?» Бронек, мужчина після армії, схопив Василя і кинув у калюжу. Василь, з якого стікало болото, виліз з калюжі і запитав: «Бачиш, що з мене зробив? Ти знаєш, як я тяжко працював на цей костюм?» А обидва хлопці походили з бідних родин, працювали на фільварку. Бронек підскочив до Василя: «Що не подобається тобі к... твоя

мати?» — і вдарив кулаком у ніс. Потекла кров. Василь знітився: «Бронек — за що?!» і полетів додому поскаржитись братам. На це поляки чекали — прилетить брат, розпочнеться бійка. Середнього брата десь не було, тільки старший Роман, що мав дружину і двоє дітей. Підлетів до Бронка з голими руками, бо не хотів битись. «За що ти Василя побив?» — Тут підскочив довгий Бацила і три рази вдарив Романа ножем у плечі. Вдарений упав, з рота полилась кров, наші хлопці кинулись на бандитів, але беззбройні падали один за другим, порізані ножами, порубані лопатами, з порозбиваними головами. Поліція посміхалась, збоку спостерігаючи за перемогою своєї банди.

Я мав тоді 16 років. Побачивши побиття, сів на землю і трясся зі страху. Відчуваю страх і сьогодні, коли це все згадаю. Найгірші звірі не зробили б того з людьми, що зробили польські бандити. Довкола лунав крик і плач жінок, дівчат, плач дітей. Прибігла дружина Романа і почала голосити: «Що ти кому зробив, що тебе так побито? Люди кохані, дайте швидко воза, бо поки до лікаря їх довеземо, то вся кров зійде!»

Коли священик вийшов з церкви, то дільничний Заремба хотів накласти наручники, але на захист стали жінки. На допомогу кинулась поліція. Священика у наручниках привезли до найближчого постерунка, потім відіслали етапом з постерунка на постерунок, аж до окружної комендатури, але так і не відомо, чи довезли його туди, чи десь по дорозі його ліквідували, бо люди пізніше шукали по різних установах, в лісі, але сліду не знайшли.

Про ті події дізнався швидко митрополит Андрей Шептицький. Не був православним, але серце його за народ боліло. Просив папу втрутитись, щоб польський уряд припинив діяльність, негідну християн-католиків. (...)

Записав і відредагував Мирослав Котис.
Надбужанщина. — Т. 2. — Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1989. — С. 647–651.

ВОЛИНСЬКА ПОЛІТИКА

Під час польсько-української війни у травні 1919 року західну частину Волині зайняло регулярне Військо Польське, витіснивши українські підрозділи. Оскільки кількість польського населення на цих територіях коливалась тоді у межах 10% (перепис населення 1897 року показав 6,2% поляків), безсумнівно, це була окупація, здійснювана всупереч волі українського населення, яке становило переважну більшість (70,1% у 1897 році).

Закінчення військових дій не принесло ні політичної, ні суспільної стабілізації. Аграрна реформа служила селянським інтересам тільки в автентичній Польщі, на Волині ж була хвірткою для заселення осадників, що спричинялося до полонізації. Метою всієї акції було створення привілейованого і відданого владі прошарку селян, з допомогою якого можна було б розрідити етнічно згуртований український простір заселення і контролювати діяльність місцевого населення. В часи, коли у Східній Галичині, на Волині, Поліссі і Підляшші жило близько 1,5 мільйона безробітних українських селян[1], акція осадництва була водою на млин комунізму. Проливався він на обидва боки по всій довжині кордону з більшовиками, аж загальмувала його розбудова мережі застав КОП (Корпус охорони прикордоння). З політичної точки зору комуністична влада викликала симпатію в національно свідомих волинян у значно більшій мірі, ніж антиукраїнська діяльність польської влади. Ще в середині двадцятих років Волинський воєвода скаржився, що у Володимирському, Горохівському і Ковельському повітах, тобто розташованих найближче до центральної Польщі і досить віддалених від радянського кордону, розпере-

---

[1] *M. Iwanicki.* Oświata... — S. 75.

зались партизанські загони[1]. Під загрозою опинились державні установи, колонії осадників, двори землевласників. Ось картинка Святого вечора у дворі: «Засідали у повній бойовій готовності. Крім виделок, ножів і ложок, кожен мав при собі пістолет, готовий до пострілу. Крім того, майже у кожній кімнаті залишалась готова до пострілу зброя. (...) До подібного стану бойової готовності вже звикли мешканці дворів, розташованих поблизу кордону. У Святий вечір лише посилено готовність»[2]. За даними звіту Волинського округу КПЗУ за період з червня до жовтня 1932 р. навіть у 1931–1932 роках на території північної Ковельщини існували партизанські загони, найбільший з яких чисельністю кількасот чоловік послуговувався допомогою КПЗУ[3].

У виборах до Сейму і Сенату 1932 року волиняни обрали 16 українців, 5 євреїв і жодного поляка. Державна влада, одначе, не зробила з цього ніяких висновків. Ось що читаємо на цю тему в сучасній публікації ПАН: «Незважаючи на те, що понад 80% мешканців воєводства були іншої, ніж польська, національності, адміністративний апарат був майже без винятку польським. Жодний українець, чех чи німець, не кажучи вже про євреїв, у міжвоєнний період не виконував функції старости. Тільки нечисленні і які гарантували лояльність приймались на посади працівників нижчого рівня, головним чином у самоврядуванні. У 1923 році з 283 осіб, які працювали на посадах чиновників воєводського і повітового апарату, 264 були римо-католицької віри, а 274 визначали свою національність як польську. Серед 38 вищих функціонерів поліції 36 належало до католицької церкви, два були євангелістами, всі визначали себе поляками. Подібно було серед цивільних чиновників поліції — з 66 осіб 62 католики. Навіть у Фінансовій палаті, що мало спільного мала з державною безпекою, з 384 осіб, які там працювали, польську національність

---

[1] Protokół pierwszego periodycznego zebrania naczelników władz II instancji województwa wołyńskiego z 27. IV.1925 r. – S. 2 . AAN, MSW, 170.

[2] Boże Narodzenie na Kresach // Przegląd Lubelsko-Kresowy. — 1925. — Nr 2. – S.16.

[3] CA KC PZPR (Centralne Archiwum Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej), KPZU, 165/VII-1, teczka 24.

визнавали 347 працівників. Перед представниками національних меншин закриті були посади розумових працівників на залізниці і у зв'язку... Навіть в освіті, представники якої повинні були знати мову місцевого населення, працювало близько 1300 поляків і 800 православних — українців і росіян. Дещо більшою, ніж у державному апараті, була присутність православних на посадах в установах самоврядування. У 1931 р. в них працював 1091 розумовий працівник римо-католицького віросповідання і 782 православних»[1].

Це були наслідки перемоги політичної програми Національної Демократії. Результати сеймових і президентських виборів 1922 р. були для неї сильним, але не смертельним ударом. Незважаючи на те, що 1/3 населення Польщі складалась з національних меншин, національна демократія залишалась вірною ідеї національної держави, проголошуючи гасло «Польща для поляків», де єдиною державною мовою повинна була бути польська, а·єдиною державною школою — школа з польською мовою навчання. Теоретично меншості могли мати свої школи і культурні та господарські установи, але за умови утримання їх за власний рахунок, що на практиці не було припустимо. Теоретично також національним меншинам гарантувалась громадянська рівність у правах, але це не стосувалось українців, до яких ставились як до частини польського народу, русифікованого царською владою, а тому він підлягав реполонізації. Подібна доля очікувала білорусів, а для німців і євреїв передбачалась еміграція. З метою «заохочення» євреїв до виїзду з країни висунули гасло полонізації промисловості і торгівлі, а також бойкот єврейських студентів у вищих навчальних закладах — numerus clausus.

Це, власне, від тієї «демократії» зроблено смертельний постріл у Габріеля Нарутовича, тільки що обраного президентом Речі Посполитої. Його застрелено за те, що, по-перше, його погляди були близькими до поглядів маршала Пілсудського, по-друге, що його обрання вирішили голоси єдиних представників Волині, тобто національної меншини, — шістнадцяти українців і п'яти євреїв.

---

[1] *Włodzimierz Mądrzecki.* Województwo wołyńskie 1921–1939. — Wydawnictwo PAN, 1988. — S. 22.

Це, власне, ця «демократична» частина польського суспільства підготувала основу для українсько-польської різанини. Травневий переворот не змінив «Боговітчизняної» ментальності цього суспільства на Волині, зате прорубав дорогу Генрику Юзевському до посади волинського воєводи.

Не було, напевно, у Польщі кращого кандидата. З наказу маршала до Луцька їхав діяч, який народився і формувався у столиці України, колишній комендант III округу Польської військової організації, створеної у Києві в грудні 1914 року, пізніше (1920) віцеміністр внутрішніх справ уряду Петлюри. Як писав пізніше у спогадах: «Я був поляком — довіреною особою Польщі і був поляком — віце-міністром України, довіреною особою України. Не був «інструментом» Польщі в українському уряді, не був агентом чи підставкою. Польща могла мати до мене довіру. У не меншій мірі могла мати до мене довіру Україна. І тут, і там я був собою, а одночасно був зустріччю двох світів, які дивились собі в очі довірливо і віддано...»[1]. Отже, на Волинь їхала довірена особа обох народів не з національно-«демократичною» концепцією «навернення» православних душ, побудови на кресах польського муру з української цегли, а тільки з ідеєю творення спільного дому, у якому обидва народи почуватимуть себе співгосподарями. За даних умов це було найкраще вирішення, незважаючи на те, що також тимчасове, власне, до часу відродження на етнічно українській території незалежної України.

Створюючи «волинську програму», Юзевський висував необхідність відбудови незалежної української держави зі столицею у Києві, передбаченої польсько-українським союзом 1920 року у такій конфігурації, щоб Волинь залишилась у межах Польщі. Цього вимагав польський державний інтерес. Відкидаючи ендецький план національної асиміляції, тобто примусової полонізації автохтонного населення, нереальний у зв'язку з швидким формуванням української національної свідомості, Юзевський представив проект державної асиміляції. Він полягав у формуванні серед місцевого населення такого сильного почуття лояльності до

---

[1] *Henryk Józewski.* Zamiast pamiętnika // «Zeszyty Historyczne». — Paryż, 1982. — T. 60. – S. 116.

Польської держави, щоб вони не захотіли відриватись від Польщі навіть після відновлення самостійної України над Дніпром. Підставою для формування почуття лояльності повинна була бути можливість вільного розвитку всіх галузей українського національного життя. Правда, вони почали розвиватись, хоча і з зусиллями, ще перед прибуттям Юзевського, дістаючись на Волинь з Галичини, тільки от галицькі організації несли з собою націоналістичну ідеологію, так само небезпечну для польської влади, як і комуністичні гасла. За допомогою адміністративного апарату, головним чином поліції, Юзевський збудував на межі Волині і Галичини так званий сокальський кордон, своєрідну греблю для націоналістичної ідеології, не допускаючи на Волинь львівську пресу і обмежуючи міжлюдські контакти обох сторін. Ліквідовано було всі осередки з галицьким родоводом, такі як культурно-просвітницьке товариство «Просвіта», яке утримувало на Волині і Поліссі понад 600 читалень і стільки ж бібліотек, розпущено було економічно-господарське товариство «Сільський господар», антиалкогольне і антинікотинове товариство «Відродження», не легалізували об'єднання жінок «Союз Українок» і ряд інших організацій. Розпустили політичні партії: Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), Українську соціалістично-радикальну партію (УСРП), знищили український кооперативний рух. Пустоту, що виникла, мусили заповнити нові осередки, польсько-українські, головною метою яких було б власне доведення волинян до державної асиміляції, яка мала полягати у «творчому процесі взаємного проникнення культур і насиченні українських національних якостей польськими елементами» — як це подавав Юзевський, презентуючи тези волинської програми[1]. Очевидно, що це була та сама полонізація, але в гуманній оправі.

Ліквідація старих, добре розвинутих осередків усунула з суспільного життя майже всю українську інтелігенцію на Волині. Вона не була і не могла бути численною, коли випускник сільської загальної школи, звідки походила більшість української молоді, після семи років навчання виходив зі свідоцтвом чотирикласної

---

[1] AAN (Archiwum Akt Nowych), MSZ, 5314. — S. 14.

освіти. Ця молодь не була придатною також для реалізації волинської програми, бо була заражена мікробом *трефної* ідеології. Тому Юзевський спирався на групу українських емігрантів з колишньої Української Народної Республіки, з якими співпрацював в уряді Петлюри, притягнув також поляків, які походили з Наддніпрянщини. Ця група, яка складалась лише з кількох людей, утворила Волинське українське об'єднання (ВУО), замислене певною мірою як заміна колишній «Просвіті». Діячі ВУО увійшли до сейму і сенату за списками Безпартійного блоку співпраці з урядом (ББСУ) як представники волинських українців. Але ВУО не здобуло популярності у масах — зібрало лише 6000 членів. Українське суспільство прохолодно ставилось до діячів ВУО, вважаючи їх кар'єристами, часто зрадниками, які за «миску чечевиці» готові продати полякам рідного батька.

Як досвідчений політик, Юзевський повинен був розуміти, що для реалізації волинської програми потрібні нові кадри, не обтяжені багажем минулого. Їх підготовку почав знаменитий Крем'янецький ліцей. Спираючись на досвід датського педагога М. Грундтвіга, ліцей відкрив у 1932 році народний університет у Михайлівці, повіт Дубно. Щороку там відбувались по два 4-місячні курси для молоді (чоловічий і жіночий), які підготовляли сільських громадських діячів до ведення культурно-освітньої роботи і поширення ідей польсько-української співпраці. Для розвитку волинського села це був хороший задум, оскільки лише у самій лише Михайлівці навчено до війни близько 300 слухачів. У 1935 р. було відкрито другий народний університет у Ружині коло Ковеля під керівництвом відомого народного діяча Казімєжа Банаха, пізніше начальника штабу Батальйонів Хлопських. Третій НУ, відкритий у 1939 р. у Малинську, повіт Костопіль, не встиг випустити слухачів.

Гірше було з ідеєю польсько-української співпраці. Галина Юршова — керівник НУ в Михайлівці, прекрасний педагог, психолог і вихователь, постала перед складним завданням поєднання двох стихій — польської і української. Народний університет був, мабуть, єдиним місцем на Волині, де не тільки можна було, але й треба було висловлювати відкрито свої погляди. Слухачів інформували, що їхні висловлювання напевно не потраплять до поліцейсь-

ких картотек, тому дискусії на національні теми відбувались в емоційній атмосфері. Ніхто з молоді не вивчав у школі історію України, але її знали самоуки, які могли легко довести, що «все в нас було добре, поки не було поляків» (див. документ 34). Ні до чого виявлялись тлумачення, що поляки на Волині живуть з діда-прадіда, якщо звучала репліка, що так, бо тут їх влада пхає безперервно з XIV століття, щоб повністю оволодіти українською територією. Спроби обґрунтування польських прав до цієї землі ще більше посилювали роздратування. Завдання, поставлені перед керівництвом НУ, виявилось неможливо виконати. Повертаючись з курсів додому, слухачі не привозили переконання про можливість співпраці обох народів на Волині (див. документ 35). Саме життя довело утопічність політики Юзевського.

Якщо з відсутністю довіри українців воєвода ще якось міг собі дати раду, то більша небезпека чекала на нього з польського боку. За життя Пілсудського це була звичайна, хоча і зростаюча, критика волинської програми, яка нібито надає перевагу українським інтересам. Юзевський легко спростував ці звинувачення у 60-сторінковому звіті за 1936 рік (див. документ 36), розкриваючи в ньому катастрофічне становище українців. Витяг зі звіту є таким прозорим, що коментар тут зайвий.

Але звіт потрапив у пустоту, бо на політичну арену вже вийшли люди, які не мали наміру враховувати інтереси меншості. «Напрямок політики у цій галузі, — як напише через роки Побуг-Маліновський, — починав визначати другий відділ штабу, а його працівники, навіть тупі поручники і капітани, підтримувані темними генералами, мали більш важливий голос, ніж члени уряду». У примітках Побуг-Маліновський поглиблює характеристику людей, які формували національні відносини: «Може, було б краще вжити дещо інших визначень: «незрілих» у першому, «наївних» у другому випадку, але наївність, поєднану з генеральською зарозумілістю, важко відрізнити від темноти, а наслідки такі самі. Другий відділ, а точніше правляча у той період мафія, яка охоплювала також департамент безпеки у МВС і мала широку мережу «інформаторів», аж до Президії Ради міністрів, крутила, як маріонетками, формальними керівниками «двійки» і навіть начальниками штабів. Її інтриги у персоналіях і її роль у найделікатнішій галузі

внутрішньої політики — віросповідань і нацменшин — були просто злочинні, гідні лише найтемніших махінацій Народової Партії».

«У провінції, — історик вертається до основного тексту, — національну проблему в свої «міцні» руки брали не тільки командири корпусів і дивізій, але й коменданти малих гарнізонів. Старостинство і відповідно адміністративну і політичну владу в повітах все частіше віддавали поручникам і капітанам, які з цією метою переходили з війська до цивільної державної служби. Політику стосовно меншості зводили до трьох спрощених принципів:

— не об'єднувати «національно небезпечних», тобто відгороджувати Волинь, як тільки можна, і від Малопольщі, і від Полісся;

— на територіях, виділених для української «меншості», «не морочити собі голову, а просто тримати за лоб»;

— підтримувати польський елемент у містах і на селі, особливо військове осадництво, розбудовувати польські організації, серед православних вишукувати «колишніх поляків», творити сільську шляхту, обмежувати ресурси і впливи православ'я, сприяти католицтву в зайнятті домінуючої позиції. Абсолютна більшість польського суспільства на Волині йшла за військом і його «політикою». Народова Партія у «трамтадратській» поведінці військових слушно бачила посилену луну від власної програми, інші, хоча й не праві за переконаннями, вважали, що у боротьбі за «порятунок польськості на Волині» повинні дотримуватись національної солідарності, а різниця у політичних поглядах повинна відійти на дальший план. Юзевський — відважний, компетентний, витривалий — не думав відступати чи підпорядковуватись. У боротьбі з ним не гребували жодними засобами. Старост, які підтримували його і були невійськового походження, тероризували, хто не піддавався — після гучних переслідувань усували, коменданти поліції нав'язували обов'язок покори, а самого Юзевського зневажали у пресі, запекло атакували кожну його дію чи рішення, звинувачували у діяльності на шкоду державі, методами з арсеналу традиції Народової Партії підбурювали проти нього громадську думку в усій Польщі. У Варшаві, де аж занадто активним союзником війська було Міністерство правосуддя Грабовського, різко ви-

ступали проти Юзевського, вимагали його «негайного відкликання», а прем'єру навіть погрожували, що «обурені офіцери попросту застрелять його як зрадника»[1].

Ситуацію ускладнював факт, що поряд з Юзевським на Волині знайшовся співгосподар, який підпорядковувався Міністерству внутрішніх справ, — відомий антиукраїнськими акціями Корпус охорони прикордоння (КОП), який мав дещо іншу програму, ніж воєвода. Восени 1937 року копісти розпочали боротьбу за православні душі на волинських прикордонних територіях, головним чином у Крем'янецькому повіті. Затримували окремих осіб (див. документ 37), потрапляли і групи більше ста осіб (документ 38). Взагалі акція зустріла опір, тому застосовувались репресії. У селян забирали особисті посвідчення, без яких у прикордонній зоні не можна було пересуватись, увечері заборонялось виходити з дому, відвідувати сусідів, світити у помешканнях, за читання українських книжок і газет загрожувала в'язниця. З'явились повідомлення, що КОП буде виселяти з прикордонної смуги всіх православних українців, як ненадійний елемент, а перехрести отримають землю з парцеляції. У наверненні душ брали участь осадники, працівники гмінного самоврядування, учителі початкових шкіл; у гміні Ланівці — війт Ян Стадницький, у гміні Верба — війт-осадник Павло Довнарович, з села Підлужжя – начальник залізничної станції Кам'яниця Волинська Владислав Козловський і його заступник Міхал Рогожа — скільки б тут «заслужених» людей ще можна назвати...

Українське суспільство у Польщі було обурене скандальним наверненням православних, особливо у селі Гриньки Крем'янецького повіту. Восени 1937 р. осередки КОП всюди влаштовували своє свято, у Гриньках воно відбувалось у школі. Фасадна стіна школи була прикрашена портретами державних достойників і святими образами. На ніч декорації не зняли, у школі було святкування. Зранку виявилось, що портрети і образи були осквернені. Місіонери у мундирах попрацювали добросовісно: 19 грудня

---

[1] *Władysław Pobóg-Malinowski.* Najnowsza historia polityczna Polski 1864–1945. – Gdańsk, 1990. – T. 2. – S. 826.

1937 р. в Гриньках перейшло у католицтво 35 родин, у сумі 116 осіб. Депутат Степан Скрипник (пізніше Патріарх Української Автокефальної Православної Церкви Мстислав) звернувся у цій справі до сейму — незабаром усі «ревіндиковані католики» повернулись назад до православ'я.

Тодішні коментатори тлумачили, а сучасні дослідники повторюють, що акція навернення мала подвійну мету: ревіндикацію русифікованих поляків і створення католицького валу проти можливої радянської агресії. Це наївне тлумачення. «Не звертаючи уваги навіть на теорію про вигадану винятковість прізвищ з закінченнями *-ські, -цькі, -іч*, навертали навіть людей з типово волинськими прізвищами, як Дацюк, Марчук, Савчук, Якимчук, Пивоварчук, Луцюк, Микитюк, Цимбалюк, Мельничук, Ковальчук, Отченаш», — писав І. Власовський у книжці «Нарис історії»...(с. 141) і мав рацію. По-друге: жоден офіцер Генерального Штабу, який мислив у згоді із здоровим глуздом, не будував би стратегічних планів на основі «католицького валу», збудованого з учорашніх українців. Якщо навертали людей у Дубненському повіті, який мав кордон не з радянською Україною, а зі східною Галичиною, то, мабуть, в ім'я поганого розуміння патріотизму, роздмухуваного як ендецькими, так і клерикальними колами. Цим патріотизмом були насичені військові кадри, осадники і державна адміністрація. До його послуг постав навіть антиконституційний монстр — Береза Картузька, гірший від сталінських таборів; у Березі новоприбулих вітали биттям і били щодня, в таборах такого не зустрічав. Красиво звучить висновок керівника ревіндикаційної акції у повіті Дубно: «Прошу пана генерала (...) вислати інженера-агронома з села Янівка до Берези». Не якогось там сільського ОУНівця, а інтелігента, власника 100-гектарного господарства, який осмілився протистояти полонізації свого народу (див. документ 39). І що тут мав робити Юзевський зі своєю програмою?

На врожай цього засіву не треба було довго чекати: до року 1943.

«На консолідацію внутрішніх сил українського націоналізму, — читаємо у прекрасного знавця української проблематики Р. Торжецького, — вплинула німецька і польська політика. Перша давала надію, як пізніше виявилось, — марну, друга послідовно визнавала право українців на власну державність лише на території

СРСР, заперечуючи право українців у Західній Україні на громадянські свободи у сфері політично-економічного життя, організованого в окремих національних формах»[1] . Тут, на жаль, автор помиляється, а може, на нього впливають не занадто об'єктивні попередники, які не знали справи з власного досвіду. Ці вічні розмови про німецькі впливи на виникнення чи консолідацію українського націоналізму є подібним стереотипом, що і образ українця з ножем у зубах. На Волині до війни німця ніхто не бачив, зате під впливом місцевих польських «патріотів» можна було стати вовком, а не тільки націоналістом. Якщо вся польська меншість Волині, суспільні організації, військо, поліція і адміністрація координували зусилля на полонізацію більшості, то у цій атмосфері мусили виокремитись два чинники: самооборона і ненависть. Спостерігаючи або підсвідомо відчуваючи українську ненависть, молоде польське покоління, яке заледве входило у життя, починало теж ненавидіти, бо відчувало загрозу (див. документ 35). І вибух наростав з дня на день без німецької допомоги.

Наразі.

У слов'янській політичній літературі нема такої чудової майстерної праці про ненависть, як дослідження Ст. Красіцького у польській публіцистиці[2], яке є, власне, звинувачувальним актом проти волинського воєводи. Книжку написав молодий землевласник із Станіславщини для захисту польського майнового стану від сепаратистсько-ворожого українства. Автор, одначе, застеріг, що не належав і не належить до ендеків, а якщо його погляди збігаються з ендецькими, то тільки тому, що поляки, власне, так оцінювали українську проблему і політику польської адміністрації на східних землях.

Авторський виклад починається від ствердження, що під час відродження польської державності українська проблема зводилась тільки до Східної Малопольщі, де національна свідомість розвивалась від 1848 року, тоді як Волинь, Полісся, Підляшшя і Холмщина

---

[1] *Ryszard Torzecki.* Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933–1945). — Warszawa, 1972. – S. 172.

[2] *Stanisław Krasicki.* Polityka wojewody Józewskiego na Wołyniu w świetle cyfr i faktów. — II wydanie. — Stratyn, 1939. Nakładem autora.

не мали окресленого національного обличчя. До того ж «київська» Україна в умові Пілсудського з Петлюрою відмовилась від цих земель на користь Польщі, треба було їх тільки полонізувати. На жаль, Юзевський все зробив для їх українізації. Протягом 11 років праці він сформував національну українську свідомість через:

— введення у школах української літературної мови;

— українізацію Православної Церкви;

— імпорт зі всієї Європи київських емігрантів, колишніх співпрацівників в уряді Петлюри, і заповнення ними, замість поляків, органів самоврядування і адміністрації;

— утворення культурних, політичних, економічних і церковних українських організацій, якими керували ці емігранти і які поширювали гасла українських національних інтересів;

— субсидування «Української Ниви» (орган ВУО. — *М.С.*), волинського союзу сільської молоді і Українського театру в Луцьку.

Одночасно знищив польські досягнення і зміцнив українські сили, оскільки:

— ліквідував маєтки, особливо польські;

— віддав парцельовану землю майже без винятку українцям;

— не надав допомоги осадникам, поки вони не втекли з Волині, продавши землю українцям;

— тероризував поляків і розбив їхню єдність;

— знищив самоуправління, віддавши його в руки своїх помічників і криміналістів, підриваючи авторитет польського самоврядування в очах місцевого населення;

— при призначенні старост керувався політичними переконаннями замість моральних вартостей і професійності кандидатів, чим привів до скандальних процесів і підриву авторитету польської влади;

— поширював радикалізм у суспільних організаціях, особливо у ВЗМВ, Крем'янецькому ліцеї і народних університетах, організованих при ліцеї;

— підготовлював основу для терористичної і сепаратистської діяльності українських політичних організацій і тим самим спричинився до відриву польських земель від Польської держави.

«Це є докази, — продовжував автор, – що діяльність пана воєводи Юзевського завдає Польщі шкідливих наслідків». Текст

закінчувався датою «серпень 1937 р.», а в «постскриптумі до видання І» було зазначено, що книжка з'явиться у січні 1938 року. Таким чином, книга ставала актом звинувачення у політичному злочині, належало тільки вписати відповідний параграф Карного кодексу. Названо також адресата: «Маршалку Польщі, Едварду Смігл-Ридзу, охоронцю кордонів Польщі під час миру і війни, присвячую — Ст. Красіцький». Це була гарантія, що найвищий командуючий звинувачення прочитає і винесе вирок. Юзевському залишалось тільки поїхати до прем'єра і подати у відставку.

Красіцький не уточнив, які це цінності мали тодішні службовці на Волині, тому варто цю прогалину заповнити. Ось під час процесу 56 комуністів у 1934 р. в Луцьку Окружний суд запросив свідком віце-старосту повітової адміністрації у Сарнах Маріана Ткачука. Коли свідок з'явився у залі засідань, звинувачені зустріли його криками: «Вбивця! Кат! Ґвалтівник!» Виявилось, що перед тим Ткачук був передовиком державної поліції, працював у Луцькій в'язниці і «був передовим» у катуванні в'язнів. Звинувачувана Роза Спекулянт посвідчила[1], що під час допиту з допомогою вартового він зняв з неї одяг, закував у наручники і зґвалтував. Іншого в'язня — Степана Бойка, закатованого у процесі слідства, Ткачук завіз і скинув до річки Стир. Вісті із в'язниці дійшли до сейму і дочекались депутатського запиту. Звинувачення досліджував сам прем'єр і трохи розігнав персонал в'язниці. Тоді викинули і Ткачука. Аби, однак, не залишили служаку без хліба, призначивши його віце-старостою. Це не був винятковий випадок. Можливо, що призначення надсилали з Варшави, наслідки ж зосереджувались на Юзевському.

Що пропонував Красіцький?

Для виправлення помилок Юзевського належить негайно приступити, — писав реформатор зі Стратина. — Землі вже бракує, не можна стягати більше осадників для розчинення «густого українського соусу». Тепер треба здобувати міста, переселяючи з заходу польських купців і ремісників, будувати нові підприємства, вербуючи робітників із західної Польщі. Затримуючи українізацію церкви і школи, розбити дощенту самоврядування і адміністрацію,

---

[1] CA KC PZPR, sygn. 106, Proces 56 komunistów w Łucku, 1934. — S. 41.

заміняючи робітників прапольським елементом. «На Волинській землі нічого не треба робити, тільки полонізувати, полонізувати і ще раз полонізувати!» Незважаючи на переселення до Азії, на охолодження національного запалу Соловками і Сибіром, незалежна Україна відродиться. Але ця Україна, незалежно — 10-, 20- чи 60-мільйонна — ніколи не буде і не може бути союзником Польщі, треба також зробити все, щоб вона була якнайменша. Отже, треба пересунути кордони Польщі на Схід, викинути Україну за Дніпро. Реалізацію цього завдання треба накинути на все польське суспільство, особливо залучаючи католицьких місіонерів. Треба залучити до роботи і Ватикан, щоб він ставився до православ'я як до поганства поміркованого клімату і дав польському духовенству гроші на боротьбу.

«Коли місце схизми на сході займе римо-католицька церква, сміливо можемо дивитись у завтрашню міць, маючи впевненість, що коли після мирної підготовки території в ім'я Ісуса Христа почне діяти меч, то його завоювання визнають найвищі авторитети. Не закінчились, а швидше повертаються хрестові походи, а якщо і не поверталась, то мусимо накинути світу цю необхідність, починаючи боротьбу знову, стаючи знову польським підмурівком християнства з певними корективами, яких навчила нас історія» (с. 100).

Відчуваючи, однак, що таке мислення може комусь видатись ординарним, автор наперед займає захисну позицію:

«На закид, що східна політика повинна бути чесною, бо самі були роками у неволі, не маємо права гнобити меншість, — відповідаю, що є різниця між нищенням свідомого народу, з історичною і культурною традицією, і політикою, метою якої є перетворення сірої маси у свідомий народ. І не поможуть тут слізні протести прекраснодушних типів чи кар'єристів, які оригінальним підходом, порядністю за чужий рахунок — майбутньої Польщі — хочуть вирішувати проблеми національних меншин всупереч природним правам еволюції, перевіреним історією...» (с. 70).

Невідомо, кому було потрібне відновлення публікації у 1939 році. Юзевського вже на Волині не було, у повітрі стояв сильний запах пороху, Гітлер затверджував плани ударів на західні міста Польщі, а у постскриптумі до II видання Красіцький писав далі про необхідність маршу на схід, «бо іншої дороги тим часом не-

має», про потребу полонізації «в чисто польському і латинському дусі», про запровадження григоріанського календаря і латинського алфавіту для українців, про те, «що їх було якнайменше, щоб якнайменше простору залишилось для їхнього сепаратизму. Нема навіть часу на з'ясування, треба негайно приступати до беззаперечної полонізації східних земель. Не маємо вже часу на дискусію над східною проблемою, вже запізно. Запізно на двадцять років!»

Читач отримує враження, що автор збожеволів на ґрунті антиукраїнськості. Польський фашист бачив гітлерівський меч над шиєю, але це ще збільшувало його ненависть до українців. Ось його мислення: опікшись на придбанні у Гітлера самостійності Карпатській Україні, українці можуть кинутись у наші, польські обійми, щоб отримати можливість походу на схід, під золоті куполи київських церков. Але ми такої можливості їм не дамо. «Не дамо, бо, охоплені німецькими кліщами з півночі, заходу і сходу (напевно, півдня? — *М.С.*), не можемо бавитись у жодні східні проблеми (...), а українці повинні бути слабкими».

Вкотре підкреслюючи, що не можна втрачати жодної хвилини у процесі полонізації східних земель, автор разом з тим висуває пропозицію переселення українців до центральної Польщі. Не було вже часу на розробку цього наміру, польський уряд почав його розробку тільки через кілька років, очікуючи в еміграції в Лондоні на визволення країни. А тим часом автор доводив свою правоту: «Будучи внутрішньо сильними, творячи привілеї полякам на кресах і українцям у центральній Польщі, збудуємо монолітну сильну Польщу. Закінчивши етап консолідації, залишимо у заповіті нашим синам виконання великої мрії: Польща від моря до моря». Нижче якийсь читач дописав олівцем: «За п'ять місяців до 1.IX.1939» — оскільки поряд з підписом автора була надрукована дата написання тексту: Стратин, 20 березня 1939 р.

Тоді минав рік від переведення Юзевського до Лодзі на посаду воєводи. Його місце в Луцьку зайняв Александер Гауке-Новак. Перекреслюючи 10-річний доробок попередника і можливість якої-небудь стабілізації стосунків у підлеглих волостях, новий воєвода реставрував запліснявілі теорії, що на волинській землі мешкають русини, а велика Україна є продуктом німецької політики (документ 40). Обіцяв подальшу екстермінацію під гаслом

відновлення позицій, «втрачених внаслідок русифікаційної політики». Досконало орієнтуючись у проблемі, Юзевський застерігав, що «позиція ненависті до всього, що українське, викликає з боку українського населення позицію ненависті до всього, що польське», тому «певний мінімум толерантності не може бути перейдений без настання згубних для держави наслідків»[1], — але це був голос волаючого у пустелі. Слушність перестороги швидко підтвердилася з незначною, хоча болісною поправкою: наслідки були згубними не для держави, бо її вже не було, а для тисяч родин — польських на Волині і українських між Бугом і Віслою.

При Гауке-Новаку кров ще не лилась, але всі ознаки вказували на те, що вибух наближається невблаганно. Народ український Волині дуже швидко ставав нацією, ні в чому не гіршою від польської. Коли у двадцяті роки через Волинь прокочувались хвилі комунізму, то у тридцяті уже панував націоналізм. Не той агресивний, загарбницький, який малювали у чорних фарбах перед війною і після, а захисний, який бореться за право господаря на рідній землі, не займаючи ні метра чужої, насичений духом свободи, ворогами якої були майже всі поляки. Це не перешкоджало українцям наслідувати поляків, борючись за свободу в ОУН, так, як поляки боролись у ПОВ.

В архіві нових актів Варшави збереглись під час війни два томи анкет[2] з фотографіями і відбитками пальців волинської молоді, арештованої у 1939 році за звинуваченням у приналежності до ОУН. Слідчі органи пересилали ці анкети з Луцька до Варшави з метою відшукати в картотеці злочинців. У першому томі на літери А–Л зібрано анкети 95 осіб з повітів Луцьк і Горохів, кілька з Костопільського і одна зі Здолбунова. З Дубненського не знайшлося жодної, хоча відомо, що там були арешти. Другий том включає понад 100 анкет. Всередині є докази, що акти були у НКВД, тобто це були тільки залишки — в цілому могли налічуватись тисячі.

Бо діяльність ОУН розвивалась тоді у таких місцевостях,

---

[1] Memoriał Henryka Józewskiego w sprawie kierunku polskiej polityki państwowej na Wołyniu, 1938. — Dział rękopisów BUW. — Sygn.1549.

[2] AAN, KGPP. — Sygn. 242, 243.

у яких за часів Юзевського панувала неосвіченість. Під загрозою втрати релігійної і національної ідентичності найшвидше дозрівала молодь, яка через ОУН включалась до боротьби з польським агресивним націоналізмом.

Не чекаючи, поки буде забитий у її духовну домовину останній цвях.

Документ 34

Витяг з протоколу дискусійних зборів над рефератом «Українсько-польська співпраця на Волині» 24, 27, 28 і 31 січня та 4 і 5 лютого 1938 р. Народного університету в Михайлівці, повіт Дубно.

Колега Басюк: Важко обмежувати дискусію територією Волині, оскільки це були стосунки між народами, а не племенами чи регіонами. Все було добре, поки не було у нас поляків. Волинь належала до Київської Русі, пізніше разом з Галичиною створила самостійну державу, і поки ця давня українська держава трималась, до того часу населення жило так, як належить, не знаючи панщини. Підданство, колонізацію, полонізацію і релігійну боротьбу принесла тільки польська шляхта і магнати. Від Люблінської унії 1569 року поляки почали ставитись до Волині, Поділля і Київщини, аж до Дніпра, як до своєї власності, і так з більшою чи меншою інтенсивністю тривало таке ставлення аж до наших днів, спричиняючись до людських трагедій. Мало того: знайшлись «вчені» з концепціями, що наш народ — не народ, а тільки польське плем'я, як мазури чи кашуби, а наша мова — не мова, а тільки польський діалект. Найгірше, що самі поляки прийняли цю дурницю за чисту монету і приступили з повною енергією до побудови Польщі «від моря до моря», пригнічуючи спротив захопленого народу. — Потім описує період розборів, коли поляки, самі перебуваючи під гнітом, не припиняли гноблення українців. Усе це підтвердили події останньої війни, під час якої поляки задушили Західноукраїнську державу в зародку її незалежності.

Професор Августин Суський: Непорозуміння між поляками і українцями давніше підтримував цар, тепер — німці. Час уже почати

співпрацю, тільки умови ще не сприяють, бо доля як українського, так і польського селянина покращиться тоді, коли селянин у Польщі візьме владу у свої руки.

Керівник НУ, Галіна Юршова — говорить про вищий рівень польської культури, але доводить, що поляки, проживаючи між українцями, повинні пізнавати українську культуру, не відділятись від неї, бо тільки взаємне пізнання є умовою співпраці. Представляє точку зору Юзевського, що на Волині належить утворювати виключно спільні польсько-українські організації. На питання, чому влада гальмує на Волині розвиток антиалкогольного і антинікотинового товариства «Відродження», відповідає, що треба засновувати таке польське товариство, яке об'єднає всіх волинян, бо «Відродження» обслуговує тільки українців.

Проф. Казимир Береснєвич: Волинь не була польською, руською чи українською, з давніх-давен населення було тут конгломератом, про це свідчать археологічні розкопки, ту мішанину гнобили магнати. Місцеве населення перейняло мову Київщини, але його культура була примітивною. Магнатство справді прийшло з Польщі, але і західну культуру принесло, завдяки тому Волинь стала на ноги. Польща не винна, Україна програла битву за незалежність і вийшла зі світової війни поділена. Причина полягає у несвідомості й темноті, то вони притягли людей до більшовиків. У відродженій Польщі українці без винятку зайняли антипольську позицію, тому ніхто їм не вірить, на посади їх не беруть, у війську не направляють до офіцерських і підофіцерських шкіл. Чому влада закриває кооперативи і «Просвіти»? Бо це розсадники комунізму. Справді, конституція дає українцям рівні права, але й накладає обов'язки. Під Росією українці нічого не мали — ні книг, ні газет, відібрано у них було право на освіту, від більшовиків теж мало дістали, «українізація» закінчилась фіаско, а в Польщі мають усе. Якщо Україна здобуде незалежність, то тільки з допомогою Польщі. Лояльні українці отримають посади і все те, що мають поляки, ворохобники нічого не дістануть. Їм краще, ніж під більшовиками, тому повинні співпрацювати з поляками. Не можемо погодитись з бунтарською діяльністю. Звичайно, Польща також повинна підійти до українців з відкритим серцем. Пропускаймо більше молоді через народні університети, і ненависті буде менше.

Кол. Мацюк: Нам зараз так, як полякам було за царя.

Кол. Мельничук: Яке мають право пхати сюди осадників, якщо нам самим бракує землі?

Кол. Шевчук: Землю парцелюють для самих поляків, а вчителів присилають таких, що вчать, як робітник на поденщині.

Кол. Гнида: Вчать так, що дитина після школи ні історії, ні своєї мови не знає.

Кол. Сивіцький: Бо села українські. А школи польські, плебісцити ніби за українською школою, ніби дозволені законом — фікція, причина для поліцейських переслідувань.

Кол. Ажнюк: Повинні вчити порівну, польську і українську.

Кол. Зборовський: Чому нас не допускають до середньої і вищої освіти?

Кол. Стравінський: Чому забороняють ходити у національному вбранні, організовувати урочистості й відзначення, накладають штрафи за носіння шапки-мазепинки?

Кол. Кузменюк: Церкви відбирають, які прадіди збудували.

Кол. Юршова: Неправда! Забирають ті церкви, які були костелами. Землю з парцеляції на всіх ділять, освіта однаково доступна полякам і українцям.

Кол. Петерка (чех): Українці — темні і неписьменні.

Кол. Суський: Українці на Волині українізували поляків.

Кол. Вітковський: На селі є співжиття, а в Народному університеті нема.

Кол. Ажнюк: Чому в церквах почали правити Службу Божу польською?

Проф. Фльорко: Бо моляться за Польську державу, бо змушує вище духовенство.

Кол. Павлічек (чех): Українці — старі волиняни, не можна їх викидати з Волині, а їх з-під кордону викидають.

Кол. Гнида: Чому створюється враження, що українці у Польщі — це слуги?

Кол. Сивіцький: Закривають кооперативи, читальні, роблять сокальські кордони, а молодь росте, набирає свідомості і бореться з комунізмом.

Кол. Котковяк: Українці мають погані звички. Не знають, що Волинь поляки на ноги поставили.

Кол. Островський: Ми всі — селяни, то і в устремліннях повинна бути єдність.

Кол. Кавалек: Обидві сторони перегинають палицю. Школи потрібні полякам і українцям.

Кол. Нємчик: Геть шовінізм, піднімаймо село!

Zakład Historii Ruchu Ludowego,
Uniwersytet Ludowy w Michałówce,
teczka 22, kurs X,
Protokoły zebrań dyskusyjnych, s. 125

Документ 35

Витяг з листа к. слухачки Аделі Стегнівни до Галіни Юршової, керівника Народного університету в Михайлівці Дубнівського повіту на Волині.

Здовбиця, 26 серпня 1936 р.

(...) Мучить мене польсько-українська проблема. (...) Я не можу себе переконати. Я їх ненавиджу і не можу дивитись на ці справи інакше. Вони всі однакові, це все наші вороги, які, якщо б могли, то знищили б нас за одну мить, але біда їм — жменя слаба і дика.

Говорила нам пані про те прекрасне поєднання, про взаємне простягнення братньої руки поляка — українця. Ні, прошу пані, я сама не можу у це повірити, це ніколи не станеться, бо таких, як я, є багато, і всі ми взаємно ненавидимо. В університеті на кожному курсі панувала удавана згода. Підкреслюю, удавана, бо справжньої не було. Я жила з ними і бачила, що завжди творились два табори, польський і український. Тільки що, на жаль, нас завжди було менше. Пані, напевно, не знала того, що у наших польських душах вирував бунт. Так... навіть аж так, то всі знали, що як тільки щось котра скаже, то на це знайдуться аргументи. Була тиша, тільки часом зберемось і говоримо, що не хочемо, щоб українки нами командували, не хочемо розмовляти українською. Це були короткі періоди, то лише моменти, але дуже виразні, і я сьогодні ствер-

джую, що замало пани-опікуни звертали уваги на цю проблему. А чи бачила пані, які гарячі дискусії виникали, коли мова йшла про національність? Ще одно хочу зауважити, що українки були більш запальні, більше розуміли слово «патріотка». Якщо Огродниківна щось сказала, вони за нею всі йшли, бо вона була своя, це була українка, а я ворог — полька, і нас було мало. Чи згадує пані, щоб за мене чи Потомську коли-небудь голосувала Огродниківна чи Рехняківна? Ніколи! Я відповідала тим самим. (...)

Не можу дивитись і слухати про те, що діється у Малопольщі, більше того, — навіть в окремих волинських селах. У Здовбиці є такі, хто нас, Польщу, вважає своїми найгіршими ворогами, здійснюють антидержавні акції, отже, як ще таких переконати, як до таких протягнути дружню руку, коли вони всім серцем нас ненавидять. Ні, прошу пані, не можу з цим погодитись, бо «вони», хоча ніби добре наставлені до нас, але при найменшому заколоті піднімуть руку із зброєю, вони перші зрадять нас за ламаний гріш. (...) Не люблю їх так, як ненавиджу чехів. Знаю, що пані буде старатись мене переконати, але не знаю, чи то пані вдасться, так мені чогось ввійшло до серця, так уже коріння вросло, що сумніваюсь, чи все це вдасться мені вирвати. (...)

Тато мій є головою сільськогосподарського осередку. Треба було скликати збори, а тому що секретар є українцем, то повідомлення написав українською, батько підписав польською. Такі повідомлення отримали також члени осередку – поляки і висловили загальне обурення, що написано тільки українською. Мені сказали про те, я не вміла відповісти, зробилася дурною... І, прошу Пані, я не знаю, чи це таке велике порушення? Мені здається, якщо батько це підтримав, то це не так страшно. А що Пані про це думає?

Zakład Historii Ruchu Ludowego, Uniwersytet Ludowy w Michałówce, teczka 7, kurs 7 żeński, 1936, s. nienum.

Документ 36

Звіт волинського воєводи 1936. (Витяг).

Національні стосунки на селі за даними 1931 року.

Населення у воєводстві 2 079 857. З них у містах 257 985. У сільських гмінах 1 821 872 = 100%. З них поляків 254 827=14%; українців 1 405 275 = 77,1%; євреїв 84 094 = 4,6%; чехів 26 901 = 1,5%; німців 43 249 = 2,4%; росіян 4 923 = 0,3%; інші 2 603.

Парламентське представництво Волині 1922–1935.

Рік	Сейм							Сенат							Всього				
	П.	Уп	Уо	Єп	Єо	Ч	Р	П.	Уп	Уо	Єп	Єо	Ч	Р	П	У	Є	Ч	Р
1922	–	–	12	–	4	–	16	–	–	4	–	1	–	5	–	16	5	–	21
1928	4	4	6	1	–	1	16	2	1	1	1	–	–	5	6	12	2	1	21
1930	8	6	1	–	–	1	16	3	2	–	–	–	–	5	11	9	–	1	21
1935	5	5	–	–	–	–	10	4	1	–	–	–	–	5	9	6	–	–	15

Пояснення скорочень: *П — поляки, Уп — українці проурядові, Уо — українці опозиція, Єп — євреї проурядові, Єо — євреї опозиція, Ч — чехи, Р — разом.*

Фрагмент політичної декларації польського парламентського представництва, ухваленої у Луцьку 18.X.1935 (с. 8 звіту): Польське і українське суспільство Волині у дружньому порозумінні простягнули одне одному руки і одностайно з'явились на парламентські вибори у 1935 році. Гарячим бажанням польського представництва, яке утворилось на тих виборах, є щоб і надалі життя не сходило з обраного шляху.

С. 16: З огляду на ідеологічно-політичний зміст розвиток ВУО залежить, у першу чергу, від ставлення до українського населення польського суспільства. Реалізація провідної засади польсько-української співпраці може здійснюватись лише за згоди обох чинників, односторонні декларації не приведуть до реальних результатів — і це є однією з найбільших трудностей розвитку ВУО.

У багатьох випадках польське суспільство, якщо йдеться про політизовану інтелігенцію, середовище чиновників і земство, не розуміє тієї проблеми, своєї ролі і відповідальності. Можна наважитися твердити, що у багатьох випадках польське суспільство гальмує державну асиміляцію українського населення своїм неприязним ставленням до цього населення навіть тоді, коли з українського боку зустрічаємося з проявами доброзичливого ставлення до Польщі. (...)

Польська свідомість, не здатна до виявлення симпатії і доброзичливості до українського суспільства тоді, коли воно виявляє прихильність до Держави, є державною катастрофою.

С. 29: Система і організація державної освіти на Волині повинні давати більші гарантії задоволення суттєвих потреб населення. Система освіти, яка викликає постійне загострення і незадоволення українського населення, мусить привести у наших умовах до виникнення стихійного процесу здійснення приватної української освіти, імпортованої з Малопольщі. (...)

Кількість дітей шкільного віку, які не ходять до школи з причини відсутності місць, є великою (близько 130 000), незважаючи на те, що шкільна мережа з польських часів виросла п'ятиразово порівняно із станом справ перед війною.

С. 30: Акція шкільного плебісциту:

Рік	Кількість шкіл, де плебісцит		Плебісцит дійсний	Змінили мову навчання		
	мав бути	був		на українську	утраквістичне	на польську
1932	742	120	63	1	6	2
1933	869	–	–	–	–	–

С. 31: Справа освіти, а перш за все загальної освіти, від часу до часу в певних колах польської громадської думки (маю на увазі громадську думку виразної ендецької спрямованості і відтінку без огляду на те, чи особа належить до Народової партії, чи до найбільш проурядової формації) викликає дискусію про «українізацію» освіти, про те, що польський елемент на кресах не має достатньої опіки державної влади, що українізується, що український елемент відносно польського є привілейованим. Пропоную дві таблиці, які характеризують нинішній стан речей.

Загальні школи

Рік	Кількість	Польські	Польські з укр. мовою	Утра-квістичні	Українські
1927–28	1185	412	350	419	14
1928–29	1312	406	329	498	9
1929–30	1383	426	417	524	9
1930–31	1679	627	417	534	11
1931–32	1651	558	584	606	11
1932–33	1686	616	546	530	4
1933–34	1782	545	631	539	11

Дітей шкільного віку – 392 608
Дітей, які відвідують школу, – 239 516

Національність учителів у загальних школах

Рік	Поляки	Українці	Інші	Усього
1927–28	1535	539	142	2216
1932–33	2915	426	194	3535
1933–34	2637	447	220	3304

Ці таблиці не потребують коментарів: якщо йдеться про польськість, то коментарі є зайвими поруч з цифрами.

С. 36: Працівники територіального самоврядування:

Рік	Сільські		Міста невиділені		Міста виділені		Повітові спілки самоврядування	
	Поляків	Українців	Поляків	Українців	Поляків	Українців	Поляків	Українців
1.VII.32	62,0	30,7	54,7	23,6	48,3	16,0	66,0	17,6
1.I.33	61,6	31,4	55,4	23,3	50,2	16,4	68,2	15,8
1.VII.33	65,6	27,2	57,7	19,6	51,6	18,4	69,6	16,0
1.I.34	67,6	25,3	51,2	24,9	56,6	21,9	67,7	18,6
31.VI.34	67,1	25,4	53,7	25,6	60,4	18,6	70,2	16,2
1.I.35	62,8	30,9	57,8	23,7	62,0	18,4	68,8	18,6
1.VII.35	66,0	27,8	61,1	22,0	64,8	18,2	70,6	18,4

Результати виборів депутатів громад:

Загальна кількість громад	2734
Кількість мандатів	38 078
Кількість тих, хто голосував	287 036 – 35,9%
Національність обраних:	
Поляків	8901 – 23,38%
Українців	26 249 – 68,93%
Чехів	930 – 2,44%
Євреїв	943 – 2,48%
Німців	980 – 2,57%
Росіян	71 – 0,01%
Обрано жінок	112 – 0,29%
Обрано дрібних рільників	35 409 – 92,99%

С. 46: Загальний аналіз

Волинь є територією, на якій Польща зустрілася з тим, що не є польським за походженням. Ця зустріч вирішить, чим є Річ Посполита як ідея, як творча сила, яка формує життя в межах свого поширення без огляду на те, чи життя є польського походження. Ця зустріч вирішить щодо сили чи слабкості Речі Посполитої, її величини як явища у шерензі європейських держав.

Вирішити щодо її сили можна тоді, коли громадянин Речі Посполитої непольського походження стане її вірним сином, сином своєї Батьківщини, коли енергетична вартість маси громадян непольського походження збільшить її державну енергію, творчу, яка визволяє з життя найцінніші первні.

Це визначить її слабкість, яка приведе до поразки, коли громадянин непольського походження стане ворогом Польщі і всього, що польське, коли енергетична сила громадян непольського походження буде спрямована проти неї і стане фактором деструкції, постійної боротьби.

Так виглядає справа.

Реалізація цієї проблеми не вміщується у межах понять доброї адміністрації, справної поліції, недопущення до голосу місцевого українського населення, витоптування всього, що не є польським за своїм походженням, заперечення його існування, — вона не вмі-

щується у межах свідомості власної вищості, яка виникає лише з почуття володіння владою, переваги озброєної людини над неозброєною, свідомості слушної поведінки, приймаючи за вихідний пункт логіку ходу справ в окупованій країні, і т. д.

С. 51: Чи можна серйозно дискутувати і заперечувати звинувачення про знедоленість польського елементу на Волині у 1935 році? Наведені попередньо кількісні дані дають найсуттєвішу відповідь, а швидше характеризують атакуючу сторону. Ця загальновідома і проголошена, до гідності якогось святого національного болю піднята справа загальної освіти, яка викликала стільки патріотичних почуттів і гарячий захист польськості, у конфронтації з цифрами: 1 732 загальні школи на Волині, з них 11 українських у країні, де 77% українського населення і 14% польського, дає найкращу картину, до якого рівня безчесності може дійти програмне формулювання становища на основі темного інстинкту зоологічного націоналізму, безмежного ігнорування, наївності, часто злої волі або цинічної демагогії. Дивує перш за все ігнорування. Знав певного чиновника, чиї службові заняття не мали нічого спільного з освітою і який розумів свою працю на Волині як місію захисту польськості, бо був, у його переконанні, справжнім патріотом. Ясна річ, що його цікавили проблеми загальної освіти, і в цій галузі він вважав себе за великого знавця й інформатора повноважних чинників у державі. Ця людина у розмові зі мною вперше дізналася про існування шкільного плебісциту, явища, яке принесло стільки турбот шкільній адміністрації і викликало з боку суспільства багато зусиль, щоб шкільні справи не стались предметом політичної агітації.

Типовою справою у цій галузі є проблема військового осадництва і «фатальної ролі» державних чинників, що означає недооцінку з боку цих чинників осадництва, систематичне позбавлення осадництва допомоги з боку держави. При найближчому розгляді виявляється, що до нинішнього часу скасовано 9 000 000 осадницьких заборгованостей, що осадники фактично з тих чи інших причин користуються значними пільгами оплати порівняно з усім населенням, що стан осадницьких господарств на 80% не є знову ж таким поганим порівняно із загальним станом рільничих господарств. Що, врешті, осадники беруть значну участь у самоврядному житті, займаючи понад 300 посад, в тому числі війтів — 36,

підвійтів — 9, лавників — 37, гмінних радних (депутатів) — 192. У такий спосіб осадницький елемент здобуває авторитет у широких мас населення, у даному випадку вони зв'язані з населенням щоденною працею, суспільною і господарською працею, таким чином осадники здобувають для себе значне поле діяльності з великою користю для себе, суспільства і Речі Посполитої, розширюючи істотно стан польського володіння на Волині.

Бубонять часом про денаціоналізацію поляків, що означає українізацію. Чи можна уявити собі явище українізації у суспільно-політичній і державній ситуації на Волині у 1935 році на території, охопленій діяльністю польського державного апарату? Чи знають ці пани, що згідно зі статистикою Єпископської Курії у Луцьку близько 3400 людей приймають щороку католицтво? Пам'ятаю, якось петитом наводили статистику у «Газеті Варшавській», яка свідчила про значне збільшення католицького населення на Волині.

Крім цього, говориться про українізацію Волині як про розширення національної свідомості українців. І тут ми зустрічаємося з річчю, яка надзвичайно суттєво і дуже прикро характеризує ситуацію. Виявляється, у багатьох випадках середня польська свідомість не спроможна зрозуміти, що зростання національної свідомості українського населення Волині є природним процесом розвитку цього суспільства, є біологічним процесом, що на це немає жодної людської ради, а той, хто хотів би з цим боротись, починає боротьбу зі стихією, безнадійну боротьбу, про яку Маршалок Пілсудський у наведеній вище промові у Рівному в 1920 році сказав: «Ми, поляки, добре знаємо на собі, які це несе за собою наслідки, як недалеко веде і які незначні результати приносить».

Виявляється, що пересічна польська свідомість, обтяжена психічним спадком з часів неволі, у даному випадку нічим не відрізняється від свідомості російських діячів з-під знаку «Чорної Сотні». Загальноприйнятим гаслом, поспішно асимільованим у житті, було твердження, що українську справу видумали німці. Найсуттєвішим акцентом тієї ситуації є глибоке переконання про штучність українського руху, про те, що він є результатом якихось політичних махінацій і то дуже спритних і підступних. Так українська справа звучала у голосах правих російських політиків за царських часів, так укладалась вона у широкій свідомості «істинно-русской маси», так,

на жаль, вона укладається у головах певних кіл польського суспільства, яке таким чином давало свідчення виродження польського політичного інстинкту і державної основи Речі Посполитої на Східних землях. (...) І якщо таке становище підтримується польськими політичними чинниками і певними колами громадської думки, то це є опосередкована дія російського минулого, це є класичне явище отруєної царською неволею польської свідомості. (...)

CA KC PZPR, zespół 1800/1, sygn. 277/I-1.

Документ 37

Корпус прикордонної охорони,
Командування полку «Здолбунів». Л. дз. 644/Рф/38. Таємне.
Рівне, дня 18 липня 1938 р.

Координаційний комітет ДОК II (на руки Начальнику штабу).

Представляю (посилаю) нижче перелік осіб, обшуканих за час від 5–10.VII.1938 р.

№ п/п	Дата переходу	Місцевість	Особи	Гміна	Повіт
1	2 .IV.38	Межиріч	1	Межиріч	Рівне
2	15.V.38	Андрусіїв	2	–/–	–/–
3	6.IV.38	Межиріч	1	–/–	–/–
4	12.V.38	Топча	4	–/–	–/–
5	29.V.38	Топча	10	–/–	–/–
6	5.VI.38	кол. Коловерта	2	–/–	–/–
7	16.VI.38	Топча	7	–/–	–/–
8	16.VI.38	Бранів	2	–/–	–/–
9	25.VI.38	Жарнівка	5	–/–	–/–
10	29.VI.38	Топча	2	–/–	–/–
11	3.VII.38	Харалуг	6	–/–	–/–
12	6.VII.38	Жарнівка	7	–/–	–/–
13	4–10.VII	Волківці	2	Дедеркали	Крем'янець
14	–/–	Горинка	1	Катербург	–/–
15	–/–	Вербів	7	–/–	–/–
16	–/–	Кушлин	1	–/–	–/–
17	–/–	Вілія	2	–/–	–/–

№ п/п	Дата переходу	Місцевість	Особи	Гміна	Повіт
18	–/–	Садки	3	Дедеркали	–/–
19	–/–	Козачки	3	Ланівці	–/–
20	–/–	Осники	4	Білозірка	–/–
21	–/–	Ланівці	1	Ланівці	–/–
22	–/–	Янківці	3	Білозірка	–/–
23	29.VI.38	Тайкури	9	Рівне	Рівне
24	10.VII.38	–/–	12	–/–	–/–
25	1–11 ц. м.	Житин	16	Александрія	–/–
Усього			**113**		

Акт прийняття в лоно римо-католицької церкви здійснили:

ad 1, 2, 3, 7, 8, 11 — ксьондз декан Пайонк з Межиріча у присутності офіцерів і підофіцерів

ad 4,5,6,10 — ксьондз пробощ Годзінський з Корця у наведеній вище присутності

ad 9, 12 — ксьондз пробощ Дяковський з Невіркова

ad 13 — ксьондз пробощ Самосенко з Дедеркал

ad 14–17 — ксьондз пробощ Вижиковський з Катербурга

ad 18 — ксьондз пробощ Самосенко з Дедеркал

ad 19–20 — ксьондз пробощ Яросєвич з Ланівців

ad 21–22 — ксьондз пробощ Ялоха з Білозірки

ad 23–24 — ксьондз пробощ Андрика з Тайкур

ad 25 — ксьондз пробощ Щастни з Житина

Увага: До дня 10.VII цього року загальний стан ревіндифікованих на території полку становить 3642 особи.

Командир полку
/–/ ПЕЦКА, полк.

CAW DOK II 371.2.178

Документ 38

Волинський воєводський уряд. Суспільно-політичний відділ. № БНІ-145/Таєм/38. Місячний ситуаційний звіт. (Витяг).

Січень 38. **Крем'янецький повіт** — у грудні й січні перейшли на католицтво близько 900 осіб, майже виключно з гмін Ланівці і Білозірка. У найближчі дні очікується перехід близько 150 осіб з Малих Загайців, розташованих уже поза кордонною зоною.

Лютий. **Крем'янецький повіт** — У Загайцях було два випадки переходу в католицтво — 56 і 62 особи.

Березень. **Повіт Дубно** — 21 березня у Підлужжі, гміна Верба, утворився комітет побудови римо-католицької каплиці. Комітет володіє мінімальними фондами і розраховує лише на жертовність польського населення. **Повіт Крем'янець** — перейшло на католицтво: 13 березня у Великих Дедеркалах – 45 осіб, 20 березня – ще 40, 30 березня у Шумську — 99.

Повіт Рівне — на території гміни Корець — понад 100 осіб.

Квітень. **Повіт Крем'янець** — змінило віру 72 особи, переважно з гміни Дедеркали і Катербург. **Повіт Рівне** — 31 особа з Буди Грушецької, 28 – з Жорнівки, гміна Межиріч.

Травень. **Повіт Дубно.** Ревіндикаційна акція, яку проводять духовенство, Координаційний комітет і необ'єднані особи, починає набирати бурхливих темпів. Ця акція викликає велику напругу антипольської, антидержавної агітації і підвищення національної свідомості українського населення та впливів православ'я.

За звітний період перейшло у католицтво:

21 травня 1938 — 11 осіб з Птичі, гміна Верба

17 травня — 5 осіб з Дубна

14 травня — 51 особа з Підлужжя, гміна Верба, біля станції Камениця

15 травня — 1 особа з Янівки, гміна Крупець

Повіт Крем'янець — перейшло на католицизм 15 осіб з гміни Шумськ, 34 — з Катербурга.

Червень. **Повіт Крем'янець.** У Катербургу перейшло на католицтво 49 осіб, у Шумську — 33. **Повіт Дубно:** 25.VI відбувся відпуст у Мільчі з участю 4000 осіб, 13.VI у Онишківцях — 3000 осіб, 29.V у Детиничах освячено церкву за участі 2000 осіб.

2.VI прибув до Підлужжя місіонер з Крем'янця і закликав до вірності православ'ю.

Січень 1939. **Повіт Дубно.** 19 січня у Підлужжі, гміна Верба, відбулась урочистість Йордану, у якій взяло участь 700 осіб, представники влади і депутат Косидло.

Липень 1939. «Стражниця» обговорює виникнення 10 нових парафій у Крем'янецькому повіті.

У березні 1938 у Пирятині, гміна Верба, повіт Дубно, населення внесло до консистора подання з 300 підписами за українізацію Служби Божої.

AAN, Urząd Wojewódzki w Łucku, sygn. 979/38–39

Документ 39

Дубно дня 16 травня 1939 р.
Керівник Ревіндикаційної Акції у повіті Дубно.
Л. дз. 42/КК таєм.

Тижневе ситуаційне зведення командиру ОК II.

На наказ Л.дз.4017/орг. П.в. Таєм. 1937 р.

I. Доповідаю, що дня 14 травня 1938 у селі Підлужжя, гміна Верба, повіт Дубно, перейшла у римо-католицьку віру 51 особа.

Над підготовкою і усвідомленням цих людей працювали: 1) католицький пробощ із Птичі Вінценти Ях, 2) директор Державної гімназії у Дубно Макаревич, 3) Начальник залізничної станції Камениця Владислав Козловський, 4) пані Зофія Ганхан, 5) пан Франтішек Ганхан, 6) пан Павло Довнарович, війт гміни Верба.

Приїжджаючи до села Підлужжя, ці люди зустрічалися з сильною протидією, яку організували два попи з монастиря у Почаєві. Попи сиділи у Підлужжі кілька днів, обійшли усіх господарів і зміцнювали їхню православну віру, страхаючи різними карами за зміну релігії.

II. Дня 15.V.1938 року поїхали до села Янівка, гміна Козин, повіт Дубно, на умовлену зустріч у справі ревіндикації ксьондз пробощ Вінценти Ях і війт гміни Верба Павло Довнарович.

У селі застали трьох попів з монастиря у Почаєві, які відправ-

ляли Службу Божу, а потім влаштували спільний обід для всього населення, де намовляли населення до стійкості у православній вірі і невідвідування «польських» зборів.

Головним організатором і зборів, і контракції опору був мешканець Янівки, власник 100 га господарства, українець Бабій, інженер-рільник, який посилено працює над утриманням населення у православ'ї і ненависті до поляків.

У цій справі звертався до повітового старости і поліції, але передбачаю труднощі, — прошу пана генерала видати розпорядження, які паралізували б українську контракцію у місцевості, а для прикладу — про вислання інженера-агронома з села Янівка до Берези за антидержавну роботу. Для орієнтації доповідаю, що інженер Бабій є підпоручником резерву Війська Польського.

Бачив:
Командир 43 полку піхоти
/—/ КУБІЦЬКИЙ
підполковник

Керівник ревіндикаційної акції
/—/ ВИСОЦЬКИЙ
капітан

CAW DOK II 371.2.173

Документ 40

Православний календар (Редакція).
Люблін, дня 11 грудня 1937.

До пана міністра військових справ у Варшаві.

За прикладом останніх років ми видали п'ятий річник Православного календаря польською мовою. Метою нашого видання було прищеплення православному населенню переконання, що національність не є зв'язаною з релігійним віросповіданням і що, будучи православним, можна і належить бути не тільки польським громадянином, але і добрим поляком. Окрім цього, нашим наміром є витиснути різні чужомовні видавництва, які культивують загарбницькі традиції і підказують православному населенню, що воно не є польським.

Оскільки зміцнення у місцевостях ідеї, яку поширює наш православний календар, значною мірою підтримає оборонну силу країни, осмілюємось звернутись до пана Генерала з проханням порекомендувати наше видання у військових підрозділах і ПВ до вжитку у світлицях, можливо, як пам'ятні подарунки для солдатів, які звільняються у запас.

Віримо, що пан Генерал не відмовить у нашому проханні, дозволяємо собі переслати зразковий примірник календаря на 1938 рік і залишаємось завжди готовими до послуг. (Печатка: Православний календар, поштовий ящик 123. Рахунок № 60407.) /—/ підпис нерозбірливий.

CAW, Gab. Ministra, I, 300.1.410. s. nienum.

Документ 41

Мєчислав Венжик, підполковник саперів на пенсії
Алея Війська Польського 12, Жолібож.
Варшава, дня 3 грудня 1936 р.

До пана міністра військових справ у Варшаві.

Доповідаю пану міністру, що, як офіцер і кавалер ордена Віртуті Мілітарі, вважаю своїм обов'язком доповісти пану міністру причини моєї відставки з посади президента міста Луцька, а також спостереження польської праці на Волині.

У період 2,5 року праці у Луцьку додав місту маєтності у кількості близько 10 його річних бюджетів, що ствердила ревізійна комісія, а міська рада прийняла до затверджуючого відома.

Опрацював програму міських інвестицій і почав розробку плану господарського розвитку Волині, але мої проекти постійно наштовхувались на опір воєводського уряду до тієї міри, що проти мене розпочалась судова справа про перевищення влади після низки службових перевірок, які безрезультатно намагались дискредитувати моє хазяйнування.

Після встановлення, що пан воєвода Юзевський зайняв відносно мене негативну позицію, я подав у відставку, оскільки набув пе-

реконаності, що польська державна праця на Волині спирається на помилкові політичні положення.

На мою думку, польські інтереси у східних воєводствах базуються у містах, дворах і костелах.

Без Львова і Вільна, без польського землеволодіння і без костелів у східних воєводствах ми були б тільки окупантами, оскільки село не є польським.

Якщо хочемо будувати Польщу у східних воєводствах, повинні там зміцнювати міста, двори і костели, а одночасно розбудовувати промисловість, скликаючи з цією метою робітників із заходу, і опановувати торгівлю, доручаючи її польським купцям. Парцеляція польських маєтків допускається тільки за таких умов, щоб польська культура двору змінила польську культуру села шляхом закладання на парцельованих територіях зразкових, високопромислових польських господарств (як чеські й німецькі на Волині).

Економічне оволодіння територією майже завжди веде до політичного панування, отже, на Волині є небезпека, що скоро з точки зору економіки територія буде повністю захоплена українцями.

На підставі власних спостережень і почутих думок прокуратури, правництва, війська, військового вишколу «Стрільця», Союзу землевласників і ряду громадян здобув глибоке переконання, що політика пана воєводи Юзевського розбиває польське суспільство і хвалить українців до такого ступеня, що поляки стають зневаженими, а гасло «різати ляхів» стає все більше популярним.

Пан воєвода Юзевський не володіє ситуацією і навіть не орієнтується у місцевості, що є наслідком помилкової політики воєводи, щораз більше ворожої для Польщі і чужої.

Венжик, підполковник саперів на пенсії

CAW, Gab. Min. I, 300.1.412

Документ 42

Командування полку «Сарни» КОП,
Л. дз. (нерозбірливо),
Сарни дня 28.IX.1938 р.

Координаційний Комітет, Люблін.

Представляю копію листівки, пересланої Крем'янецьким ліцеєм.

Зі свого боку доповідаю, що Малинськ є польською колонією і запровадження викладів і навчання української історії і літератури вважаю неправильним.

Командир Полку
/–/ ПЛАТОВИЧ-ПЛАХТА
дипломований підполковник

Додаток – інформація Крем'янецького ліцею, що від 3 листопада 1938 року до 1 березня 1939 р. відбудуться чоловічі курси у Народних університетах в Михайлівці, повіт Дубно, Ружині, повіт Ковель, і в Малинську, повіт Костопіль.

«Програма курсу включає загальну історію, історію Польщі і України, польську і українську літературу, природу, географію, гігієну, кооперативний рух, самоврядування, громадське життя на селі, народну культуру».

DOK II, 371.2.176

Документ 43

Волинський воєвода,
Луцьк, 10.X.1938 р.

Ситуаційний звіт №9 за вересень 1938 р.

С.3. При обговоренні вражень місцевого населення від військового параду після волинських маневрів – згадка: «Українські націоналісти, які так виступають за співпрацю з поляками, як і

зберігають собі щодо цього вільні руки, остерігаються наступальної поведінки польського суспільства на Волині. Застереження ці належало б брати до уваги настільки, щоб з боку польських шовіністів агресивність не перевищувала межі пристойності».

DOK II, 371.2.174 s. nienum

Документ 44

СУДОВИЙ РОЗГЛЯД «ВОЛИНІ» З НАРОДНОЮ ПАРТІЄЮ

Народна партія подала судовий позов за образу редакцією у статті «Без Юзефа Пілсудського»

Свідок ген. Янушайтіс, голова Окружного Управління НП Ланівці, яке налічує 200–300 членів на території Крем'янецького повіту: — Польське населення ділиться на племена, як, наприклад, кашуби, курпи та інші. На Волині живуть русини — таке саме плем'я, як кашуби. Тільки та частина населення Волині існує для мене, яка визначає себе у такий спосіб. Решта — то іреденістична група — українці. Визнаю русина і борюсь з українцем. Кожний українець є кандидатом на зрадника держави. Усе українське життя організоване під знаком мобілізації. Навіть такі організації, як кооперативи, є не чим іншим, як кадри для військової мобілізації. Українські впливи з Малопольщі все більше вглиблюються у Волинь. На Волині є старі люди, що пам'ятають російські часи, вони й зараз налаштовані по-угодовському. Уся молодь налаштована заколотницьки. Усі урядові звіти, з яких випливає, нібито українська молодь не була наставлена заколотницьки, є фальшиві. Один із польських депутатів з Волині публічно висловився, що разом з українською молоддю очікує повстання незалежної України, чого їй дуже бажає. Це був депутат Пулавський. Помилково думати, що при першій-ліпшій можливості, коли Польща буде хитатися, українське населення не встромить нам ножа у плечі. Теорії, які спираються на лібералізм і толерантність, є у своїй основі помил-

ковими і шкідливими. Український заколот діє або під знаком КПЗУ, або УНДО. Населення, яке не належить до цих угруповань, у кожному разі зазнає радикальних впливів, які чинять на Волині шалене спустошення.

Обвинувач: Яка думка пана генерала про Союз сільської молоді?

Свідок Янушайтіс: Союз сільської молоді є шкідливою організацією, бо формує небезпечні уявлення. Нікому не можна віддавати національних цінностей і ділитись з кимось, навіть найвищим державним чинникам не можна сприяти виникненню хоч якихось українських надій. Шкідливим течіям на Волині сприяє також школа, яка спирається на релігійний і ліберальний напрямок. Ліберальний напрямок є академічним пережитком.

Голова: Хто підтримує течії такого напрямку?

Свідок Янушайтіс: Уряд. Влада. Тобто представники уряду на місці.

Свідок Заленський, член НП: На Волині немає жодних українців. Так само як на Київщині. Закон про мови змінює діалект православного населення, запроваджуючи галицьку мову.

Адвокат Станєвич робить пропозицію заслухати колишнього прем'єра полковника Валерія Славека про обставини, чи державна політика на Волині від 1926 року проводиться відповідно до вказівок і згідно з ідеями маршалка Пілсудського.

Славек: Коли прийняв у 1930 році керівництво урядом, вніс пропозицію, щоб міністр внутрішніх справ Юзевський повернувся до праці на Волині, що маршалек Пілсудський підтримав, зазначивши, що Юзевський потрібний на Волині.

Свідок Радзейовський характеризує перебіг зборів НП від 11 березня 1937 року. Каже, що ген. Янушайтіс сказав там, що нині у політиці вирішувати повинна воля народу, тому поляки повинні мати волю для повного придушення і підпорядкування українців, бо то варвари. «Наша місія, — говорив генерал Янушайтіс, — і надалі бути форпостом християнства і нести культуру на схід, їхньою місією є нищення культури і поширення варварства».

«Давніше, — казав генерал, — були два центри на Волині; один пропагував польськість — це Крем'янецький ліцей, другий, русифікаторський — Почаївська лавра. Сьогодні маємо два ук-

раїнізаційних центри — і Почаїв, і ліцей, обидва служать сьогодні українізації Волині».

Свідок Стефан Чарноцький, колишній повітовий староста у Крем'янці, куратор Крем'янецького ліцею, інженер-агроном, голова об'єднаних громадських організацій у Крем'янці: — Не було польсько-української співпраці, вона почалась лише після заснування ВССМ — Волинського союзу сільської молоді. Він зараз має 10 тисяч членів. Внаслідок виявлення шкідливої для Польщі діяльності 93 відділи «Просвіт» рішенням пана Волинського воєводи були розпущені. Така сама доля чекала і економічно-рільничу організацію «Сільський Господар» за шкідливу для держави політичну тенденцію. Одночасно дозволено непольському населенню співпрацю з поляками у змішаних організаціях.

Свідок Ковалевський: ВУО налічує близько 10 тисяч членів. Народжених поза територією Волині є не більш ніж 100 осіб.

Tygodnik «Wołyń», Łuck, 1937, nr 24

Документ 45

Корпус прикордонної охорони, полк «Здолбунів».
Л. дз. 2219/таємно ПВ.
Рівне дня 30 вересня 1938 р.

Координаційний комітет при ДОК І.
Керівник Реф. Підгот. Військової Безпеки,
На руки дипломованому майору Крогульському у Любліні.
НАРОДНІ УНІВЕРСИТЕТИ Л. К. — доповідна

Доповідаю, що Кременецький ліцей організовує народні університети згідно з доданим оголошенням.

Програма курсу включає історію України і українську літературу. Крем'янецький ліцей письмово звернувся також до польських організацій, щоб розіслали названі курси.

Про вищенаведене доповідаю тому, що, на мою думку, на такі курси, які організовує Ліцей за громадські гроші, зголошуються на 99% українці і русини, кандидати на українських націоналістів.

Польські організації до цього часу відмовлялись брати участь у курсах. Умовляння лояльних до цього часу русинів («тутешніх — волиняків»), що вони є українцями, за допомогою вивчення української історії і літератури за польські гроші вважаю дуже шкідливим для Польської держави за сучасних умов. Ставлення до української історії як до рівноправної з історією Польщі чи польською літературою є не тільки шкідливим, але одночасно з точки зору науки є каліцтвом, бо незалежної Української держави ніколи не було, як і український народ ніколи не мав незалежної літератури, і лише в останні 20 років ці поняття вигадані ворогами Польської держави. Народні університети з такою програмою вважаю за подальше продовження компрометованої до цього часу волинської політики.

Командир полку службово відсутній, в/з Жулкевський, капітан

CAW, DOK II, 371.2.176

Документ 46

Протокол зборів польської парламентської групи Волині, які відбулись 19.II.1939 р. в Луцьку з ініціативи і на запрошення Волинського воєводи.

Присутні: Волинський воєвода Александер Гауке-Новак
Сенатори: ксьондз інфулат Казімєж Носалевський
Голова Окружного Суду Тадеуш Гедройць
Голова Промислово-торгової палати
Ігнаци Пуласький
Депутати: Станіслав Хмєлінський
Болеслав Янковський, голова Спілки польських учителів Волинського округу
Валенти Карліковський, голова В.Т.О. і В.Р.
Адольф Шишко-Богуш
Магістр Станіслав Вненк, голова Союзу осадників Крем'янецького повіту
Голова Окружної ради Табору народного об'єднання, Казімєж Левицький
Віце-голова окружного ТНО Єжи Каласєвич

Начальник суспільно-політичного відділу УВВ,
магістр Тадеуш Нижанковський.

Волинський воєвода, дякуючи сенаторам і депутатам, а також президії Окружної ради Табору народного об'єднання за участь у зборах, підкреслює, що метою є ознайомлення польської парламентської групи з новою програмою державної політики на Волині. Промовець характеризує різницю між воєводствами Східної Малопольщі і Волинню. Доходить до розділів і коротко визначає принципові характеристики загарбницької політики аж до світової війни. Вираженням австрійської політики у колишній Галичині, яка спиралась на знамените «divide et impera», було створення окремого українського руху, ворожого до поляків, виразом російської політики була винищувальна діяльність відносно поляків і русинів та русифікація волинського населення. Описав справу унії, яка у Східній Малопольщі перетворилась на греко-католицьку церкву, а на Волині була знищена на користь православ'я. Війна змінила обличчя обох країв. Давньоруський рух у Східній Малопольщі знищено, німецька політика почала реалізувати давно існуючий план Великої України. Націоналістичні течії у Східній Малопольщі довели до збройної сутички з Польщею. Договір маршалка Пілсудського з Петлюрою встановив кордони Польщі по лінії Збруча і вздовж нинішньої лінії кордону, констатуючи, що на захід від неї простягаються, безсумнівно, польські території. Після закінчення війни український рух у Східній Малопольщі формувався надзвичайно негативно відносно Польщі, проявом чого був бойкот виборів у 1922 році. Цей рух намагався опанувати і Волинь. Акція закінчилась пацифікацією, на Волині — сильним польським контрударом, який витіснив малопольські впливи з Волині. На Волині почала діяти програма 1929 року, яка випливала з договору Пілсудський–Петлюра. Ця програма виникла у період демолібералізму, після якого настала переоцінка понять у всьому світі, що триває до цього часу. Та переоцінка понять у нас почалась ще за життя великого Маршалка, прикладом чого є відмова Польщі від Договору щодо меншостей. Програма 1929 року створена вже після того, як минуло 9 років від підписаного під час війни договору 1920 року, який

діяв дуже недовго і тому не міг створити вирішального впливу на українське суспільство.

Нова програма державної політики на Волині використовує з програми 1929 року те, що в ній було добре, відкидаючи те, що не витримало випробування часом. Нова програма виходить з глибокого значення Волині для Польщі, а також з військової точки зору, про що свідчать операції на цій території військ князя Понятовського і Костюшка, ген. Дверницького, повстанців 1863 року, а за останній час ген. Брусілова і групи польського походу на Київ.

Після короткого викладення винищувальної політики СРСР відносно населення Радянської України воєвода оголосив «Програмні тези державної політики на Волині», головні цілі якої — це активізація польської стихії, принципи співжиття польського населення з непольським і якнайміцніше сполучення Волині з рештою Польщі. Нова програма, поглиблюючи відокремлення Волині від Східної Малопольщі, беручи за основу нижче національне і цивілізаційне самоусвідомлення руського населення на Волині, велику економічну і оборонну цінність Волині та перевагу тут польської культури, не є програмою винищення, а хоче повернути позиції, втрачені внаслідок русифікаторської політики. Воєвода питає, яке ставлення до основ програми державної політики у нинішніх парламентаріїв, і просить їх виразно визначити, хто буде співпрацювати у реалізації нової програми і на кого він не може розраховувати у цій праці.

Почергово слово брали:

Депутат, магістр Вненк, який висловив повне задоволення щодо оголошеної програми і підкреслив необхідність застосування у її реалізації вдалих методів.

Депутат Карліковський, підтримуючи без застережень оголошену програму, підкреслив необхідність економічного зв'язку польського населення з русинським і натиску на Православну Церкву, щоб вона з'єднувала своїх вірних з Польщею. Промовець просив якнайкраще відбирати чиновників, звертаючи увагу на їхнє ставлення до населення.

Сенатор Гедройць стверджує, що під новою програмою польська парламентська група підписується двома руками. Тези були оголошені у винятково сприятливій обстановці, а польське населення почало відчувати себе господарем на цій землі. Але по-

треба у засобах і людях є велика. Про гроші й численних ксьондзів повинні дбати всі. Римо-католицькі храми, забрані загарбницькими урядами, повинні бути повернені. Пан воєвода вдало розпочав польську політику, викликаючи до себе все більшу довіру, тому і виконання програми — промовець у це вірить — буде вдалим.

Депутат Шишко-Богуш каже, що депутати від Волині підсвідомо вже порушували у Сеймі певні справи, які відповідають новій програмі, що є єдино слушною, і її можна реалізувати.

Депутат Хмєлінський називає нову програму польською програмою. Звертає увагу на необхідність визнання всіма інстанціями на Волині принципів-засад цієї програми, як і ідеї ТНО. Говорить про недоліки у вихованні, яке мусить спиратись на християнські ідеали. Стверджує, що повинні знайтись гроші на виконання нової програми, а особливо сума 1/2 мільйона на побудову костелів і парафій.

Ксьондз сенатор Носалевський підтримує програму пана воєводи. Говорить про необхідність широкого ознайомлення з ним усіх чиновників на Волині. Роздумує над вибором методів, спрямованих на реалізацію плану.

Сенатор Пуласький каже, що програма 1929 року вже у 1933 році була неактуальною з огляду на події у міжнародному житті. Нема застережень щодо нової програми, яка вважається доброю і єдиною за нинішнього укладу відносин у Європі і Польщі. Промовець завжди відкидав українізацію церкви, тому з радістю приймає цей розділ програми. Просить підбирати добрі методи для реалізації програми.

Депутат Янковський каже, що підсвідомо висловив з трибуни сейму кількома днями раніше погляди, викладені у тезах. Прагне, щоб ця програма була політикою уряду, а не пов'язаною лише з особою воєводи. Якщо навіть колись зміниться воєвода, нехай залишиться програма, яка повинна бути постійним фактором і не може бути предметом гри у суспільстві. Промовець висловлює своє позитивне ставлення до програми і обіцяє познайомити з програмою всю 3-мільйонну вчительську армію, якою він керує в союзі польських учителів. Нарешті він говорить про ставлення до українських депутатів, заявляючи, що як польський депутат має право і прагне бути представником також українського населення.

Голова окружної Ради ТНО Левицький повністю погоджується з новою програмою, провідні думки якої він уже порушу-

вав ще рік тому у своєму листі від 8.I.1938 р., спрямованому до Головного правління Товариства Східних земель.

Пан воєвода Гауке-Новак дякує за одностайну позицію і готовність до співпраці. Говорить про методи праці та ієрархії проблем. Заступивши на посаду Волинського воєводи, розпочав працю із забезпечення міцних основ спокою і порядку. Це питання було вирішене за тісної співпраці прокуратури і суду і не повинно більше повторюватись. Наступною працею є польська ділянка, де зусилля має бути швидким, але спокійним і ґрунтовним. Тобто вміла організація праці при уникненні подразнень повинна принести результати. Відносно цього населення мусить бути збережена справедливість у діях, яку воно дуже добре відчуває. Воєвода надає великого значення належному ставленню адміністрації до населення, тому хотілось би мати добірний склад службовців.

Проблема Православної Церкви розрахована на тривалий час. Після призупинення її українізації повинна наступити деполітизація костелу, а потім його повільна полонізація. У зв'язку з браком різних засобів до одночасного наступу на всіх напрямках промовець бачить необхідність наступу на певних ділянках, а захисту на інших. Потрібні нові ксьондзи, і тут уже є певні досягнення, але треба докладати зусилля набагато більші. Торкнувшись пропаганди, воєвода підкреслює необхідність об'єднання польських часописів, які видаються у Луцьку, і відповідної преси руською мовою. У справі виховання підкреслює, що це буде врегульовано паном міністром справ релігійних віросповідань і публічної освіти в дусі введення системи християнського виховання.

На завершення стверджує, що про проблему Великої України можна говорити в Києві або у Варшаві, але не на Волині, де не можна творити українського П'ємонту.

Воєвода з великим задоволенням приймає запевнення депутатів і сенаторів і просить їх, щоб захотіли ознайомитися з новою програмою, представленою різними суспільними групами. Сам бере на себе обов'язок безпосереднього ознайомлення з програмою керівників влади і голів громадських організацій на рівні воєвод.

На цьому збори оголошуються закінченими.

CAW GISZ 302.4.122.

Документ 47

У ЛІЦЕЇ ПОКИ ЩО БЕЗ ЗМІН

В убогій світлиці осередку Союзу сільської шляхти у Русін-Берестечку, у якій відсутня підлога, а стіни навіть не поштукатурені, цілий місяць травень відбувались травневі Служби Божі. Тепер кожний день відбуваються червневі Служби Божі. Певний громадський діяч з близького села позичив осередку з цією метою розп'яття, ліхтарі і навіть свічки.

На Службу Божу почали масово приходити зрусифіковані поляки православного визнання , яких у Русін-Берестечку є кілька десятків родин. Поляків у тому селі є лише кілька. Окремі з них живуть у крайній нужді, наприклад Юзеф Гурецький — безземельний власник малесенького магазинчика, Кравчинський Фелікс — володіє лише 1/4 гектара землі, Домінік Жлобіцький — півгектара, Ян Жлобіцький – 2 га (погорілець).

Правління осередку ССШ з невтомним головою паном Карасінським Фр., малоземельним, який віддав своє приміщення повністю безплатно під вищеописану світлицю, постановило виставити хрест на кургані. Під цим курганом поховані польські солдати, які загинули у боях за Польщу у повстанні 1831 року. Хрест вони прагнули поставити ще у червні, аби принаймні у кінці цього місяця молитви могли відбуватись під голим небом, а не у малій, тісній каплиці, яка вміщала лише кілька осіб.

Купівля дубового стовпа на хрест, чотирьох стовпів, засува і штахет на огорожу, а також металевої фігури Господа Ісуса, загальною вартістю понад 100 злотих, тепер, перед жнивами, для тих бідняків є натугою понад їхні можливості, тим більше, що недавно вони спромоглися на закупівлю бонів позики протиповітряної оборони, по одному для кожного.

Прагнучи, однак, здійснити свій намір встановити Священний Символ, звернулись до Крем'янецького ліцею з проханням пожертвувати дубовий стовп на хрест. Як відомо, ліцей є власником кількох тисяч гектарів лісів на Волині, і пожертва одного дерева не завдала б ліцею великої шкоди.

Відповідь ліцею надійшла з... відмовою. Голова Карасінський заплакав. Ось зміст відповіді:

Крем'янецький ліцей, доповідь суспільних справ, Л. 615/39, Крем'янець, дня 24 травня 1939 р. Союз сільської шляхти у Дубні.

— У відповідь на лист від дня 16 травня 1939 року в справі надання одного дубового стовпа на встановлення хреста у Русін-Берестечку з повагою повідомляю, що Крем'янецький ліцей надає матеріальну допомогу лише тоді, коли впевнений, що громадськість, незважаючи на максимальне зусилля, не може виконати поставлене перед собою завдання. А через те, що встановлення хреста є мінімальним зусиллям для села, ліцей у допомозі принципово відмовляє. — Куратор Крем'янецького ліцею /—/ С. Чарноцький.

Пан голова осередку ССШ у Русін-Берестечку, коли писав звернення до Крем'янецького ліцею про шматок дерева на хрест, не уявляв собі, до кого звертається. Пан голова, напевно, не читав у польських часописах про похвальну діяльність Крем'янецького ліцею з поширення методів роботи Волинського Союзу сільської молоді, годування в народних університетах симпатиків комунізму і підтримки полум'яних гасел співжиття на кшталт: «Волинь – це Україна, а поляки тут — гості».

Пане Карасінський, від Крем'янецького ліцею ваш бідний осередок Союзу сільської шляхти нічого не отримає. Але, пане голово, ми впевнені, що вам допоможуть справжні поляки на Волині, які за посередництвом нашого часопису дізнаються про ваші проблеми. Маємо надію, що вже у наступному номері зможемо дати вам доказ цього.

І тому вище голову!

«Głos Wołynia» nr 10/1939

Документ 48

HUGHES'EM.
Таємне, негайно вручити.

М.С. Військ. Деп. Коман. Ог.
Для підполк. дипломов. Конаса,
Варшава

Діяльність куратора інженера Чарноцького оцінюю негативно.

1) Політична і громадська діяльність куратора була і є пристосована до програми колишнього воєводи ЮЗЕВСЬКОГО і сьогодні суперечить програмі воєводи ГАУКЕ-НОВАКА.

2) Ставлення куратора до Стрілецького союзу і сільської шляхти є крайнє негативне. Приклади такого заперечення описані у № 10 і 12 «Голосу Волині».

3) Програми навчання і вся діяльність, яка проводиться ліцеєм у народних університетах у Михайлівці, Ружині й Малинську, спираються на ідеологію воєводи Юзевського, про що доповідав Л. дз. 313/таєм. КК/38 і Л. дз. 6649/таєм. БМ/38.

4) Персонал ліцею не бере участі у полонізаторській праці й житті суто польських громадських організацій, а куратор часто паралізує їх діяльність на території сумнозвісного Крем'янецького союзу громадських організацій, де має переважаючий вплив.

5) Значна частина маєтку ліцею орендується або керується непольським елементом. Це саме стосується працевлаштування у ліцеї.

Подальше перебування інженера ЧАРНЕЦЬКОГО на посаді куратора оцінюю як шкідливе для держави.

Л. 6154/таєм. БВ. – Люблін, дня 9 серпня 1939 р.

Командир округу Корпусу № II /—/ М. Сморавінський, генерал бригади.

CAW. DOK II. 371.2176.

Документ 49

Інформація без назви автора і адресата, очевидно, від кінця 1932 р. про ліквідацію кооперативного руху на Волині. Витяг.

Українські кооперативи створюються лише для політичної, комуністичної діяльності. Їх ліквідують за порушення промислових, будівельних і санітарних правил. У Дубенському повіті арештовано ряд засновників і членів правлінь за приналежність до КПЗУ і антидержавну діяльність у місцевостях: Сади, Ярославичі, Радивілів, Підзамче, Тараканів, Мокре, Уєжджці.

До 1 жовтня призупинено діяльність у повітах: Крем'янецькому — 34 кооперативи, Дубенському — 34, Ковельському — 31, Луцькому — 15, Рівненському — 7, Здолбунівському — 3, всього 124 кооперативи. З них: за недотримання будівельних норм – 68, промислових – 30, санітарного стану – 24, з політичних мотивів – 5.

AAN, MSW, 1054.

ШЛЯХЕТСЬКА ПРИНАДА

У 1929 році у Турці на Прикарпатті (Львівське воєводство) з'явилась чимала брошура місцевого публіциста Вл. Пулнаровича[1], який інформував, що до половини XV століття територію Турчанського повіту покривала безлюдна пуща, і лише у 1510–1570 прибули сюди польські королі й зайняли ці землі, віддаючи їх у нагороду лицарям за вірну військову службу. Нащадки цих лицарів швидко розмножувались, набували різноманітні прізвища і шляхетські герби, корчували пущі і закладали села, прибували також осадники, якими «були також русини і поляки, але переважали волохи, які переховувались у Польщі від утиску угорців. Оселившись тут, волохи з часом прийняли русинську мову і звичаї» (с. 19). Щоб «утримати цих осадників на місці, дбали про їхні духовні потреби, засновували церкви і попівства» (с. 18), аж, нарешті, через двісті років — у 1743 утворено у новозакладеному місті Турці католицьку парафію. Це було «великим добродійством для навколишньої Полонії», оскільки «через відсутність костелів і польських ксьондзів багато польських родин зазнало русифікації». (...) Для волохів і русинів у кожному селі була церква і майже у кожному селі священик (с. 51–53). Зрештою, «костел, збудований у Турці, постав завдяки спільній праці і старанню всіх міщан Турки, як поляків, так і русинів», оскільки «польські родини з руськими поєднувались сімейними узами, кумівством і сердечною приязню, сліди якої у старшого покоління залишились до нинішнього дня». І немало, очевидно, таких руських було, якщо біля одного католицького костелу автор нарахував чотири греко-католицьких.

---

[1] *Władysław Pulnarowicz.* U żródeł Sanu, Stryja i Dniestru (Historia powiatu turczańskiego). — Turka n/S, 1929.

З тексту випливає ряд питань. Якщо серед осадників знаходились «також» русини, тобто незначна частина, а переважали волохи, то чому не румунізувались русини, а тільки русифікувались волохи? Чому русифікувалась ця нібито польська шляхта? Чому будувались греко-католицькі церкви, якщо волоська більшість була православною? Чому польська шляхта будувала церкви, не намагаючись протягом цих двох століть збудувати костел? А якщо, всупереч твердженню автора, читач сам дійде до висновку, що русини мали перевагу, то звідки вони взялись?

Відповідь може бути одною: русини були тут господарями з діда-прадіда, з часів Галицько-Волинського князівства, не осадниками. Шляхетський стан утворили головним чином нащадки бояр, яким костел був непотрібний, тільки після захоплення Галичини польські королі впихали сюди свою шляхту, обдаровуючи привілеями, атрибутами влади. Автор ніби не бачить неточностей своїх викладів, тільки голослівно заперечує «посилання деяких з цих народів на раніше надання прав ще з XIII століття руськими князями і особливо князем Левом». Очевидно, що нічого іншого не залишалось, оскільки метою книги було доведення польськості як земель, так і турчанської шляхти. Точніше кажучи, доведення фікції, необхідної для політичних планів. Тому Пульнарович перелічує цілий ряд шляхетських прізвищ, складений в алфавітному порядку, і в кінці стверджує, що «ця шляхта не є слов'янського походження, бо це є нащадки римських лицарів, які осіли у Волощині і Семигороді, з домішкою, очевидно ж, поляків. І вся ця «маса лицарського народу у Польщі, незалежно від віросповідання, становила з Річчю Посполитою нероздільне ціле і віддавала Польщі вірну любов» (с. 137). Це, власне, з неї, з тієї шляхти «зі старост і князів з королівських маєтків, з орендарів і їхніх службовців рекрутували захисників Вітчизни, бо не хто інший, як ця шляхетська дрібнота творила і напинала хоругви, здійснюючи лицарську сторожу на кресах Речі Посполитої» (с. 143)[1].

Пульнарович присвятив свою працю Маршалку Пілсудському

---

[1] Ця книжка відновлена фотоофсетним способом у ...1990 році! Тут аж проситься рецензія з авантитулом: «Увага — реваншизм!»

і, напевно, не без схвалення командира (пам'ятаємо «несубординацію» ген. Желіговського у приєднанні Вільна) виникла концепція завоювання за допомогою виховання. Завоювання того, чого не вдалось захопити мечем, — людських душ.

Військові спеціалісти підрахували, що на Прикарпатті, у Львівському і Станіславському воєводствах знайдеться шляхетських нащадків близько 300 тисяч, на Поділлі (Тернопільському) — 80 тисяч, на Волині — 200 тисяч, на Поліссі — 100 тисяч, Новогрондському і Вільненському — 250 тисяч. Майже мільйон людей міг стати серйозною підтримкою польськості на східних землях, коли б тільки виявилась результативною версія, що вони є нащадками польської шляхти, у якої за участь у боротьбі за незалежність загарбники забрали землю, змусили до прийняття православ'я або унії, а потім і до втрати національної свідомості. Внаслідок цього польський шляхтич став українським селянином і на додаток ворогом польськості. Гра вартувала свічки.

За наказом Міністерства військових справ акцію ревіндикації сільської шляхти розпочав X округ корпусу в Перемишлі, доручаючи командиру 5-го полку підгалянських стрільців утворення шляхетського підрозділу для молоді Турчанського і якоюсь мірою Дрогобицького й Самбірського повітів. Перший підрозділ утворено у 1934 році, наступний — у 1935. Як видно з документів 50 і 52, акція вдалась, дещо гірше вийшло із залученням до співпраці адміністративної влади (див. документ 51) включно з поліцією і духовенством.

«Військо розпочало розширювати працю у 1935 році, — стверджує П.Ставецький (Наступники Коменданта, с. 181). — На території шляхетських дворів закладали спочатку відділення «Стрільця», а потім організовувались осередки сільської шляхти. Всією акцією керував Координаційний секретаріат польських громадських організацій у Львові, створений за ініціативи командира округу корпусу в Перемишлі на міжорганізаційній конференції 23 листопада 1935 року. У 1936 році акцію розширено на територію сусідніх повітів Львівського і Станіславського воєводств. 17 жовтня 1937 року у Львові відбувся організаційний з'їзд 4 тисяч представників з шляхетського населення, на якому утворено «Союз сільської шляхти Підкарпаття» з осідком у Перемишлі.

25 лютого 1938 року виник «Комітет зі справ сільської шляхти на Сході Польщі» як автономна одиниця «Товариства розвитку Східних земель». Головою комітету став 1-й віце-міністр військових справ ген. Януш Глуховський, а одним із членів троїстої президії був керівник відділу в департаменті загального управління Міністерства військових справ підполковник дипломований Станіслав Садовський. Комітет у справах сільської шляхти був осередком планування і координації всієї акції. Для реалізації своєї праці він утворив чотири секції: пропагандистську, господарську, фінансову і наукову. У тій останній зосереджено близько 150 найвизначніших учених з галузі етнографії, історії і географії. Головна увага комітету повинна була бути звернена на Східну Малопольщу, а потім на Волинь. Принципами, якими збирались впливати на сільську шляхту, було введення польської мови, перехід на римо-католицький обряд і участь у польських економічних організаціях».

Щодо оцінки кількісних досягнень у наборі сільської шляхти думки дослідників поділені. Отже, Побуг-Маліновський пише (с. 824), що на зламі 1938/39 років сільська шляхта мала понад 800 осередків і осель, які зосередили у трьох малопольських воєводствах понад 550 тисяч членів (разом з родинами), тоді як П. Ставецький (с. 186) вбачає у цих цифрах «велике перебільшення», оскільки було максимум 450 осередків і 41 тисяча членів. Шляхетське вербування проводилось двома способами: заохоченням і примусом. «Організовано було для тих «воскреслих» колективні краєзнавчі екскурсії, — інформує Побуг-Маліновський, — до Варшави, до Гдині і в глибину Польщі, дітей і молодь збирали у літні табори в найбільш польських регіонах країни» (с. 824). Перед солдатами шляхетських рот відкривалась перспектива посад інструкторів, лісників, поліцейських (документ 52) і т. п.

Головним союзником другого способу вербування до сільської шляхти була злиденність. Її вистачало навіть на волинському чорноземі, не кажучи вже про Галичину. Якщо 27% волинян мали до 2 га землі, а 40% — від 2 до 5 га, то щонайменше ця перша група повинна була десь працювати поза господарством, щоб якось утримувати родину. Кожний такий «господар» — робітник у лісництві чи той, що забивав брукове каміння у шосе, мусив ставати «шлях-

тичем», аби не залишитись безробітним. Таку долю я бачив власними очима. «Відщепенців» чекала на селі найбільша кара: бойкот рідного середовища. Вони плакали, переживали муки, але до осередку і до костелу йшли, бо діти не могли залишитись без шматка хліба. І чекали, коли на окупанта впаде кара Божа.

І коли вже дочекались, то увібралось кудись без сліду десятки і сотні тисяч змученої «шляхти», примусові католики вернулись до православ'я, залишилась тільки смертельна ненависть до польськості.

Але не всі, однак, повернулись, частина виявилась втраченою для українського народу. Особливо ті, кого зв'язали змішані шлюби. Одних незабаром вирізала УПА, інші перебрались на польські терени, щоб увійти в чуже середовище, — і почували себе нещасними до смерті.

Документ 50

5 ПОЛК ПІДГАЛЯНСЬКИХ СТРІЛЬЦІВ,
Л. дз. 393/таєм.
Перемишль, дня 24.VI.1936 р.

Командир Округу корпусу №X, Перемишль.
Звіт з вишколу
і виховання прикарпатської шляхти у 5 ппс.

За наказом ДОК X Л. дз. 959/таєм. від дня 8.V.1936 р. подаю звіт про стан праці з греко-католицькими стрільцями шляхетського походження за весняний період 1936 р.

Річний досвід праці 5 полку підгалянських стрільців над усвідомленням тих стрільців, створення нової шляхетської роти молодшого віку в поточному році у 5 ппс, налагодження тісного зв'язку з місцевістю шляхом виїзду офіцерів 5 ппс до Турчанського повіту, дворазові екскурсійні поїздки представників шляхти до Перемишля у цьому році, як і в минулому червні на Євхаристичний Конгрес, і, нарешті, тісний контакт командування полку з місцевими польськими діячами (у Турчанському повіті) дали полку можливість сформувати собі чітке розуміння цієї справи і зро-

бити низку конкретних висновків для полку, як і побажань щодо подальшої допомоги з боку вищої військової влади та необхідності тіснішої координації цієї акції з владою державної адміністрації — освітою, костельною владою і т. д.

I. Короткий виклад щодо нинішнього стану обох рот з точки зору вишколу і військового виховання.

А. <u>2 рота стрілецька (старшого віку)</u>

ОРГАНІЗАЦІЯ:

Командир роти — кап. Хашчинський + 2 молодших офіцери, тепер тільки 1.

Склад роти — 113 стрільців.

Складається з:

Ходачкової шляхти I груп. кат. 86 стрільців з Турчанського повіту.

Селянського походження I груп. кат. 6 стрільців з Турчанського повіту.

Селянського походження різн. кат. 20 стрільців з інших повітів.

Рота складається з двох взводів. Командирами взводів є офіцери, нині один офіцер, заступниками — підофіцери у званні сержанта і взводного. Застосовано індивідуальну систему вишколу. Стан кадрів відповідає поставленому завданню.

ВИШКІЛ

У зимовий і весняний періоди рота була переобтяжена караульною службою, що не дало змоги провести нормальний вишкіл, результат — певне занедбання у бойовому навчанні. Нині рота підтягнулась у результаті виконання караульної служби молодшими, крім цього, рота, як прапорова, передбачена до супроводу, більше підготовлена з точки зору дисципліни і формальної муштри.

ВИХОВАННЯ

Протягом цього періоду проведено інтенсивне навчання з початкового вишколу солдата, який усі закінчили з дуже добрим і доб-

рим результатом. Свідомо зацікавлювали стрільців відомостями про їхнє походження, герби і справи предків. Організовано було екскурсії офіцерів роти до Турчанського повіту з метою ознайомлення з підґрунтям справи турчанської шляхти. Проведено навіть екскурсію батьків цих стрільців на Євхаристичний Конгрес у Перемишлі. Організовано рільничо-кооперативні курси, на які ходило 15 стрільців.

ХАРАКТЕРИСТИКА ЕЛЕМЕНТУ 2 ШЛЯХЕТСЬКОЇ РОТИ

Попри 15-місячну службу для них характерні труднощі у зосередженні уваги, велика схильність до крадіжок. Не проявляють між собою дружби і приятельства, кожний керується сильно розвинутим егоїзмом. Проявляють фальшиву солідарність — погано зрозуміле приятельство. Легкозапальні, у рівномірній безперервній позитивній праці не витримують темпу.

Якщо йдеться про матеріальний стан, то він виглядає дуже бідно, близько 16% взагалі не мають землі, займаючись ремісництвом.

У розмові між собою вони користуються руською мовою, хоча дуже добре володіють польською. Але руською писати не вміють.

У ставленні до Польської держави всі лояльні, деякі проявляють навіть відданість; з кожним місяцем і тижнем видно, як тягнуться вони до польськості, як хочуть бути поляками і самі зголошуються з бажанням перейти на римо-католицький обряд. Наразі у 2 роті на римо-католицький обряд переходить 20 стрільців (справа подальшої праці з ними залишається на порядку денному).

Б. 5 рота — капітан Яцек Бентковський + 3 офіцери.

Склад роти — 130 стрільців.

У тому числі:

Ходачкової шляхти гр. кат. 99 стрільців з Турчанського повіту.

Селянського походження – 31 стрілець з інших повітів.

Рота поділена на три взводи. Командирами взводів є офіцери, заступниками — сержанти. Застосовується індивідуальна система вишколу і виховання. Інструкторський склад — на відповідному рівні.

ВИШКІЛ

З точки зору вишколу, як і в минулому році, шляхта демонструє велике бажання й запал, але через низький рівень мислення не може засвоїти теоретичні знання. Велику трудність становить також поняття ритму і координації рухів, через що з огляду на формальну муштру стоїть нижче від звичайних рот.

Усі розділи вишколу виконують повністю вправно, але не вміють добре відповідати і добре висловлюватись, що можна пояснити поганим володінням польською мовою, невмінням будувати фрази. Крім цього, є зауваження стосовно вишколу, як і у звітах попереднього року.

ВИХОВАННЯ

Крім частих цілеспрямовано підготовлених бесід на тему усвідомлення їхнього походження і чіткої установки всього апарату і кадрів на сприйняття молодого елементу, постійно проводиться початкова солдатська школа для неграмотних і уроки з історії і географії. Найважливішим моментом для них була підготовка до першої триденної відпустки (на Зелені Свята) і прибуття шляхетської делегації з Турчанського на Конгрес — див. нижче.

ХАРАКТЕРИСТИКА ЕЛЕМЕНТУ 5 ШЛЯХЕТСЬКОЇ РОТИ

Прикарпатська шляхта молодого віку мало відрізняється від старших за віком. Це є занедбаний елемент. Великий процент занедбаності, повна відсутність громадянсько-національної свідомості, слабе володіння польською мовою є найкращим доказом цього. Стрільці шляхетського походження 5 роти мають кілька властивих для себе характерних рис, які відрізняють їх духовно і почуттєво від решти стрільців цієї роти. Першою такою рисою є надмірна вразливість і чутливість на слова догани керівництва, які завжди викликають сльози. Другою такою характерною рисою є охота до бійки і непорозуміння між собою. Дуже часто зустрічається бажання оббрехати керівників і старших, а також

відсутність поваги до чужої власності, і це майже збігається з оцінкою характеру стрільців 2 роти (старший вік). Виховна робота у війську при надзвичайно перевантаженій вишкільній програмі, до якої шляхта інтелектуально зовсім не підготовлена, не може наразі принести результати. Під цим оглядом праця у роті молодого віку йде наразі повільніше, але завдяки минулорічному досвіду набагато послідовніше — тим більше, що у 5 роті, крім елементів з Турчанського повіту — спокійного і дуже придатного до праці національного усвідомлення, ще є елемент з Дрогобицького і Самбірського повітів, які, як міський елемент, є більше підготовлені і, до певної міри, критично настановлені завдяки попередній належності до української «Просвіти». Однак у 5 роті молодшого віку почався процес за взірцем 2 роти старшого віку — перехід на римо-католицький обряд.

У 5 роті близько 16 переходить на римо-католицький обряд.

Висновки і побажання

А. ВИСНОВКИ (для 5 ппс)

а) Програма вишколу повинна відрізнятись від програми для звичайних рот.

У І період слід звернути увагу на фізичне виховання, муштру і національно-громадянське виховання. Бойовий вишкіл, який займає найбільше часу у нормальній роті, зменшити під оглядом кількості часу на якісь 20% (той час призначити на громадянське виховання), обмежити його до самих типових і насправді необхідних тактичних засад, розраховуючи, що в осінньо-зимовий і весняно-літній І і ІІІ періоди це безумовно відпрацюють, оскільки на відміну від інших рот вони є розпарцельовані і будуть становити до кінця служби єдину роту. Стрілецький вишкіл належить розглядати як предмет, у якому вони будуть успішні з огляду на вроджені добрі якості (виховання у горах і поблизу лісів). Вихованню треба присвятити більше часу і почати від навчання читання і письма, а також зрозуміло висловлюватись. У муштрі треба дотримуватись ґрунтовної дисципліни і максимального покарання за провини.

У І період не належить забагато хвалити і викликати у них зай-

ву зарозумілість, бо вона може їх зіпсувати. Тільки після II періоду, досягнення ними певних результатів можна зробити з них гвардію полку (роти прапорова і представницька).

б) Польський елемент цієї роти повинен бути заможнішим, більш авторитетним, бувалим, який знає принаймні трохи світу і життя, і це буде елемент ремісничий, міщанський і чиновницький, який має кращу освіту і домашнє виховання, щоб міг здійснювати безпосередньо позитивний вплив на шляхту. Цей елемент повинен бути найкращим і спеціально добиратись обліковим офіцером полку (заступник мобілізаційного офіцера) з усього полку.

в) На змаганнях між підрозділами і інспекціях керівників не ставитись до роти на рівні зі звиклими стрілецькими ротами, бо рівень мислення шляхти не дозволяє на досягнення у вишколі такого ж рівня, особливо у I і II періодах. Доказом цього може бути класифікація, запроваджена на основі психотехнічних обстежень у 5 роті молодшого віку.

Із 130 стрільців належать до:

Групи А — 13
В – –
С + 13
С — 30
С — – 26
Е — 17 + 24 повністю неписьменних, які не взяли участі в обстеженні.

г) Після кількох перших місяців перебування і виховання у полку поставити виразно справу, що хоча вони греко-католицького віросповідання, але є польською шляхтою, тобто з кості і крові поляками, бо не походять від руських бояр, а з шляхти кінця XIV – початку XV століття, коли виник герб «Сас» і коли король Польщі (Владислав Ягелло) цей герб і землю їм надав.

З тієї точки зору 5 ппс набув останнім часом величезного досвіду (коли ми грались з ними цілий рік, частково визнаючи, що вони є русинами, ні один не визнав себе і не перейшов у римо-католицький обряд) — тепер, коли під час Конгресу сказав стрільцям і шляхті, яка прибула з Турчанського, що вони є поляками, хоча греко-католицького обряду, вони почали все частіше переходити

на римо-католицький обряд, а війтові щиро і відверто обіцяли на обіді, що всі вони також перейдуть у найближчому часі.

г) Виїзд роти молодшого віку на осінню екскурсію кожного року вважаю сьогодні необхідною умовою, бо величність, багатство і могутність Польщі здійснили тут вирішальний вплив на зміну поглядів і національних та релігійних переконань.

д) Посилити вплив старших офіцерів 5 ппс і римо-католицького ксьондза декана шляхом частих бесід та інспекцій на місцевості і в казармах, повністю ізолювати вплив священиків греко-католицького віросповідання за винятком одного моменту, тобто підготовки до присяги.

е) До кожної підофіцерської школи брати більший, ніж до цього часу, процент стрільців прикарпатської шляхти, бо досвід показує, що всі, хто пройшов підофіцерську школу, перейшли у римо-католицький обряд, частина з них переходить до понадстрокової служби у полку, в авіації, до поліції, частина прагне вернутись додому, але хоче працювати у ПВО і у «Стрільці».

Б. ВИСНОВКИ ДЛЯ ПКП І АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВЛАДИ

При наборі звертати більшу увагу на всі цікаві для нас прикарпатські повіти і вирішити цю справу з більшою сумлінністю і почуттям громадянської відповідальності. Йдеться тут як про правильне написання імен та прізвищ, так і про національність.

Який вплив може мати хоча б ПКП, говорить такий приклад: усі стрільці-шляхтичі мають в евіденційних зошитах записану руську або українську національність і на питання: «Чому почувають себе тієї національності?» — відповідають, що не знають, що урядник у ПКП їх так записав. — То ж хто зробив з вас русинів або українців? Бездумний урядник у повітовій комендатурі поповнення. Подібно виглядає справа і з перекрученням або спотворенням польських імен та прізвищ.

Часто так відбувається, що замість Ігнаци пишуть Гнат, замість Міколай — Никола, і лише у війську треба такому Гнату пояснювати, що це через помилку йому так вписано, а він, властиво, є Ігнаци, що той же самий Ігнаци із задоволенням приймає. Тією працею просвіти щодо польськості повинні займатися порядні і сумлінні службовці, чи то староство, чи повітова комендатура поповнення.

Нарешті, ПКП і староство не дбають про пошук шляхетського елементу, який повинен бути прикріплений до 5 ппс. Згідно зі всіма вірогідними інформаціями, зібраними безпосередньо 5 ппс, у Турчанському повіті є кілька гмін з римо-католицькими костелами, де є польська шляхта, яку ПКП і староство недобачають і не показують, наприклад Ломна.

ВИСНОВКИ (ПОБАЖАННЯ) ДЛЯ ВИЩОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ВЛАДИ

а) Закріплення Турчанського повіту до округу 5 ппс у Перемишлі:

1) Закріплення турчанської шляхти до 5 ппс викликане необхідністю безпосередніх контактів влади з полком, який вишколюється і виховується, здійснюючи вказану акцію.

2) Для налагодження зв'язку з повітом, тобто з владою адміністрації, самоврядування, з польською громадськістю, які можуть допомогти в акції, також із самим населенням, яке є об'єктом цієї акції, що може настати лише через безпосередню співпрацю чинників, які задіяні у цій акції у війську і погоджують працю на місцевості, бажаним є виділення Турчанського повіту з округу ПВ 6 ппс і призначення до округу ПВ 5 ппс.

Праця повітового коменданта ПВ під безпосереднім впливом окружного коменданта, який підтримує постійний безпосередній контакт з владою і з шляхетськими ротами у полку, приведе до результатів запрограмованої праці, виконуваної систематично, контрольованої і організованої у її дійсних ознаках і напрямках, чого не можна було добре зробити до цього часу.

3) З огляду на новий наказ, який доручає Окружному коменданту ПВ обов'язки Обласного коменданта СС, можна буде здійснити безпосередній вплив на місцеву організацію СС. Ця організація за тих умов при підтримці влади може спричинитись не тільки до закріплення, а й до програмного збільшення нашого майнового стану.

СС не єдина організація, яка у своїй праці може ефективно опиратися протидії, але за умови безпосереднього впливу сил, які проводять акцію.

б) Через те, що 5 ппс складається з двох рот прикарпатської шляхти і що пан Генерал Глуховський, як командир ОК X, наказав щорічно приймати з цієї шляхти надстроковиків, прошу пана Генерала, з огляду на відсутність вакансій і навіть зменшення за останній час у полку кількості професіоналів і надстроковиків, додати на такій підставі 2 штатні посади, щоб якнайшвидше мати професійні кадри з шляхти.

в) Призначити до 5 ппс офіцерів з шляхетськими прізвищами, які повторюються у Турчанському повіті, оскільки це є найкращий виховний фактор для цієї шляхти.

Висновок 5 ппс про призначення нових підпоручників із прізвищами турчанської шляхти і офіцера (поручника) такого прізвища зі Львова з 19 ппс вислано службовим шляхом дня 24 ц. м. до Бюро персоналу.

В. ВИСНОВКИ ЩОДО СТРІЛЕЦЬКОГО СОЮЗУ (СС) У ТУРЧАНСЬКОМУ ПОВІТІ

З метою дальшого розвитку добре розпочатого СС у Турчанському повіті потрібні, крім закріплення Турчанського повіту до округу ПВ 5 ппс:

а) постійний нагляд окружного коменданта ПВ 5 ппс як коменданта окружного СС;

б) збільшення грошової дотації СС у Турчанський повіт;

в) надіслання туди енергійніших людей і встановлення контактів з новим офіцером ПВ;

г) прийняття на службу кількох найактивніших капралів (можливо, старшого стрільця у резерві) 5 ппс шляхетського походження після їх звільнення у резерв у вересні ц. р.;

ґ) сильний натиск на проблему організації орлят СС (спільно із вчительством);

д) часті інспекції з боку Правління Округу СС.

III. ВИСНОВКИ (ПОБАЖАННЯ) ЩОДО ІНШИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ

Праця над свідомістю стрільців прикарпатської шляхти у 5 ппс пішла незвично далеко, може, навіть далі, ніж належить сподіватись за такий короткий відрізок часу.

Більшість старшого віку повністю переконані і по черзі з дня на день переходять у римо-католицький обряд (2 рота стрільців уже близько 20,5, рота стрільців молодшого віку вже близько 16). 5 ппс, який завдяки своїм активним офіцерам встановив тісний контакт з місцевим населенням, з війтами більшості гмін і різними окремими особами, як польськими діячами, так і шляхтою — римо-католицькою і греко-католицькою, після низки розмов і вислуховування проблем і пропозицій населення стверджує, що і праця 5 ппс над двома ротами піде намарно, якщо на місцевості не буде підтримки і рішучої праці.

А. АДМІНІСТРАТИВНО-ДЕРЖАВНА ВЛАДА

Стверджую з повною переконаністю, за що несу відповідальність, що Турчанський староста не розуміє тієї праці, не хоче нею займатись і тим самим утруднює роботу:

1) особисто не займається політичними справами, а тільки господарськими;

2) політичну працю передоручив віце-старості;

3) не знає історії повіту і шляхти, бо твердить, що турчанська шляхта походить з руських бояр, тобто вони є русинами, яких він «не буде перекуповувати»;

4) не працював над організацією екскурсій шляхти на Конгрес і лише в останній момент під тиском листа командира 5 ппс зайнявся нею і то лише половинчасто;

5) перешкоджає переходу шляхти у римо-католицький обряд, доказом чого є твердження самих війтів, а перш за все війта Юзефа Комарницького, який заявив, що хотів перейти з 12 родинами своєї гміни на римо-католицький обряд, на що отримав відповідь від адміністративної влади, що інші можуть, але староство не хоче мати війта русина і греко-католика;

6) у всьому Турчанському повіті поширена інформація (може, тенденційність русинів), що службовці у старостві висміюють тих, хто приходить змінювати метрики на римо-католиків, кажучи, що роблять це за «польську ковбасу», що знайшло свій відголос навіть у «Побудці»;

7) на чолі делегації шляхти до 5 ппс під час Євхаристичного Конгресу староста поставив українця Височанського, який, не ма-

ючи ані одного члена зі своєї гміни, керував делегацією, тоді як є війти шляхтичі-поляки, які мали численних делегатів зі своєї гміни, що на власний кошт (100 злотих) привезли цю шляхту, були йому підпорядковані. Українець Височанський приїхав на чолі делегації, але не брав участі в урочистостях у 5 ппс, щоб не бути змушеним до виголошення промови і декларацій, які, безсумнівно, треба було робити під час проголошення тостів;

8) староста засмічує шляхетські гміни гмінними писарями українцями (не шляхтичами) так, що війти зі сльозами на очах просили нас у 5 ппс, щоб звільнили їх від тих писарів, бо вони самі, як і війти, хоч греко-католики, але поляки, нічого не можуть зробити, не кажучи вже про те, що ці писарі їх зраджують і все доносять у «Просвіту». Таким писарем, нав'язаним старостою найбільш відданому справі полонізації шляхти війту Зубрицькому, староста додав як опікуна — забитого українця писаря Тріску;

9) староста так підтримує українців, що його віце-староста офіційно телефонує до командира 5 ппс, чи може він підготувати українця до виступу українською на урочистому обіді у 5 ппс;

10) вважаю, що без відповідного тиску і вияснення з боку командира ОК X, як і Львівського воєводи, Турчанський староста надалі буде проводити безглуздо-угодовську політику, тобто зі шкодою для польського середовища і Польської держави.

Б. ДЕРЖАВНА ПОЛІЦІЯ (ДП)

Комендант ДП у Турці також зовсім не розуміє шляхетської справи у Турчанському повіті, шукає тільки спокою з боку українців, запобігає прихильності євреїв — великих власників лісів і лісопилень, з якими живе у приязні і тісних стосунках, що показало перебування професора Ф. А. Оссендовського у Турчанському повіті, на що маю свідчення поважних громадян, місцевих діячів.

У Турчанському повіті повинен бути комендант ДП з сильною волею і характером, який за першочергову мету вважав би безпеку повіту, а не особисті фінансово-нафтові справи.

У селі Комарники — найбільшому, де починають переходити на римо-католицький обряд і де немає ще костелу, повинен бути ПДП для сміливості і почуття безпеки тих, хто цей обряд змінює.

В. ШКІЛЬНІ СПРАВИ

Якщо подивитись на шкільні справи, то там повне нерозуміння державних цілей:

1) бракує свідомих учителів,

2) бракує вчителів, що походять з підкарпатської шляхти,

3) відсутня будь-яка робота у цьому напрямку з боку шкільного інспектора, а перш за все з боку інспектора позашкільної освіти, покликаного для цього у першу чергу,

4) шляхта глибоко відчуває неприхильність шкільної влади до них, що виявилось у непризначенні до цього часу п. Виштравського на посаду вчителя у Турчанському повіті, у неприязності вчительства до шляхти, у називанні малих шляхетських дітей навіть за дрібні провини словами «розбійник» і т. п., що мало місце у Комарниках, як стверджує війт тієї гміни.

З цією метою

— Шкільне кураторство повинно змусити інспектора повністю змінити політику і відповідно налаштовувати вчительський персонал з точним встановленням цілей і потреби відрусинення давньої польської шляхти.

— Кураторство повинно проконтролювати вчительські кадри у повіті, спрямовуючи до шляхетських гмін тільки поляків, і то винятково надійних і високодосвідчених відносно ідейності — як національної, так і державницької.

— Негайно знайти вчителів-поляків шляхетського походження — з прізвищами, які повторюються у Турчанському повіті.

— Негайно виховати нові вчительські сили зі шляхти у польських вчительських семінаріях.

— Вплинути на вчительство щодо необхідності змін поглядів на СС, бо вчительство у Турчанському повіті, з одного боку, несвідоме з державницького погляду, а з другого, — некероване, як потрібно з громадянської точки зору, не розуміє, що стрілець, особливо на землях зі змішаним населенням, — це опора національності і Польської держави.

Учительство повинно як належати, так і заохочувати всіх до вступу до СС, а перш за все енергійно працювати над вступом молоді до «Орлят» при СС.

Категорично стверджую, що кожний військовий греко-като-

лицького обряду, шляхтич Турчанського повіту, який був у ПВ чи «Стрільці» перед записом до війська, відразу признавався щодо польськості у полку — і був і є якнайкращим солдатським матеріалом і національно свідомим поляком.

Г. КОСТЕЛЬНІ СПРАВИ

Розпочати будівництво костелів за будь-яку ціну перш за все у Камарниках, де вже пожертвувано місце під костел, — дерево з гмінних лісів (гміни дадуть, якщо буде відповідний натиск адміністративної влади) і також із державних лісів, що, напевно, зробить директор державних лісів у Міністерстві рільництва п. Лорет. Уже навіть видані загальні вказівки щодо продажу дерева з державних лісів за надзвичайно низьку ціну.

Будувати народні доми стосовно світлиць для СС. З цією метою повинна бути допомога ззовні, бо місцеві не мають коштів, наприклад, гміна Явора подарувала «Стрільцю» ґрунт під побудову клубу, але через відсутність зацікавлення Окружного управління СС нічого там не зроблено. На костели розписати добровільний збір серед всього офіцерського корпусу й з цією метою створити рахунок ПКО та під протекторатом командира ОК розіслати відозви до всіх адміністративних одиниць і т.п.

— На допомогу старим ксьондзам дати енергійних і відданих вікаріїв, бо так уже робить греко-католицький єпископ.

— Виховати і за всяку ціну дати освіту молодим священикам з турчанської шляхти (5 ппс має вже два прізвища учнів із шляхти), над якими перемишльський єпископ повинен заопікуватись і продовжувати навчання.

Знаючи велике завзяття та національне і державне честолюбство офіцерського корпусу, стверджую, що, якби пан генерал визнав це потрібним і корисним, на його звернення всі без винятку офіцери полків зібрали б національну позику з метою побудови костелів на Прикарпатті, віднесли самооподаткування на будування костелів або каплиць через іменні фонди кожного полку.

Вважаю, що справу будування костелів належить вважати дуже необхідною. Негайно поставити костели, у менших селах каплиці, користуючись з нагоди, що шляхта так охоче прагне змінити обряд. Кожний місяць у цій справі може пізніше виявитись втраченим, бо,

якщо сьогодні це можна вирішити як звичайну формальність, пізніше треба буде здобувати запеклою боротьбою з молодими наступниками, збаламученими українськими священиками.

Д. ОСВІТНІ ВИСНОВКИ І ПОБАЖАННЯ

Крім утворення бібліотеки, що ефективно здійснило Товариство розвитку Східних земель, розпочали пропагандистський наступ шляхом підтримки літературної і видавничої творчості для усвідомлення турчанської шляхти.

Виявили завдяки стрільцям і спеціально посланим цивільним особам, що шляхта читає руські видання на тему Січі запорозьких козаків і т.п., наприклад, про отаманів Дорошенка, Сагайдачного, Мазепу. Тому необхідно підштовхнути наших письменників до відповідної акції, наприклад професора Ф. А. Оссендовського, який вивчав Прикарпаття і Турчанщину з описовою метою, — він повинен написати спеціально для цілей Товариства розвитку Східних земель роман про підкарпатську шляхту, наприклад від кінця XIV і початку XV століття, щоб показати їх заслуги перед королями й відносно кордонів Польської держави і розкрити їх тодішню польськість, решту шляхта собі сама доспіває.

— 5 ппс опрацьовує історію турчанської шляхти і незабаром видасть її друком і безплатно роздасть стрільцям.

— Для шляхетських бібліотек створити спеціальний каталог нових книжок, замовлених у письменників Товариством розвитку Східних земель, і старих книжок, але придатних для роздумів і умов прикарпатської застінкової шляхти, наприклад «Девайтіс» і «Сірий порох» Родзевичовни.

Е. ВИХОВНІ ВИСНОВКИ — ЗБЛИЖЕННЯ ВІЙСЬКА З МІСЦЕВОЮ ШЛЯХТОЮ

Усі літні табори (концентрацію підхорунжівок резерву) слід влаштувати у повітах, які схильні до польськості, наприклад у Турчанському повіті, — це має подвійну мету — пропагандистську і економічну. Серйозним кроком уперед буде табір санітарної підхорунжівки у Коморниках. У наступному році вислати підхорунжівку резерву 22 ДПГ, наприклад до міста Явора, де є залізни-

ця, шосе, ліс і ріка, а населення – польського шляхетського походження і греко-католицького віросповідання.

У цьому році у місяці липні, наприклад 19.VII, влаштувати спільно з санітарною підхорунжівкою 5 ппс і Військовою Родиною великий з'їзд і свято у Комарниках (Турчанський повіт), а дохід віддати на користь побудови костелу. Організацією польової Служби Божої і свята займуться санітарна підхорунжівка і війти найближчих гмін.

На цю урочистість 5 ппс звільнить стрільців, турчанську шляхту обох рот і вишле на 2 автомобілях оркестр. На цю молитву, пропагандистську проповідь і свято повинні приїхати вищі керівники з Перемишля, командири полків і офіцери 5 і 6 ппс, а також представники адміністративної влади.

Є. ВИСНОВКИ У СПРАВІ ЛИЦАРСЬКОГО СОЮЗУ

Прискорити утворення Лицарського союзу на Прикарпатті так, щоб ще перед звільненням у резерв залучити до нього 2 шляхетську роту (старший вік).

Відкриття Союзу зробити у Турці, надзвичайно урочисто залучивши до цього частину офіцерів 5 і 6 ппс, а також офіцерів з усієї армії з прізвищами, які повторюються у Турчанському повіті (наприклад, полковник Сас Гошовський, командир 37 ппс, полковник Сас Жураковський, командир 40 ппс, підполковник Яворський з окружного шпиталю № X і т. п.).

З виховною метою належить спільно з шляхтою Турчанського повіту зібрати гроші на прапор для Лицарського союзу, наприклад амарантового кольору, з одного боку образ Матері Божої Ченстоховської, а з другого — Польський Ягеллонський Орел, а по кутках, як на військових прапорах, герби Сас, Корчак, Леліва, Любіч і т.п. як такі, що найчастіше зустрічаються на Прикарпатті.

Ж. ВИСНОВКИ ЩОДО ОПІКИ НАД СТРІЛЬЦЯМИ РЕЗЕРВУ

Над усіма стрільцями підкарпатської шляхти, які у полку виявили бажання співпраці і перейшли у римо-католицький обряд, повинна бути організована опіка після їхнього звільнення з війська.

Тут йдеться, головним чином, не тільки про залучення їх до

праці у «Стрільці», до Лицарського союзу і т. п., а й про надання реальної опіки перш за все для тих, хто, не маючи ні землі, ні побутових умов, буде втрачений для польськості без допомоги адміністративної влади.

З цією метою подаю список стрільців старшого віку, які вже перейшли у римо-католицький обряд і через відсутність майна потребують допомоги і опіки, наприклад посаду лісника у гмінних лісах, що може зробити староста, наприклад роботу в гмінних молочарнях (це можуть зробити війти під натиском старости), наприклад один інтелігентний і спритний стрілець, який добре володіє польською мовою усно і письмово, просить посаду гмінного писаря (така посада є у війта Зубрицького на місце українця Тріски), наприклад посади шляхової сторожі — праця при залізниці, що навіть розпорядженням міністра у військових справах наказано.

Вважаю, що тим стрільцям належить дати ці посади, оскільки вони є свідомими поляками,

— тому що вони ще є військовим резервом,

— що сидять там по кілька десятків років і були господарями тієї землі,

— що, отримавши ці посади, будуть прекрасними пропагандистами польськості, сили і впливів Польської держави й ідеї подальшої полонізації шляхти.

На завершення доповідаю пану генералу, що справа вже так визріла у полку і на місцевості, що греко-католицькі священики, спостерігаючи масовий перехід стрільців у римо-католицький обряд, починають проголошувати анафему з амвонів.

Додатки:

1 . Звіт капітана Хащинського.

2. Копія 2 документів, що у старі роки шляхта була польською.

3. Стаття Ф. А. Оссендовського про прийняття турчанської шляхти у 5 ппс.

4. Іменний список стрільців 2 і 5 рот, які потребують допомоги.

Командир полку у відпустці
В/з РИБОТИЦЬКИЙ,
підполковник дипломований

CAW Gab. Min. I, 300.1.410 s. nienum.

Документ 51

Капітан Хащинський Стефан,
Командир 2 роти стрілецької.
Перемишль, дня 23.VI.1936 р.
Звіт у справі турчанської шляхти

Командир 5 полку Підгалянських стрільців у Перемишлі.

Влаштована дня 31.V.1936 р. екскурсія до Турчанського повіту і екскурсія турчанської шляхти до Перемишля на Євхаристичний Конгрес дали такі характеристики осіб, зацікавлених в усвідомленні турчанської шляхти.

1) Староста Турчанського повіту, який перебуває у Турці з місяця лютого, поглинутий господарськими справами, самостійно політичної роботи не проводить. Віддав її віце-старості.

Ставлення до шляхетської справи: не проявляє у цьому напрямку жодної зацікавленості. Староста стверджує, що ця шляхта є руського походження, що її перекуповувати не буде. Він не знає зовсім історії турчанської шляхти, її значення в історії Польщі і її змін внаслідок поділів Польщі.

Знаю з секретної інформації, що з боку старости відсутня опіка над тими, хто перейшов у римо-католицький обряд. Староста на території староства дозволяє поширення таких висловлювань: «Турчанська шляхта переходить у римо-католицький обряд за кілограм борошна і кусень ковбаси».

Подібні вісті запускають ворожі середовища (українські), про що свідчить полеміка на сторінках місячника «Побудка». Якщо йдеться про організацію екскурсії на Євхаристичний Конгрес до Перемишля, то і тут староста проявляв опір. Саму екскурсію організував війт спільної гміни Турки п.Яворський-Мартич Ян, бо з власних коштів виклав з цією метою 100 злотих, а староста виплатив близько 30 злотих з грошей, які залишились після похоронних урочистостей пана Маршалка. При цьому староста звернувся до пана Яворського: «Якщо пан такий щедрий, нехай пан і платить». При цьому нагадую, що добровільно на екскурсію бажа-

ло поїхати з гміни Турка близько 100 осіб, які хотіли компенсувати половину вартості подорожі.

Очевидно, що староста був налаштований на порозуміння з українцями за будь-яку ціну, про що свідчать такі факти:

а) пропозиція підполковнику дипломованому Риботицькому, щоб той погодився на проголошення промови руською перед представником шляхти під час спільного обіду для екскурсантів і обох шляхетських рот;

б) маючи до вибору багато людей шляхетського походження, вибрав твердого українця на прізвище Тріска і дав його як писаря спільної гміни п.Зубрицькому, людині, яка всім серцем віддана справі полонізації шляхти у своїй гміні;

Війт Зубрицький стверджує, що цей писар, маючи можливість контролю за кожним його кроком, робить неможливою для нього полонізаційну працю;

в) коли і війт спільної гміни, Комарницький Юзеф, хотів змінити обряд, йому у старостві сказали, краще буде сприйматись війт греко-католицького обряду.

2) Віце-старосту я ближче не знаю. Але, як мені відомо з секретної інформації, у політичних справах підпадає під вплив дружини.

3) Комісар державної поліції п. Мірек до шляхетської справи налаштований байдуже. Службовими справами займається мало. Весь розум налаштований на фінансові махінації. Звідси знаю, що всі свої збереження у сумі 10 000 злотих вклав у нафтове підприємство в Устшиках. Дуже близько спілкується з багатим єврейством. Інтриган — викликає непорозуміння між сенатором Пульнаровичем і старостою, через що потерпає справа.

4) Бургомістр міста Турки — Височанський — шляхетського походження, але українець, який сидить на двох стільцях. Очолював екскурсію на Євхаристичний Конгрес, але сам до кінця не протримався, залишив екскурсію, від'їхавши відразу після Служби Божої.

Він знав про те, що після Конгресу буде влаштовано солдатський обід для обох шляхетських рот і екскурсії шляхти з Турчанського повіту, де, вірогідно, доведеться висловлюватись щодо подальшої праці з турчанською шляхтою. Вважав, що для нього це незручно, бо тут він мусив би чітко окреслити свою по-

зицію. Не знайшов іншого викруту, як бажання відвідати знайомого. Цей вчинок дуже виразно його характеризує. На підтвердження викладеного подаю факт, що Височанський вступив у шлюб з українкою.

5) Яворський-Мартич Ян — війт колективної гміни Турка, Ільник, Явора, Мельничне. Людина енергійна, повен запалу у цьому напрямку, користується повагою у місцевого населення. У переконаннях цієї людини не можна сумніватись. Крім того, дружина Яворського є полькою, сестра підполковника Цадека, командира 5 ппс у Саноку.

Як видно з переліку осіб, зацікавлених шляхетською справою, то у самому місті Турка буквально немає з ким ні розмовляти, ні працювати, крім сенатора п.Пульнаровича і війта Яворського.

6) Зубрицький, війт колективної гміни Ясьонка Масьова, користується повагою. Лояльний і має хист у цьому напрямку праці. При свідках, інших війтах колективної гміни, висловив бажання зміни обряду. Має писаря українця Тріску, який перешкоджає йому в праці.

7) Комарницький, війт гміни Комарник, походить з місцевої шляхти. Лояльний, поважний, висловлює бажання праці над усвідомленням шляхти у своїй гміні. Комарницький також при свідках висловив бажання зміни обряду.

8) Височанський, війт колективної гміни Висоцько Вижнє, римо-католицького обряду. Лояльний, на жаль, малоенергійний і не має впливу.

9) Білінський, секретар спільної гміни Турка, людина нестійкого характеру, здатний працювати як для однієї сторони, так і для другої. Але може працювати тільки під наглядом і згідно з прийнятим планом.

10) Духовенство всього Турчанського повіту є переважно греко-католицького обряду. Звідси випливає, що на території всього повіту церкви переважають над костелами. Деякі села, як, наприклад, Вовче, Ільники, Комарники, мають по 2 і 3 церкви, тоді як костелів з каплицями є кілька. Римо-католицькі ксьондзи є у Турці, Борині, Жакотині, Висоцьку Вижнєму і Ломні. Ксьондз римо-католицький у Турці вже поважного віку, і це не дозволяє йому працювати у напрямку усвідомлення турчанської шляхти. Якщо йдеться

про Ломну, не досягнуто там жодних результатів праці, оскільки вся околиця Ломни, хоча населена шляхтою, є міцно українізована. Склалось враження, що навіть старостово не знає, що Ломну населяє шляхта, бо з цієї місцевості не набирають до шляхетської роти 5 ппс.

Греко-католицьких священиків можна поділити на дві групи:

а) старі священики, як правило, походять із місцевої шляхти і є лояльними до Польської держави, навіть симпатизують справі польськості шляхти або поводять себе байдуже. До таких священиків належать священик Стояловський де Штемберг з Явора, священик Піотровський з Ільника, священик Добжанський з Волосянки і священик Тустанович з Комарників. Цю пасивність старих священиків бачить Перемишльський єпископат і переводить їх на пенсію або на село, де взагалі нема шляхти;

б) молоді священики тільки частково походять із шляхти, але з сильними українськими переконаннями. Діяльність молодих священиків намагається безперечно довести, що турчанська шляхта — це нащадки бояр і, як така, повинна бути української національності. Свою діяльність вони проводять не тільки у новозаснованих читальнях «Просвіти», але й у церквах, наказуючи населенню молитись за «Матір Україну». До таких священиків належать священик Білінський Слотило з Маткова, священик Стояловський де Штемберг (син пробоща з Явори), священик Іранкович з Вовчого, священик з Бусовиська, священик Гримайло з Дністрика Дубового і священик Марко Тимота з Висоцька Вижнєго. З поведінки видно велику різницю між старими і молодими священиками, і як приклад подаю, що старші священики дозволяли служити до Святої Обідні стрільцям у їхніх стрілецьких мундирах.

11) Вчительство набирається тільки частково з місцевої шляхти, потім з поляків з різних частин Польщі, до того невеликий відсоток становлять українці. З розмов із війтами колективних гмін випливає, що вчительство віддає багато часу і сил усвідомленню шляхти, але оскільки ця праця сформульована згори нечітко, а швидше проводиться самостійно, то приносить слабкі результати.

Незаперечну провину за це несе інструктор позашкільної освіти п. Горак, як твердить сенатор Пульнарович, людина лівого забарвлення.

Якщо йдеться про вчителів-українців, то вони тільки зовні ло-

яльні, а насправді наполегливою і тихою працею намагаються зрусинити молоді шляхетські душі. Усунення цього небезпечного елементу є необхідним, а перебування їх у Турчанському повіті нічим не виправдане.

12) Стрілецький союз. Справжнім засновником «Стрільця» у Турчанському повіті був сенатор Пульнарович. За часів його діяльності у «Стрільці» праця стояла на дуже високому рівні, а стрілецькі відділи досягли найбільшої кількості членів. З часу, коли п. Пульнарович був вибраний сенатором і цю працю віддав своєму наступнику, «Стрілець» поступово занепадає у всьому повіті.

Нині керівником «Стрільця» у всьому повіті є гімназійний учитель п. Галан. Це — молода людина, повна ініціативи, але зайнята професійною працею, тому не може часто перевіряти на місці праці нижчих комендантів. Складається також враження , що і нове середовище, у яке він потрапив, не дозволяє йому наразі проявити результати своєї праці. Але є фактом, що «Стрілець» у Турчанському повіті занепадає, і це настільки прикро, що серед місцевого населення назвати когось із членів «Стрільця» греко-католицького віросповідання стрільцем є рівнозначне з поняттям «поляк». Не підлягає сумніву, що вину за такий значний занепад «Стрільця» у Турчанському повіті має перш за все Головний комендант «Стрільця» у Перемишлі. Вірогідно, він недооцінює важливість цієї організації, і тільки цим можна пояснити той факт, що інспекція Головного коменданта в окремих селах проводиться раз на кілька років. Цікаво також те, що цю функцію виконує в управлінні «Стрільця» єврей Зигмунт Шехтер.

13) Характеристика населення шляхетського походження.

В цілому шляхта є греко-католицького віросповідання руської національності і дуже рідко признається до української національності. Найгірше з цієї точки зору виглядають околиці Ломни, Бузовиська, Дністрика Дубового, Великої Волосянки, Локтя і Замкової Топольниці, де населення шляхетського походження вже є українізоване і не знає про своє шляхетське походження. Добре з цієї точки зору виглядають села Матків, Явора, Івашківці, Мохнате, Висоцько Вижнє і Гусне. Села Мельничне й Ільник становлять досить різноманітний елемент, бо тут поряд з населенням шляхетського походження польської чи руської національності зустріча-

ються українці і комуністи. У всіх селах також проживають переважно селяни. Шляхта відособлюється від селян одягом, титулами, підбором шлюбів і ставленням до Польської держави. Вся шляхта переважно є лояльною і не може погодитись з тим, аби бути українцями, бо ними можуть бути, згідно з їхніми твердженнями, лише селяни, хоча молода генерація шляхти під впливом діяльності українських священиків позбавлена сумнівів.

14) Підсумовуючи це все, дійшов до переконання, що праця на території Турчанського повіту проводиться хаотично. Вона не є впорядкована: який напрямок праці повинен бути на першому місці, яких людей до цього залучити, а яких усунути, хто повинен керувати працею і відповідати за її виконання.

а) Належить налагодити співпрацю між військом і населенням Турчанського повіту так, щоб стрілець-шляхтич, який відбуде військову службу, міг у подальшому знайти виховання і опіку у польському дусі. Щоб така співпраця відбулася, Турчанський повіт належить передати, з огляду на нагляд і вишкіл, окружному коменданту ПВ 5 ппс. При такому підході до праці налагодилась би співпраця між Окружним комендантом ПВ і командирами шляхетських рот. Комендант ПВ мав би можливість проводити на місці потрібну пропаганду і заохочувати стрільців до вступу, після завершення військової служби, до стрілецького союзу. На місцевості мав би можливість перевірити, які результати приносить його праця.

б) Належить домогтися створення першорядного вчительського складу з інспектором позашкільної праці на чолі, найвищих моральних якостей, які зорієнтовані спеціально на такий напрямок праці, причому першість повинен отримати шляхетський елемент місцевого походження. Вчительство, безумовно, повинно належати до «Стрільця», а серед шкільних дітей утворити молоду гілку «Стрільця» — «Орлята».

в) Староста повинен користуватись висловленим бажанням війтів колективних гмін до переходу у римо-католицький обряд і негайно його проводити. Зрозуміло, що війти, які змінять обряд, будуть зацікавлені проводити сильну агітацію серед місцевого елементу за зміну обряду, бо повинні мати підтримку.

Нагадую, що один із війтів спільних гмін, Юзеф Комарницький, хотів змінити обряд. Але, схоже, у старостві йому поясни-

ли, що війт греко-католицького обряду буде краще виглядати. Це вказує на недопустиме і безглузде угодовство.

г) Адміністративна влада повинна допомогти у пошуку заняття тим шляхтичам, які змінять обряд, а землі не мають. Але не так, як до цього часу це відбувалось, дозволяючи поширювати плітки, які псують полонізаційну роботу.

ґ) Влада повинна сприяти матеріальному підйому шляхетських сіл шляхом надання допомоги і створення податкових пільг для бажаючих заснувати магазини. Допомагати у продажу місцевих виробів, наприклад молочних продуктів.

д) Негайно поставити костели, а в менших селах – каплиці, користуючись випадком, що шляхта охоче змінює обряд. Кожний місяць у цій справі пізніше може виявитись втраченим, бо, якщо сьогодні ще можна вирішити як звичайну формальність, пізніше треба буде здобувати запеклою боротьбою з молодими наступниками, збаламученими українськими священиками.

Нагадую, що до цієї справи треба ставитись реально у тому значенні, що будувати костели з дерева гмінних лісів, гроші давати тільки на саму вартість будови. Це становить, як я інформував у повіті, лише кілька тисяч злотих.

Джерела інформації:

ad 1) Моя розмова зі старостою,
війт гміни Турка — Яворський-Мартич.

ad 1 c) Інформація сенатора Пульнаровича.

ad 2) Інформація війтів колективних гмін.

ad 3) Сенатор Пульнарович.

ad 4) Власне спостереження й інформація війтів колективних гмін.

ad 5, 6, 7, 8, 9) Власне спостереження.

ad10, 11) Інформація війтів колективних гмін і стрільців 2 шляхетської роти.

ad 12) Та сама інформація і спостереження на місці, на території.

ad 13) Інформація війтів колективних гмін і стрільців 2 роти.

Командир 2 роти
/—-/ Хащинський, капітан

CAW Gab. Min. I 300.I.410 s. nienum.

Документ 52

(Витяг із звіту)
5 полк Підгалянських стрільців.
Перемишль 26.X.1936 р.
Звіт з вишколу і виховання
роти сільської шляхти 5 ппс.

До командира Округу Корпусу № X у Перемишлі

I. A. Звіт з військової праці. 2 стрілецька рота старшого віку (1913), звільнена у резерв 18.X.1936.

Командир роти капітан Стефан Хащинський, молодший офіцер — підполковник Деміняк Ян, 118 рядових, у тому числі 8 професійних підофіцерів, 15 стрільців з підофіцерською школою, 77 стрільців шляхти Турчанського повіту, 11 стрільців греко-католиків, селянського походження Турчанського повіту.

2. Вишкіл

(...) Причиною труднощів I періоду було незнання польської мови у більшості, надзвичайно високий рівень неграмотності і дуже слабкий рівень фізичного розвитку (недоїдання, бідність і певна дегенерація з причини родинних шлюбів). Систематична і цілеспрямована праця і підняття честолюбства у роті в цілому на тлі «шляхетства» у II і III періоди дали колосальні результати, особливо порівняно з іншими ротами старшого віку, які складалися з елементів різних рот. Внутрішнім доказом цього буде порівняння середніх результатів у I період вишколу (наприклад, III місце у дивізійних стрілецьких змаганнях з гвинтівок, II місце у багатоборстві між підрозділами) з дуже добрими і добрими у III період вишколу (I місце у дивізійних стрілецьких змаганнях на точність з ркм, II — з гвинтівок, II — у полку із зовнішнього вигляду і групової муштри відділу, I — у співі і т. д.). Дуже значущою особливістю для шляхетської роти у II і III періоди вишколу було те, що ця рота була асистентською, вважалась у полку цілком певною, не підводила і що постійно виступала як прапорова рота. (...)

3. Виховання

2 стрілецька рота старшого віку (1913) була першим досвідом праці не тільки для полку, а й для вищої влади. Треба визнати, що від

початку не вміли належно приступити до цієї праці у полку, оскільки і вища влада, крім рішення про утворення цієї роти, недвозначного бажання, щоб вона виховувалась у дусі старих лицарських і шляхетських традицій, і призначення дотації на екскурсію, не могла ще надати ні виразних цілей, ні методів виховання, ні хоча б частково передбачити результати праці.

Зокрема, полк не отримав чітких вказівок — чи виховання шляхетської роти повинно дійти у своїй завершальній фазі до відвертого перетворення стрільців на поляків, чи виразно впливати на їх перехід у римо-католицький обряд, також не було жодного запевнення, що ця праця у полку знайде свого відповідника і продовження на місцевості. Життя саме і перебіг подій, як громадянські почуття та інтуїція офіцерів 5 ппс, визначили мету і напрямок праці та методи виховання і дій. (...)

Перше вторгнення до душ і сердець стрільців зробила 5-денна екскурсія 1935 року, яка своїм чудовим перебігом показала образ могутності і багатства країни і великого спільного з цією шляхтою історичного минулого Польщі. Раз зроблений прорив у переконаннях цих стрільців, вражених і здивованих величчю Польщі і добрим ставленням до них офіцерів і всього полку, протягом двох наступних періодів вишколу усував упередження і перешкоди у поверненні їх до польськості, але ще нічого не вирішував. Програма, накреслена вищою владою на періоди II зимовий і III весняний 1936 року, тобто примусове навчання, — рільничо-лісо-кооперативні курси, вивчення історії і географії Польщі, роз'яснення на тему польської шляхти і її походження — виявилася недостатньою — усе це було лише лагідним напівзасобом.

Влаштовували бесіди — стрільці усміхались, кивали зі зрозумінням головами, значуще дивились на деяких стрільців, ніхто, однак, не признавався виразно до польськості, ніхто абсолютно не змінював віросповідання, що б дало доказ зміни поглядів і переконань. Матеріал був добрий, не зіпсутий ще занадто сильно українською агітацією, дуже піддатливий на польські впливи, а попри це не було результатів; тому треба було шукати чутливі і приховані слабкі місця цієї шляхти і, не змінюючи інтенсивності виховної праці зі стрільцями у роті, змінити тільки методи праці, як і напрям її прикладання. (...)

Тому організовано 3 більші екскурсії родин і представників сільської шляхти Турчанського повіту до полку (у тому числі під час Євхаристичного Конгресу), відбувся ряд розмов і тривалих нарад з війтами, солтисами і довіреними старшими шляхтичами як на місці у Турчанському повіті, так і шляхом запрошення їх до Перемишля, Добромиля, до табору, встановлено тісний особистий контакт з повітовою владою, а перш за все зі старостою, організовано кілька екскурсій і виїздів офіцерів і підофіцерів 5 ппс до Турчанського повіту, у тому числі найбільший виїзд на посвячення місця під костел у Комарниках, прискорено розробку статуту і утворення повітового Союзу сільської шляхти, отримано обіцянку кількох постійних посад і численних можливостей сезонної праці у повіті для стрільців після звільнення у резерв, отримано точну інформацію з місцевості про окремих стрільців, врешті, отримано поіменну і особисту підтримку низки війтів, старост і батьків стрільців для справи переходу окремих стрільців у римо-католицький обряд. Лише тоді, коли вже все на місцевості було підготовлено і оброблено, полк вирішив поставити справу відверто, що йдеться про польськість шляхти і зміну обряду.

Відповідним моментом для цього був Євхаристичний Конгрес у Перемишлі, де запрошено було у гості до полку численну шляхту Турчанського і Добромильського повітів, а також літератора і письменника Ф. А. Оссендовського, відомого шляхті з численних, інспірованих 5 ппс, статей у «Побудці» і особистих розмов на місцевості зі шляхтою. Запальною промовою на спільному обіді він підтвердив услід за командиром полку, що прикарпатська шляхта була і є польською, про то свідчать документи й історичні геральдичні джерела і що вона повинна повернутись до віри своїх батьків, на що, завдяки піднесеному настрою, отримано чергові й одностайні запевнення війтів і поважних шляхтичів.

Коли ж завдяки застосуванню нового методу розмов зі стрільцями, які походять виключно з одного села, а також завдяки інформації з місць і спостереженням офіцерів вдалось визначити, виловити і обробити сильніші особистості серед стрільців, вся рота була вже охоплена і виразно визначала свою польськість, то майже всі виявляли бажання перейти у римо-католицький обряд. Агітаційна праця була підтримана історичними і геральдичними документами, її полк про-

водив сам або через різних професорів і екскурсії роти до бібліотек у Перемишлі.

Якщо не було 100% результату, то не тільки тому, що енергійнішим і більш впливовим стрільцям не можна було що-небудь обіцяти (бо полк нічим не розпоряджався, а обіцянки посад з боку старости Турчанського повіту і фірми Годуллі не були певними), але також тому, що, йдучи за покликом розуму і передбачень, часто не хотіли приймати запевнення стрільця, бо не було впевненості, що після звільнення з війська він залишиться у римо-католицькому обряді на селі, де зовсім нема костелу і до найближчого костелу є кілька десятків кілометрів відстані.

Другою причиною, через яку не вдалось усіх перевести на римо-католицький обряд, була надзвичайно сильна протидія руського кліру, який проголошував анафему з амвона на родину стрільця, що змінив обряд, врешті, протидія окремих руських священиків, які не хотіли видавати метрик або вимагали за метрику 26 злотих. Отримання пільг старостом і правове та формальне оформлення не раз тривало місяцями, так що до нинішнього дня, попри звільнення стрільців у резерв, 5 ппс не завершив ще кілька справ зміни обряду. Належить зазначити, що всі без винятку стрільці 2 шляхетської роти старшого віку (1913), а отже ті, хто не змінював обряду, признались до польської національності, зазначаючи, що зрозуміли причини, через які турчанська шляхта, колись польська і римо-католицька, зрущилась і стала греко-католицькою. До польської національності зарахували себе навіть ті стрільці, які виховувались руськими священиками з дитинства, були помічниками костельних (дяків) і працювали у товариствах «Просвіти» як бібліотекарі.

85% стрільців при виході у резерв записались до «Стрільця» у Турчанському повіті, тим самим доводячи, що розуміють значення Стрілецького Союзу як єдину наразі основу польськості у повіті. 5% не записалось до Стрілецького Союзу, тому що змінюють місце проживання і переїжджають до інших воєводств Польщі. Близько 10% не записалось через те, що, як визнали, наразі бажають відпочити від вправ і зборів, серед них були відомі ще з цивільного життя за комуністичними переконаннями (з села Ільник), за якими віддавна в полку велись спостереження і контроль.

Звільнення у резерв відбулось 19 вересня надзвичайно урочисто

у присутності запрошених кількох десятків шляхти з усіх 4-х повітів, старост і війтів. Усім стрільцям 2 шляхетської роти вручено полкові відзнаки за взірцеву і вірну службу в полку, причому відзнаки отримали 5 цивільних громадян разом із турчанським старостою і головою сільської шляхти за освітню і громадську працю з усвідомлення сільської шляхти Турчанського повіту.

5 стрілецька рота молодшого віку (1914), введена у березні 1936 року. 1. Стан і організація: командир роти — капітан Яцек Бентковський , молодший офіцер — поручник Станіслав Тарашкевич, підпоручник Мєчислав Граматика, підпоручник Броніслав Романєц. 169 рядових, у тому числі 8 професійних підофіцерів, 4 понадстрокових, 10 інструкторів з підофіцерської школи, 116 стрільців шляхти і 31 стрілець польської національності.

2. В и ш к і л. (...) У всіх бойових навчаннях рота проявила витривалість, запал і навіть запеклість, і офіцери та підофіцери повинні були стежити за стрільцями, щоб не сталось якогось випадку (...)

3. В и х о в а н н я. Завдяки річному досвіду, отриманому в праці з 2 шляхетською ротою старшого віку, виховна робота з молодшим віком пішла справніше, легше і швидше. Офіцери були вже краще підготовлені, полк мав наукові і документальні матеріали про польське походження стрільців, офіцери навчились готувати і організовувати розмови зі стрільцями як окремо, так і у присутності родини і війтів кожної групи села. Двічі зібрано численну цивільну шляхту з 4-х повітів — на Євхаристичний Конгрес 7 червня, так і на урочисте прощання старшого віку дня 19.IX, завдяки чому досягнуто відповідного впливу і на молодший вік. Крім того, з більшою точністю і підготовкою деталей влаштовано численні урочистості, богослужіння, бесіди (офіцерів, ксьондза пробоща військового і цивільного) як у гарнізоні, так і в попереднім таборі у Добромилі. З допомогою спеціально підготовлених 4 статей професора Ф. А. Оссендовського у «Побудці» і праці Ю. Виростка «Рід Драгів-Сасів» переконували стрільців, особливо тих, хто походить з Турчанського і Добромильського повітів, влаштовуючи різноманітні екскурсії і бесіди у замку в Перемишлі і Гербурт біля Добромиля.

У таборі введено будову і різьбу родових гербів перед наметами роти, запрошували, приймали, пригощали і обговорювали справи з шляхтою, яка йшла на прощу до Паславської Кальварії, приставляли

і направляли їх майже до кожного стрільця молодшого віку або когось уже переконаного з роти старшого віку, або когось з рідні чи впливового з місцевих. Для унаочнення стану формування і виховання 5 шляхетської роти належить підкреслити, що коли у минулому році у цьому самому часі старший вік 1913 мав на совісті різні провини, як з'їдання без дозволу порції «Р», зривання фруктів і навіть крадіжки в роті, що, на жаль, є дуже характерним для сільської шляхти, то цього року в молодшому віці 1914 крадіжок взагалі не було, а порції «Р» не мали лише 3 стрільці, пояснюючи і заприсягаючи, що не порушили наказу, а тільки їх у них вкрали.

І якщо результати праці з стрільцями Турчанського і Добромильського повітів, де полк має широкі контакти, виявились значними, наприклад кільканадцять вже перейшло або є в процесі переходу на римо-католицький обряд, про що для старшого віку в цей час взагалі не можна було мріяти, то відносно стрільців Самбірського і Дрогобицького повітів справа посувається дуже повільно, бо там полк не має жодного зв'язку з місцевими.

Б. Звіт про працю 5 ппс на місцевості

1. Турчанський повіт

(...) З цією метою 5 ппс здійснив: (...) д) Встановив зв'язки для покращення життя інтелігентніших і найцінніших стрільців, які своєю попередньою поведінкою і національною свідомістю згідно з вказівками і побажаннями пана І віце-міністра військових справ давали повну гарантію і надію, що продовжуватимуть вести реполонізацію сільської шляхти у Турчанському повіті. З цією метою трьом найталановитішим, найпевнішим і найбіднішим капралам надано постійну працю: один у Турчанському повіті на посаді інструктора ПВ, другий до школи у Державній поліції, третього затримано у полку на понадстрокову службу для кращої підготовки на майбутнє керівне становище у шляхетській праці у повіті. Двом надано посади сторожів на базі Лижного товариства на Бікаю під Сянками, одному забезпечено посаду в молочарні. Для двох отримано запевнення старости Турчанського повіту (нерозбірливо), що дістануть посади лісників у лісах фірми Годулла, 45 стрільцям забезпечено паном міністром комунікації і дирекцією залізниці у Львові літню сезонну працю на залізничній лінії на відрізку Самбір – Турка. (...)

2. Добромильський повіт.

(...) Добромильський повіт, який до серпня 1936 р. буквально зовсім не проводив праці з сільською шляхтою, нині переживає гарячковий період швидкої реполонізаційної акції як з погляду пробудження польського духу, організаційної праці із створення місцевих осередків і повітового правління Союзу сільської шляхти, так, нарешті, й оголошення повернення у лоно римо-католицького костелу цілих шляхетських поселень. Через те що Добромильський повіт на протилежність до Турчанського повіту має дуже багато державних лісів, 5 ппс установив особистий контакт з надлісничим інженером Бидлевським у Добромилі, отримавши обіцянку, що у вересні 1937 року при звільненні відповідно до віку отримає кілька посад лісників для стрільців шляхти Добромильського повіту. Крім цього, у тій самій справі налагоджено зв'язок професора Ф. А. Оссендовського з генеральним директором державних лісів Лоретом у Міністерстві рільництва.

II. Висновки

Утворення паном І віце-міністром військових справ рот сільської шляхти у 1935 р. у 5 ппс в основі своїй було спробою, чи цей елемент вдасться схилити і який процент реполонізується. Після цієї спроби, дорученої 5 ппс через віддаленість від впливів безпосереднього руського оточення і завдяки легкому контакту полку зі штабом ОК X, мало бути вирішено вищою владою, чи взагалі продовжувати акцію, а якщо так, то у яких масштабах, у яких організаційних формах, з яким охопленням місцевості і які методи праці застосовувати.

Півторарічна праця 5 ппс над двома віковими групами сільської шляхти у рамках полку і досвід, зібраний під час особистого спілкування з кількома повітами, дають можливість і право 5-му ппс зібрати і подати свої висновки для оцінки і використання вищою владою.

Одне з перших проблемних запитань, які 5 ппс після створення у полку шляхетської роти поставив перед собою для відповіді і вияснення, — необхідність детального розгляду основ питання сільської шляхти на Прикарпатті з загальнодержавної і військової точки зору так, щоб праця полку з тією шляхтою, як така, що виходить за межі нормального вишколу і виховання контингенту, не була звичайним схематичним виконанням наказу згори, але щоб випливала з глибокого розуміння ситуації вищим командиром, а також, осмислена кількома, могла зворушити і переконати інших, що те питання варте праці і зусиль.

І питання. Чи серед повені зацікавлення різними «руськими» племенами у південно-східних воєводствах і прикарпатською шляхтою греко-католицького обряду є ще одна проблема, яку не можна розв'язати з національної точки зору, чи йдеться тільки про здобуття звичайної державної лояльності, чи тимчасового збереження від впливу українського сепаратизму, чи увага до підкарпатської шляхти не викличе у неї зайвої амбіції, підвищеного апетиту і вимог, а з боку місцевого польського населення — стурбованості і зрозумілого розчарування, що підтримуються русини?

Відповідь: Модна і актуальна нині проблема лемків, бойків і гуцулів перехрещується попри все для формування їхньої симпатії до польськості і лояльності до держави та ізоляції тим самим різними шляхами від впливів сепаратизму.

Підсумовуючи реальні наслідки попередньої праці, не раз дуже шляхетної, жертовної і коштовної, належить відверто визнати, що завдяки духові XX століття, який виключає денаціоналізацію цілих племен, і через відсутність для цього потрібних фондів, з нашого боку, про полонізацію хоча б одного племені з них, крім спорадичних випадків окремих осіб чи родин, не може бути й мови.

Надання допомоги і підтримка руського населення шляхом утворення різних товариств приятелів лемків, бойків і гуцулів, в основному прекрасне, корисне і зрозуміле для свідомих громадян, викликає образу польського сільського народу і польських міщан, які живуть у цих місцях віки, оскільки, як вони розуміють, належало спочатку надати допомогу польським селам і містечкам, які згинаються під все агресивнішим натиском української культурної акції, релігійної і економічної, при рівночасній загальновідомій безпорадності, а не раз, на жаль, і байдужості адміністративно-політичних служб.

Справа сільської шляхти на Прикарпатті, хоча внутрішньо подібна до проблем трьох «руских» племен, які живуть поряд, діаметрально відрізняється, бо, маючи позірно один і той же зовнішній тип, тобто греко-католицький обряд, є проблемою не тільки на ґрунті національної політики, тобто отримання лояльності або прихильності певних елементів і племен, але перш за все внутрішньою проблемою польського народу, тобто необхідністю повернення втрат у результаті поганої релігійної політики за часів давньої Речі Посполитої і ворожої національної політики окупаційних урядів — через реполонізацію найбіль-

шого на тих землях державного і військового елементу, яким є дрібна сільська шляхта, яка масово схиляється до польськості, колись це була охорона кордонів польських королів у важливих оборонних місцях, комунікаційних вузлах і перевалах уздовж всього Прикарпаття.

II питання. Чи проблема підкарпатської шляхти настільки важлива, щоб коштувала таких зусиль війська, нарешті, чи вимога військом рішучої співпраці у цьому напрямку інших державних органів, а перш за все адміністративно-політичних органів, не зруйнує основ так званої «політики порозуміння» з українцями?

Відповідь. Значення цієї проблеми зміг оцінити пан І віцеміністр військових справ, якщо вирішив створити окрему роту сільської шляхти, що не мало жодного прецеденту в нашій мирній армії. Належить підкреслити, що на усьому Прикарпатті й Поділлі нині нараховується близько 200 тисяч душ сільської шляхти, що з точки зору стану польського народу не є дрібницею, особливо якщо врахувати, що навернення цих душ дало б велике зростання відсотка на користь польського елементу в найбільш руських повітах, бо це є елемент живий, з темпераментом і, раз навернений до польськості, стане рухливим і полум'яним, як справжній неофіт.

Нарешті, найважніша справа, якщо на заході є два уразливі і важливі фактори, що вирішують обороноздатність країни, тобто доступ до моря і Сілезький вугільний басейн, то на сході найуразливішим фактором є, беззаперечно, найбагатше у Польщі нафтове родовище у Дрогобицькому повіті.

Національний склад прикарпатських сіл і повітів, а перш за все карта, додана до геральдичної праці професора Л. Виростка «Рід Драгів-Сасів на Галицькій Русі» (Варшава, 1932), показує, що сільська шляхта зосереджена здебільшого власне навколо Дрогобицького повіту, а найбільше у Самбірському, Дрогобицькому, Турчанському, Стрийському і лише потім у Добромильському, Олеському, Санокському, Кросненському і навіть Перемишльському повітах — окремо стоїть група на Поділлі Тернопільського воєводства. Цей факт розселення не може бути байдужим нікому, а перш за все чинникам, які можуть своїм голосом у Польщі вплинути, тобто війську. (...) У Висоцьку Верхньому 3 роки тому не було жодного поляка і ні одного римо-католика, крім коменданта державної поліції. Завдяки енергії і ентузіазму коменданта державної поліції Пєцуха і

старости Добошинського сьогодні після побудови малого костелу і появи ксьондза вже є близько 370 осіб римо-католицького обряду, а все шляхетське село вважається поляками, греко-католики також ходять до костелу, у всьому селі нема жодного українця, половина села (500 хат) безплатно дала 480 возів і йшла до сусідніх Комарників на свято праці – будування нового римо-католицького костелу.

У Комарниках півроку тому не було жодного поляка і римо-католика, крім учителя, нині, після початку будівництва костелу, 70 осіб відразу перейшло на римо-католицький обряд, уся сільська шляхта, хоча переважно ще греко-католики, вважає себе поляками, доказом тому є факт, що на прибуття представника командира ОК X з'явилась уся шляхта з найдальших околиць повіту (...)

III питання. У чиїх руках можуть і повинні перебувати ініціатива і керівництво реполонізаційними акціями сільської шляхти Підкарпаття і Поділля?

Відповідь. (...) Більшість праці з усвідомлення на майбутнє може організувати і виконати тільки армія. Завдяки авторитету, який має сьогодні армія у суспільстві, завдяки численним особистостям, які зосередила повоєнна армія, матеріальним засобам, завдяки незалежності і понадпартійності тільки армія може бути покликана до здійснення більшості обов'язків, які випливають з розуміння цієї проблеми, як і до керівництва цією акцією у цілому, що означає працю не тільки у рамках війська, але й на місцевості. Інші відділи державної адміністрації для блага одностайності і користі справи повинні підпорядковуватись чи координувати свої дії у цьому напрямку відповідно до побажань і директив війська. (...)

6. Програма, напрямки і методи праці

(...) Напрямок виховання від самого початку втілення і, перш за все, до моменту присяги повинен бути виразно і рішуче польським. Факт наявності шляхетства і гербів повинен бути кожному встановлений і вишуканий з доведенням, що приналежність до лицарського стану в давній Польщі, як тепер, ототожнюється з польськістю. Щодо руських бояр, то вони загинули у боротьбі з татарами, і бояри не мали гербів. Вони ж є шляхтою, титулованою польськими королями, з цією метою для кожної родини належить встановити час і місце присвоєння на прохання.

Належність до греко-католицького обряду повинна бути нівельо-

вана зауваженням, що у давній Польщі багато поляків були лютеранами, кальвіністами, православними і греко-католиками і що релігія тут нічого не означає. Шляхетство стрільців повинно бути підкреслене на кожному кроці, як спадок заслуг їхніх предків, і виникаюча від цього гордість повинна направляти їх до обов'язку праці і служби для Речі Посполитої. Цей фактор повинен підкреслюватись усіма вищими зверхниками як найважливіший виховний стимул для роти. (...)

Від II періоду належить впливати повільно і систематично, але тактовно й обережно на зміну обряду як «повернення до віри батьків». (...)

Екскурсія повинна відбуватись обов'язково з оркестром. Сума видатків 2500–3000 злотих на 160 стрільців є мізерною порівняно з результатами і успіхами впливу і навернення цих стрільців. (...) У разі організації наступних шляхетських рот в інших полках екскурсія повинна відбуватись разом одним санітарним поїздом, під єдиним керівництвом. (...)

Результати на місцевості повинні бути, безсумнівно, значними і змінити на користь Польщі стан володіння на Прикарпатті і Поділлі. (...)

Передбачити постійні хоча б мінімальні дотації на період 1–2 років для організації екскурсій, на будівництво костелів, шкіл і світлиць, на створення рільничих гуртків і кооперативів, на першу допомогу для направлення молоді на практичне навчання, щоб підтримувати цей рух і надати йому сили для подальшого самостійного розвитку, оскільки через обережність українців і осміяння з причини незавершеного зусилля Польщі можна занапастити справу назавжди.

(У подальшому змісті деталізуються завдання для державної поліції, Міністерств освіти, рільництва, транспорту, фінансів, католицької церкви, Товариства народної школи, кооперативів).

Командир полку у відпустці
Вз /—/ Риботицький, дипломований підполковник

CAW 11 DP I 313.11/24

ПРИВЛАСНЕННЯ ЕТНІЧНИХ ГРУП

Крім формування у плебейській масі волинян і бойків почуття гордості від приналежності до шляхетського минулого, військові сановники шукали також можливості привласнення інших груп населення з української низини і карпатських гір — поліщуків, гуцулів і лемків. Не маючи можливості віднести їх до польських груп, псевдонауковці видумали теорію, що це є самостійні племена, тобто етнічні групи, які не мають нічого спільного з українським народом — саме як «нащадки римських лицарів», оселені у Карпатських горах. Якби ці групи прийняли цю теорію за чисту монету, це принесло б подвійну користь: ослабило б український потенціал на кілька мільйонів людей і дало б надію, що у майбутньому їх можна буде додати до польського народу.

На Поліссі виокремленню племен сприяла суцільна неписьменність (78,1% неписьменних на селі за переписом 1921 року), а за тим іде низький рівень національної свідомості. Поліщук, коли його питають про національність, звичайно відповідав: «тутешній». Влада поспішно ввела цей термін до офіційної номенклатури, внаслідок чого перепис населення у 1931 році показав, що на Поліссі мешкає 4,8% українців, 6,7% білорусів і аж 62,4% «тутешніх» — прекрасної сировини для денаціоналізації. Влада знала, що чим довше утримає темноту, тим більший буде результат, тому з усіх сил гальмувала процес розвитку національної свідомості. Якщо у 1929 році на Поліссі (Брестський, Дрогічинський, Кобринський, Пінський, Пружанський, Столінський повіти) діяло 127 читален «Просвіти», які об'єднували 1754 члени, то у 1933 році залишилось 2 читальні і 48 членів[1]. Проте польську мову вве-

---

[1] *Mieczysław Iwanicki.* Oświata i szkolnictwo... — S. 55.

дено не тільки у всіх школах, але й у православній церкві. Усі прояви українського і білоруського життя контролюються місцевою адміністрацією, а поблизу кордону – під наглядом КОПу.

Особливим завзяттям полонізації Полісся відзначився поліський воєвода полковник Костек Бєрнацький — колишній шеф жандармерії Легіонів Пілсудського (1914–1918), комендант Брестської фортеці у 1930 році, організатор концентраційного табору (1934) у Березі Картузькій. У 1920–1931 роках на Поліссі додалось близько 40 тисяч польського населення, головним чином осадників, службовців, учителів і робітників.

Військо зацікавилось також Гуцульщиною. Це було ще за життя Пілсудського — Товариство друзів Гуцульщини створено 12 грудня 1933 року. Воно розглядалось як товариство високого рангу, оскільки головою головного правління став генерал Т. Каспшицький — пізніше міністр військових справ (1935–1939). Товариство мало багато видавничих проектів, мало намір провести на Гуцульщині оселювальну акцію у поєднанні з виселенням населення, яке не гарантувало лояльності до держави. Проте українська національна свідомість була тут на високому рівні, і проекти «усамостійнення» гуцулів не вдались. Велику роль у захисті цієї, напевно найпрекраснішої, частини Карпатських гір відіграла контратака української преси. До публіцистичної баталії підключився «Польсько-Український Бюлетень» — цінне видання, присвячене будівництву добрих відносин між двома народами. Тижневик доводив, що гуцули є українцями і не треба непрохано пхатись до них із дружбою. Це викликало обурення офіцерів II відділу Генерального Штабу (контррозвідка), редакції було рекомендовано «уникати звернень до проблем Гуцульщини, Лемківщини та інших спірних справ»[1]. Але це не допомогло — полонізаційна діяльність серед гуцулів згасла.

Значно ширше розгорнулась полонізаційна акція серед лемків. Рівень національної свідомості тут був невисокий, населення ділилось на дві групи — українську і русофільську. Ця друга сформувалась під впливом XIX-вічної ідеології російського

---

[1] *Andrzej Chojnowski*. Koncepcja polityki... — S. 198–200.

панславізму, заперечувала зв'язок лемків з українським народом і пропагувала теорію духовної єдності з російським народом, що, у свою чергу, відкривало відносну перспективу політичної самостійності. Пустотою, яка виникла, спритно скористались польські політики; гальмуючи розвиток українського напрямку, вони сприяли спочатку розбудові русофільства, а потім його намірам підняти лемківську етнічну групу до рівня нації. Проблему польського забарвлення вигаданої нації ці політики взяли на власні плечі.

Очолила процес полонізації лемків провідна у державній ієрархії установа — Бюро національної політики президії Ради міністрів. Комісія наукових досліджень Східних земель, яка діяла у рамках цього бюро, створила у 1934 році лемківську секцію, якій було доручено вироблення «наукового» обґрунтування сепаратистської теорії. Це була проблема волоської колонізації Карпат, згадувана В. Пульнаровичем при обговоренні походження бойків.

Теорію волоської міграції висунув ще у середині XIX століття польський історик А. Стадницький[1]. Він отримав кілька послідовників не тільки у Польщі, а й у Румунії, оскільки версія про румунський внесок у економічний та цивілізаційний розвиток Карпат була для румунів почесною.

Прихильники волоської теорії залишили поза увагою принципові питання:

— яким чином за такий короткий час знищились матеріальні і духовні сліди культури цих волохів;

— чому волохи так швидко русифікувались, замість того щоб полонізуватись, якщо насправді потрапили у польське середовище.

Ці сумніви сформулював румунський дослідник Д. Кранджала у праці під назвою «Румунські впливи у Карпатах», яка була опублікована чеською мовою в Празі у 1938 році. Він заперечував теорію румунської колонізації Карпат. Одночасно пояснював, що волохами називали всіх людей, які займались випасанням худоби,

---

[1] *A. Stadnicki.* O wsiach tak zwanych wołoskich na północnym stoku Karpat. — Lwów, 1848.

незалежно від етнічної приналежності[1]. Належить додати, що після Другої світової війни він підтвердив свої висновки від 1938 року і підсилив їх найновішими дослідженнями[2].

Суть суперечки була в тому, що у XIV столітті, тобто перед видуманою міграцією волохів, територію Низького Бескиду насправді покривала пуща, але не безлюдна, як твердили прихильники волоської теорії. Повоєнні археологічні дослідження показали, що в околиці Дукельського перевалу і на північ від Бардейова (15 км на південь від польського кордону) людські поселення існували вже у XI–XII століттях, а провідниками угорців через Карпати у IX столітті були руські воїни і мешканці карпатських сіл[3]. Зрештою, навіть Роман Рейнфусс — один із провідних захисників теорії волоської колонізації Карпат – говорить про заснування у Жмигороді монастиря домініканців у 1331 році «з приводу сусідства схизматів і необхідності позбавитись від них», а також у Мушині у середині XIV століття, — вірогідно, з тією самою метою[4]. Одначе теорія волоської колонізації Карпат до цього часу займає домінуючу позицію у польській історіографії. Варто згадати, що на міжнародних конференціях карпатознавців повоєнного періоду, які часто збирались у Саноку, польські історики визнавали висновки провідного знавця проблеми, доктора Івана Красовського зі Львова про безпідставність згаданої теорії, але у публікаціях вперто писали і пишуть своє.

Від давніх часів перейдемо до міжвоєнних. Щоб ізолювати українських горців від материнського коріння, у 1934 році виведено з Перемишльської єпархії 9 деканатів (121 парафія, 127 тисяч віруючих), передано до новоутвореної Лемківської апостольської адміністрації і призначено туди москвофільський клір. У школах введено лемківський діалект зі спеціально препарованим букварем — компіляцією польського букваря з тими самими ілюст-

---

[1] Ширше обговорював цю проблему Іван Гвать. «Історія північної Лемківщини до вигнання лемків. Питання колонізації Лемківщини». У: «Лемківщина. Земля, люди, історія, культура». — Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1988. — Т. I. — С. 161.

[2] *D. Crănjală*. Valaši na Moravě. — Praha, 1963. — S. 73.

[3] *O. Halaga*. Slovensko-ruske styki pred narodnym obrodenim // Historica Carphatica. — T. 1. — Košice, 1965. — S. 73.

[4] *R. Reinfuss*. Łemkowie jako grupa etnograficzna. — Lublin, 1948. — S. 127–128.

раціями, оскільки, як писав «Ілюстрований щоденний кур'єр», — «наближений до польської мови лемківський діалект є не чим іншим, як тільки діалектом польської мови».

У травні 1933 року у Новому Сончі відбулась конференція шкільних інспекторів. На ній говорилось, що 95% лемків ставиться лояльно до Польщі, але їх підбурює греко-католицький клір. Встановлено, що треба ввести у школах лемківський діалект, створити незалежні від Львівського центру кооперативи, видавати газету, організувати лемківську читальню, одночасно ліквідуючи українські читальні «Просвіти» і москвофільські ім. Качковського. Лемківщину повільно охоплював польський дух.

У лютому 1934 року з'явився у Криниці пропольський тижневик «Лемко» накладом 5000 примірників. Через численні повернення незабаром наклад зменшився до 2700 примірників. За перше півріччя тижневик отримав 2600 злотих державної дотації, розміри наступних невідомі. Лише у травні 1939 року газета перестала виходити через відсутність читачів. Про те, що це не був наслідок розвитку неписьменності, свідчить систематичне зростання накладу українського двотижневика «Наш Лемко», який видавався у Львові товариством «Просвіта». Незважаючи на те, що газеті заважали численні конфіскації (з 24 чисел за 1934 рік конфісковано 19), вона розповсюджувалась у таких кількостях: 1934 р. – 397 примірників, 1935 — 573, 1936 — 987, 1937 — 1279, 1938 — 1560, 1939 — 2262.

Рівень популярності пропольської літератури серед лемків відображає прямо гумористична кореспонденція на міністерському рівні на тему фінансової допомоги для ... лемківського календаря. Отже, міністр військових справ скаржиться міністру внутрішніх справ (див. документ 53) на клопіт з виданням календаря на 1937 рік «з приводу відсутності на цю мету коштів, оскільки продаж цього календаря навіть за найнижчими цінами розчарував, і у видавництво треба доплатити близько 5000 злотих (словами: п'ять тисяч)». Тому від себе дає 3 тисячі і просить колегу докласти — сумнівно, що з власної кишені, — дві тисячі. І хто може подумати, що держава не опікується лемками?

Наслідки цієї опіки були відчутні. Ще у 1930–1932 роках учителів-українців перевели з Новосондецького повіту до централь-

ної Польщі, у 1933 їх виселили з повітів Голіце і Ясло. У 1932–1936 роках у Новосондецькому поступово закрили всі читальні «Просвіти». Українські кооперативи відірвали, як і на Волині, від Львівської централі РСУК (Ревізійний союз українських кооперативів). Культурно-освітнє життя було під контролем поліції. З прикордонної смуги виселяли свідомих українців — це пасмо було широким: 30 км від кордону на терені Новосондецького, Горліцького, Ясельського, Кросненського, Санокського і Олеського повітів. Крім неї, існувала ще прикордонна смуга шириною 2 км, у якій особи непольської національності могли перебувати лише за дозволом адміністративної влади. Ця влада мала право націоналізації нерухомості, заборони діяльності приватних осіб і громадських організацій. Купівля землі і спорудження будинку у прикордонній смузі залежали від віросповідання.

Координатором політичної діяльності на терені Низького Бескиду був воєводський комітет із справ Лемківщини у Кракові, який звичайно називали воєводським лемківським комітетом. Він включав представників Президії Ради міністрів, Міністерства внутрішніх справ, кураторів Краківського і Львівського шкільних округів і членів старорусинських лемківських організацій. У роботі комітету брало участь також Товариство розвитку Східних земель. При такому складі комітет мав усі підстави, аби стати на стороні держави головним регулятором життя українських горців. Доказом цього є протокол засідання комітету від 27 травня 1938 року (див. документ 56).

Комітет тільки не міг вирішити для себе фінансового питання. Широкі наміри вимагали великих дотацій, про них сумлінно клопотався краківський воєвода у різних міністерствах (див. документ 54 — подібних до нього в архіві є багато), проте наслідки були мізерними, Польща будувала центральний промисловий округ.

Для полонізації лемків потрібен був ще час, і то, як учив попередньо процес германізації поляків, досить довгий. Бо лемки, викинуті після війни з гір на повернені землі майже порізно серед поляків, виявились не менш стійкими, ніж поляки, хоча були лише етнічною групою. А цього часу не вистачило.

Документ 53

Міністр військових справ
1.X.1936 р.

До пана міністра внутрішніх справ на місці.

Маю честь доповісти пану міністру, що на засіданні підкомітету у лемківських справах, який відбувся 30.IX.1936 р. у Кросні, в числі інших була обговорена справа подальшого видання лемківського календаря на 1937 рік. Необхідність видання цього календаря на 1937 рік з пропагандистською метою сама собою зрозуміла, що з натиском підкреслили всі учасники конференції.

При обговоренні цієї справи голова комітету з лемківських справ підтвердив, що комітет не може приступити до видання календаря на 1937 рік через відсутність на це коштів, оскільки продаж цього календаря навіть за найнижчими цінами розчарував, і у видавництво треба доплатити близько 5000 злотих (п'ять тисяч).

Визнаючи важливість цього видання, я вирішив допомогти комітету і призначив на цю мету квоту 3000 злотих (три тисячі).

З огляду на це прошу пана міністра виділити мені із свого боку для цього ж комітету на видання календаря відсутню квоту 2000 злотих (дві тисячі).

Голову комітету зобов'язав, щоб зміст і структура календаря були узгоджені з Міністерством військових справ, міністром внутрішніх справ і міністром релігійних віросповідань і публічної просвіти.

Міністр військових справ
/—/ Т. Каспшицький, генерал дивізії.

CAW. Gab.Min. I 300.1.412. s.nienum.

Документ 54

Краківський воєвода.
№ сп. 4/таєм./12/38.
Краків, дня 21 червня 1938 р. Таємно.

До Міністерства релігійних віросповідань
і публічної просвіти.

Дотації на стипендії для шкільної
молоді з Лемківщини.

Проведені до цього часу спостереження суспільно-політичного життя на Лемківщині показують, що там бракує інтелігенції, яка б мала, з одного боку, відчуття певної відмінності лемків від українців і старорусинів, а з другого, — могла б використовуватись для пропагандистської праці на цій території. Нині місцева інтелігенція складається або з українських діячів з вираженою антипольською націоналістичною спрямованістю, або з старорусинських діячів, які тільки з опортуністичних міркувань висловлюються за удавану співпрацю з державними чинниками. Однак польська стихія на Лемківщині є дуже нечисленна і фінансово переважно погано забезпечена.

За цих умов з позиції польських державних інтересів на Лемківщині необхідно виховати з місцевого населення частину інтелігенції, яка була б перейнята польською культурою і відділена від відцентрових русинських впливів, а потім впливала на оточення і могла б з користю використовуватись у цій важкій місцевості.

Згідно з постулатом, проголошеним у плані праці на Лемківщині, який був схвалений на засіданні воєводського комітету у справах Лемківщини, вважаю за необхідне забезпечення коштами державної скарбниці для незаможних дітей поляків з Лемківщини і дітей лемків у польських інтернатах (по 1–2 учні в одному інтернаті) повного утримання і навчання у гімназії і загальноосвітніх та професійних ліцеях, а можливо, і вищих наукових закладах з метою виховання їх лояльними і державотворчими громадянами, а потім забезпечення їм посад учителів, греко-като-

лицьких священиків і т.д. Щоб акція якомога швидше дала заплановані результати, належить, на мою думку, розпочати її принаймні частково вже у майбутньому 1938/39 навчальному році.

Оскільки вирахував стипендію після погодження з шкільним керівництвом для одного учня (учениці) у розмірі 500 злотих на рік, при загальній кількості 60 стипендій, на цю мету потрібна була б щорічно квота 30 000 злотих.

Доповідаючи про вищенаведене, прошу Міністерство призначити мені на цю мету з бюджету поточного року принаймні частину квоти, як і врахувати всю мою пропозицію у бюджеті Міністерства на наступний рік.

З огляду на необхідність розпочати цю акцію на початку наступного року прошу якнайшвидше повідомити мені про прийняте рішення.

Воєвода:
/—- докт. Тимінський

До ознайомлення:
Пан воєвода у Львові
Пан командир округу корпусу № V у Кракові
Пан командир округу корпусу № X у Перемишлі
Пан куратор Краківського шкільного округу
Пан куратор Львівського шкільного округу

AAN MSW Wydz. Narod. 1058 s.13

Документ 55

Секретаріат Міністерства внутрішніх справ
Січень 1936. Таємно
Директиви польської внутрішньої національної політики (Тези)

I. Загальні зауваження

1. Мета. — Метою нашої внутрішньої національної політики є внутрішнє зміцнення Речі Посполитої як умови сили держави через досягнення далекосяжного збігу (можливо, найменшої

розбіжності) між державними інтересами і інтересами окремих національностей.

2. Завдання. — У принципі ця політика повинна ставити собі за завдання державну асиміляцію (виховання громадянина, який має права і знає свої громадянські обов'язки) національних меншин, відмовляючись від наміру національної асиміляції (денаціоналізації), а тим більше мовної, шляхом примусу.

3. Методика діяльності. – 1) Різниця у рівні свідомості окремих національностей, чисельності та характері їх розміщення, суспільно-професійній і економічній структурі, релігійній приналежності і в інтенсивності і характері зв'язків тих національностей з материнськими народами, які становлять етнічну основу сусідніх держав, так само як і погляди на значення вказаних територій для оборони держави, — вимагають, щоб наша національна політика була різною з точки зору методів діяльності щодо різноманітних національних меншостей і навіть відносно тих самих національностей на різноманітних теренах їх поселення. Постулатом практичної державної політики повинно бути дуже точне виділення вищеназваних національностей і територій, на яких метод діяльності повинен бути скоординованим і одностайним. (...)

II. Окремі національні питання

4. Українське питання.

1) Національна політика стосовно українців у Польщі повинна намагатись створити такі умови співжиття з польським народом, у яких українці могли б і хотіли б зайняти позицію політичної співпраці у рамках польської державності і бути фактором пробудження національного українського руху на території совєтської України в дусі західноєвропейської культури і цивілізації.

2) Національна політика стосовно українців практично повинна бути спрямована на створення сильного, ідейного українського полонофільського руху. Основою тієї політики повинна бути така: на змішаних польсько-українських територіях Волині і трьох південно-східних воєводств — без восьми західних повітів Львівського воєводства, як польських, і без п'яти повітів над Сяном (Любачів, Ярослав, Перемишль, Добромиль і Санок) і без дев'яти повітів (Мостиська, Самбір, Яворів, Рава-Руська, Жовква, Огродек Ягеллонський, Рудки, Львів і Сокаль), які становлять

міст до Львова, як призначених до полонізації, — обов'язкове повне правове і фактичне рівноправ'я українців, особливо у галузі самоврядування, економічній, мовній і культурній. На території вищеназваних повітів, призначених до полонізації на терені надбузьких повітів Люблінського воєводства, і на Лемківщині полонізаторська політика не повинна мати негативного характеру, особливо боротьба з мовою населення, навпаки, особливо інтенсивно повинна підтримати культурно-шкільні й економічно-цивілізаційні польські зусилля (державне і національне).

3) Адміністративний поділ трьох південно-східних воєводств належить змінити тільки в тому напрямку, щоб до Львівського воєводства включити повіти нинішнього Тернопільського воєводства, ліквідуючи його і виключаючи з нього кілька повітів (Бучач, Чортків, Заліщики, Борщів, південну частину Копичинського повіту), які належить включити до Станіславського воєводства разом з кількома південно-західними повітами Львівського воєводства (Дрогобич, Старий Самбір, Ліско).

4) На території Станіславського воєводства належить інтенсивно підтримувати гуцульський регіоналізм, на території Поліського воєводства — поліський регіоналізм (не поліщуцький!), дотримуючись вказівок, представлених вище для змішаних польсько-білоруських територій із застосуванням до місцевих етнічних умов на території Волині — волинський регіоналізм.

5) На змішаних польсько-українських теренах Волині і Червенської Землі належить у адміністративній галузі застосовувати принципи, передбачені (...) для змішаних польсько-білоруських територій (...), з тією зміною, що службовці повинні володіти українською мовою письмово й усно, (...) з тією зміною, що українська мова повинна вживатись при виконанні службових обов'язків (в адміністрації і судочинстві) — на вимогу сторін, у публікаціях і написах – поруч із польською мовою. (...)

6) На тих же теренах в економічній галузі належить застосовувати принципи, встановлені (...) для змішаних польсько-білоруських територій, (...) з тією зміною, що на території Червенської Землі не треба поборювати існуючих уже економічних українських організацій (кооперативи, «Сільський Господар»), але слід встановити за ними нагляд державної влади і схилити до співпраці

вищого рівня із змішаними економічними організаціями, якими керує польське суспільство.

7) У культурно-шкільній галузі політика держави повинна намагатись заспокоїти освітні потреби українського населення українською мовою. Їх задоволення повинно відбуватись згідно з такими принципами:

а) на території Волині і Червенської Землі у гмінах, де проживає українське населення (25% у гміні), повинні, як правило, закладатись публічні загальні школи з українською мовою навчання; там, де тільки дозволяють умови створення мережі, повинні утворюватись публічні загальні школи з рівнозначними відділами з українською і польською мовами навчання;

б) на територіях, де мешкає українське населення, повинно вводитись вивчення української мови у всіх публічних загальних школах; крім цього, при вивченні інших предметів повинно дозволятись користування, особливо у перші два роки навчання, українською мовою як допоміжною;

в) у державних (інших не повинно бути) закладах навчання вчителів (педагогічних ліцеях) повинні утворюватись на території Волині і Червенської Землі, залежно від фактичних потреб, рівноправні відділи з українською мовою навчання; певні предмети у цих закладах повинні викладатись для учнів польських і українських відділів спільно українською і польською мовами;

г) на території Волині і Червенської Землі, залежно від фактичних потреб (визначений законом мінімум учнів), повинні утворюватись державні (інших не повинно бути) загальноосвітні гімназії і ліцеї з українською мовою навчання;

ґ) належить якнайшвидше створити для української молоді з українською мовою навчання, найкраще на території Волині, гімназію і професійні сільськогосподарські школи, доповнені дворічним академічним курсом у галузі економічно-суспільних наук, самоуправління і кооперативного руху;

д) належить утворити при Університеті Яна Казимира у Львові два відділи: гуманітарний (історія і мовознавство) і права та економічних наук з українською мовою навчання;

е) українські і польські підручники, особливо з предметів, які можуть мати вплив на громадянське виховання, повинні бути так

опрацьовані, щоб могли служити також для виховання в українсько ї чи польської молоді почуття племінної спорідненості обох народів та ідейного зв'язку з польською державністю;

є) перебування у війську належить використати з метою громадянського виховання військових української національності, а після їхнього повернення з війська опікуватись ними в організаціях резервістів;

ж) організації фізичного виховання («Луги») повинні підпорядковуватись Державному управлінню у справах фізичного виховання і військової підготовки; українське харцерство повинно становити автентичні відділи у рамках загальнопольського харцерського союзу.

AAN, MSW, Wydział Narodowościowy, 802.

Документ 56

Протокол засідання Воєводського комітету у справах Лемківщини, проведеного дня 27 травня 1938 року в Кракові.

Голова: доктор Юзеф Тимінський, краківський воєвода.

Присутні:

п. Савіцький, начальник національного відділу Міністерства внутрішніх справ:

магістр Папроцький, директор Національної Президії Ради міністрів;

майор Перуцький, представник Міністерства у військових справах;

інспектор Регорович, представник Міністерства ВРіОП;

генерал Лучинський, командир ОК №V у Кракові;

підполковник Грефнер з ОК № X у Перемишлі;

майор Бартосік з ОК № V у Кракові;

Стипінський, куратор шкільного округу в Кракові;

Начальник Гарбацький, представник Окружної дирекції державної залізниці у Кракові;

Доктор Смоленський, професор Ягеллонського Університету у Кракові;

Доктор Малашинський, краківський віце-воєвода;

Міхнєвський, начальник суспільно-політичного відділу воєводського правління у Кракові;

Інж. Вонсовський, начальник комунально-будівельного відділу воєводського правління у Кракові;

Інж. Шерльонг, керівник відділу рільництва воєводського правління у Кракові;

Радник Слугоцький, представник суспільно-політичного відділу воєводського правління у Львові;

Доктор Лях, новосондецький староста;

Буцьор, санокський староста;

Інспектор Родкевич, комендант західної Малопольської округи інспекції пожежної охорони у Кракові;

Надкомендант Руцінський, комендант інспекції прикордонної охорони у Яслі;

Інженер Росцішевський, представник сільськогосподарської палати у Кракові;

Інженер Міллер, представник сільськогосподарської палати у Львові;

Директор Урбаньчик, представник головного правління ТСЛ;

Пйонтковський, представник погоджувального секретаріату і ТСЛ;

Магістр Александрович, радник суспільно-політичного відділу воєводського правління у Кракові;

Доктор Войнаровський, референт суспільно-політичного відділу воєводського правління у Кракові.

Порядок денний

1) Вступне слово голови Комітету

2) Звіт про діяльність Комітету

3) Звіт про діяльність наукової секції

4) Звіт про діяльність підкомітету

5) Звіт про діяльність Краківської і Львівської сільськогосподарських палат на Лемківщині за 1937–1938 роки

6) Звіт про меліораційні роботи на території Лемківщини Краківського і Львівського воєводств

7) Звіт про діяльність ТСЛ на території Лемківщини

8) План праці на Лемківщині

9) Дискусія

10) Вільні висновки

(...) Краківський воєвода, доктор Тимінський: Не треба вважати за якийсь успіх акції на Лемківщині будівництво певної кількості кілометрів доріг, підйом сільського господарства і т. п., бо це є нормальна діяльність держави. Щоб цю діяльність можна було використати як спеціальний інструмент впливу на населення, щоб отримати певний політичний ефект (полонізація лемків), належить поєднати цю господарську акцію з політичною концепцією.

Виходячи з такої концепції, не потрібно і надалі піднімати економічно Лемківщину, якщо там буде чинитися опір організовано. Не треба забувати, що навіть ОУН на найбільш гарячій території охоче прийме всі зусилля держави у напрямку економічного піднесення території, якщо це не викликає за собою жодних зобов'язань щодо організації населення у рамках загальнодержавних організацій. Не слід забувати, що за нинішньої економічної ситуації держави можна було б виділити більші фонди на Лемківські терени лише за рахунок інтересів польського села. Це є ще один найважливіший аргумент на користь прискорення двох підкомітетів. Усі організації перебувають на рівні повітових. За тих умов у повітах, де визначальна більшість є польською, вона буде впливати при спільних організаціях на лемківську меншість. Це можливо принаймні теоретично на терені всього Краківського воєводства і у Кросненському повіті. Однак якщо лемківське населення на цій території з тих чи інших причин не захоче прийняти організації, то буде змушене зачекати отримання різних пільг та інвестицій.

Важчою, разом з тим, буде справа у Саноцькому і Леському повітах, бо там лемківська більшість, а межа з українством дуже слизька і часто не визначена... Поляки ж нечисленні, а у багатьох випадках зрусинені. Це, на думку пана воєводи, перше принципове питання до обговорення.

Начальник Савіцький: (...) Мета праці на Лемківщині державних і громадських польських діячів — реалізація постійного і повного зв'язку лемківського регіону з польською державністю і усування всякої можливості українського чи також російського проникнення, яке гальмувало б вирішення цих завдань.

Теза пана воєводи про поєднання економічної акції на Лем-

ківщині з політичною концепцією слушна. Це дуже важливе питання, і всі ті сумніви, які виникли і які підкреслили пан воєвода і делегат від Рільничої палати, є цілком слушними. Тому йдемо з працею туди, де можемо забезпечити постійний зв'язок і усунення будь-якого проникнення. Проте не йдемо з працею туди, де капітал, витрачений нами, був би використаний потім у напрямку, для нас несприятливому, де не вдасться поєднати економічних цілей з політичними цілями.

Тому постає питання, звідки ці труднощі? З тим поєднується факт, що на території зустрічаємось з українськими діячами (набагато сильнішими, ніж нам здається) і з російськими діячами (також небезпечними). Українська діяльність поєднується, крім того, з міжнародними чинниками. Сильнішою вона є, безсумнівно, на сході, але й на заході Лемківщини становить поважну небезпеку, яка виникає через сусідство Чехословаччини і зацікавлення Росії цією територією. Мусимо пристосувати методи нашої праці до труднощів, які спостерігаються.

З російським ухилом поєднується і проблема Православної Церкви. У цій церкві спостерігаємо сильні національні течії, зі свого боку намагаємось, щоб Православна Церква була Польською Православною Церквою, що, одначе, стикається зі значними труднощами. Тому і на території Лемківщини мусимо пильно спостерігати, чи Православна Церква не проявляє ворожих нам тенденцій, і на це явище відповідно реагувати. (...)

Генерал Лучинський: (...) До цього часу до Комітету і підкомітету входять перш за все адміністративні діячі. Кожна проблема вирішується на місцевості галузевими органами, тоді як суспільство, як таке, повністю стоїть на узбіччі цих справ. Тому висувається пропозиція проводити працю на Лемківщині з опертям на польський елемент. Мусимо у цьому елементі збудити свідомість і так його зміцнити, щоб створити основу для експансії на змішаний терен. Але щоб польський елемент міг виконати це завдання, належить його перш за все організувати, у противному разі будемо мати те явище, що і поляки будуть приймати всякі дари, але не буде жодної організації, націленої на експансію на чужу територію.

П. Пйонтковський, делегат від погоджувального секретаріату зі Львова і ТСЛ у Львові: (...) У Саноцькому і Леському повітах є не тільки лемківська справа, а й українська, а одночасно з польсь-

кого боку проводиться праця серед сільської шляхти. Розвиток цієї акції йде в ураганному темпі. Союз сільської шляхти налічує вже 30 осередків і складається з більш ніж 280 осель і до 20 000 членів. Враховуючи родини членів, належить передбачити, що за наступним переписом населення кількість населення, відвойованого для польськості, дійде до 100 000 осіб. Оскільки загальна кількість шляхетського населення у південних воєводствах доходить до 300 000 осіб, незабаром може дійти до рівноваги між польським і русинським населенням.

У цих двох повітах спостерігається дуже сильне тертя між українською і польською течіями, і вони вимагають зовсім різних методів діяльності. З метою поглиблення польських впливів належало б спочатку розвинути акції на терені Бжозовського і Кросненського повітів і тільки потім іти далі на схід. (...)

Професор Смоленський стверджує, що поляки на Лемківщині є нечисленним чинником і, крім цього, дуже бідним, внаслідок цього не мають даних для впливу на русинське населення (...).

Пан воєвода Тимінський переходить потім до обговорення справи організації бурс, у яких лемківська молодь могла б на місці полонізуватись. Зазначає, що нині на Лемківщині нема лемківського інтелігентського елементу, який відчував би свою лемківську відмінність, бо молодь поступово українізується, тоді як старші діячі — це опортуністи старорусинського зразка. З цього стану справ випливає висновок, що русинська бурса у Горліцах не може бути у жодному випадку підтримана урядом і громадськими польськими діячами.

Дітей з Лемківщини належить виховувати у польських бурсах з тією метою, щоб мати з них потім кандидатів на вчителів, греко-католицьких священиків і т.п. Це є дуже животрепетна справа, оскільки більше впливає одна лемківська дитина, відповідно вихована, ніж 10 осередків того чи іншого товариства. Бо ці діти, відділені від руських установ, під час канікул будуть носіями польськості у своїх родинах.

Пан начальник Савіцький вважає проект, висунутий паном воєводою, слушним, оскільки тільки цим шляхом можна здобути для польськості шляхетний і здібний елемент, який потім спричиниться до поширення польськості на Лемківщині.

Пан Пйонтковський зазначає, що ТСЛ у Турці охоплює приватні гімназії, призначені, головним чином, для сільської шляхти, а одночасно розпочато там будівництво бурси для 40 вихованців, причому ця бурса може бути розширена і прийняти до 60 вихованців. У тій бурсі можна розмістити лемківську молодь із східних повітів, тоді як для західних повітів, може, вдалось би влаштувати аналогічну бурсу у Новому Сончі.

Пан воєвода Тимінський висловлюється проти висновку пана Пйонтковського, бо концентрація більшої кількості русинської молоді в одному науковому закладі і у польському інтернаті, як показує попередній досвід, дає негативні результати. Через те бажано було б зацікавити цим проектом інші центри і багаті польські бурси й розмістити у них лемківську молодь по одному, найбільше по два вихованці у кожній бурсі. Належало б також так керувати вихованням лемківської молоді у польських бурсах, щоб сама вона дійшла до переконання про певну вищість римо-католицького обряду і потім перейшла у цей обряд.

Пан начальник Мухнєвський, звертаючись до промови пана воєводи, зазначає, що йдеться не тільки про виховання польської інтелігенції серед населення Лемківщини, але також про ремісників і купців, яких через школи належить довести до створення власних місць праці.

Пропозиції пана воєводи щодо справи навчання лемківської молоді у польських бурсах були прийняті.

Інспектор Регорович торкнувся труднощів при розв'язанні персональних справ учительства. Окремі воєводи постійно вимагають переселення вчителів-русинів з території їхніх воєводств до інших воєводств. Результат цього є такий, що вчитель-русин, переселений туди, де є трохи русинів, зможе цю територію розбурхати і створити новий русинський осередок. Одночасно західні воєводства протестують проти пересилання до них русинського елементу.

У цих умовах міністр ВРіОП йде по лінії усування вчителів-русинів там, де в цьому виникає істотна потреба, але не всюди. Підсумовуючи вищезазначене, пан інспектор Регорович вважає, що потрібна певна обережність у здійсненні персональних змін, і бажаним є швидше використання дисциплінарного шляху.

Відносно лемківського букваря і читанки для III класу заявляє, що вони будуть готові до вжитку з початком шкільного 1938/39 року. Здійснити, однак, у цих читанках переробки не було можливості з технічних причин.

Проблема шрифту (кирилиця чи латинський шрифт) у лемківських підручниках поєднується також, на думку пана Реговича, з проблемою календаря. Вона повинна бути вирішена на фоні загальної русинської проблеми. Введення латинського алфавіту до підручників і лемківського букваря викликало б негативні ознаки, бо стосувалось би тільки території Лемківщини, особливо що для того відсутні правничі підстави.

Пан воєвода Тимінський оголошує, що введення латинського алфавіту до лемківських підручників є максимальним проектом, який не обов'язково мусить форсуватись.

Потім пан воєвода торкнувся бюджетної проблеми при реалізації плану праці на Лемківщині і звернувся до міністра ВРіОП, міністра сільського господарства і міністра комунікацій, щоб вони зрозуміли важливість лемківської проблеми і виділили для проведення продержавної акції відповідні фонди, до цього часу тільки міністр внутрішніх справ і міністр військових справ оцінювали важливість цієї проблеми, тому йдеться про те, щоб при складанні державного бюджету пам'ятати також про Лемківщину. Необхідно асигнувати певні кредити на проведення акцій на Лемківщині вже у нинішньому бюджетному році, а також врахувати у всій повноті потреби Лемківщини у бюджеті наступного року і далі.

Куратор Стипінський оголосив, що введення латинського алфавіту до лемківських читанок замість кирилиці було б у теперішній час занадто ризиковим експериментом. Належить пам'ятати, що греко-католики користуються у церкві молитовниками, друкованими кирилицею. Якщо вже зараз ввести до календаря і читанок лемківською мовою латинські букви, то тоді негайно все навчання кирилиці перенесеться до греко-католицької церкви. Справа вживання кирилиці поєднується також із вживанням юліанського календаря. Але, на думку пана куратора, вже зараз можна привчити лемків до латинського алфавіту шляхом друкування цим алфавітом частини матеріалів у часопису «Лемко» і в календарі.

На закінчення виступу про ухвалу щодо освіти лемківської молоді у польських школах і бурсах п. куратор підкреслює, що належить мати на увазі не тільки виховання молоді чоловічої статі, а також і жіночої, бо жінка є більш консервативною і чинить опір денаціоналізації. Коли, наприклад, у передвоєнний період з російського війська поверталися солдати-поляки з російським полиском, то їх бойкотувала жіноча молодь, і вони відразу скидали з себе той російський полиск. (...)

Староста Буцьор, повертаючись до труднощів відсторонення вчителів-русинів, яких не хочуть центральні воєводства, зазначає, що цих труднощів можна уникнути, якщо б удалось зменшити певну кількість жінок. Зазначає, що у поточному шкільному році на територію Саноцького повіту виділено досить багато чоловіків учителів-поляків, переважно офіцерів резерву, не можна організовувати роботу на цьому терені силами жінок. (...)

Пан генерал Лучинський твердить, що військова підготовка на терені Лемківщини можлива через пожежну охорону. Організація тієї ділянки не може бути ні епізодичною, ні неплановою. Пожежну охорону треба засновувати там, де є, по-перше, польський елемент, а по-друге, де польський елемент перемішаний з лемківським і відчувається сприятлива для праці атмосфера, по-третє, на одностайно лемківському терені. Тільки не можна розпочати працю, а потім залишити її саму по собі, бо, як колонізатори, не здобудемо собі тоді відповідного авторитету серед населення. Раз розпочату працю мусимо продовжувати. Тому належало б розробити план праці на ряд років, враховуючи у ньому місцевості, черговість створення пожежної охорони і, нарешті, можливість їхнього відповідного забезпечення. Лише після цього може надійти час військової підготовки. З цією справою пов'язана організація резерву. (...)

Потім пан генерал підкреслив необхідність використання для полонізації Лемківщини всіх інших професійних організацій, наприклад сільськогосподарських осередків, дотримуючись принципу, що всю свою працю вони вестимуть польською мовою.

Пан воєвода Тимінський, повертаючись до обговорення наступного пункту порядку денного, церковного питання, зазначив, що його вирішення зустрічається з серйозними труднощами, оскільки, з одного боку, відчувається велика нестача грошей для

акції будування римо-католицьких костелів і каплиць на Лемківщині, а з другого, — бракує відповідних греко-католицьких священиків з польським державним мисленням. За цих умов, на думку пана воєводи, належить подумати про формування спеціального типу священика для змішаного терену за національною ознакою. Оскільки два фактори вплинули на денаціоналізацію поляків на цьому терені (відсутність достатньої кількості вчителів і священиків), а Польська держава не може підготувати вчителя для кількох поляків чи священика для кількасот віруючих римо-католицького обряду, належить подумати, чи не вдасться поєднати в одній особі священика і вчителя. Тоді можна буде запевнити стабільну зарплату і довірити виконання релігійних послуг.

При нинішніх стараннях створення окремих осередків римо-католицького костелу на Лемківщині чути застереження з боку єпископату, що ксьондз за малої кількості віруючих не мав би з чого жити. Тому на адресу пана міністра ВРіОП порушено справу можливого утворення мережі парафіяльних шкіл, у яких викладали б ксьондзи.

Пан начальник Савіцький заявив, що як Міністерство внутрішніх справ, так і Департамент віросповідань Міністерства ВР і ОП звернули увагу на справу відповідного врегулювання стосунків у греко-католицькому костелі, який, безсумнівно, є церквою войовничого українського націоналізму. Одночасно фіксується факт, що апостольський адміністратор для Лемківщини священик Медвецький восени минулого року направив греко-католицьких вихованців до семінарії у Дубно, що не підтримує лінію польської політики. За цих умов над справою греко-католицької церкви працюють обидва зацікавлені міністерства, але зараз важко передбачити, у якому напрямку піде розвиток цієї справи.

Пан староста Буцьор порушив справу нинішнього апостольського адміністратора, зазначаючи, що та людина є невідповідною для цієї посади, бо не має кваліфікації, яка вимагається інтересами польської державності. Зі свого боку, пан староста Буцьор висуває кандидатуру колишнього канцлера адміністратури священика Полянського, чия кандидатура не отримала підтримки присутніх.

Пан воєвода Тимінський зазначає, що справа правильного призначення в апостольській адміністратурі для Лемківщини буде

добре вирішена лише тоді, коли ця посада буде зайнята священиком-поляком, який перейде у східний обряд.

Пан начальник Муцнєвський заявив, що ця справа останнім часом обговорювалась у воєводському уряді з паном директором департаменту у справах віросповідань Міністерства ВРіОП під час його перебування у Кракові, причому було визначено, що її вирішать через рік. (...)

Секретар –/
магістр Б. Александрович, радник

Голова доктор Й. Тимінський,
воєвода

AAN, MSW, Wydz. Narod. 1058

Документ 57

Звіт щодо діяльності підкомітету у справах Лемківщини за час від 21 травня 1937 до 20 травня 1938 р.

I. Політичний відділ

(...) Національний український рух показав у 1937 році значне зменшення своєї активності через протидію, направлену проти видатних діячів і запеклих українських шовіністів, які намагаються збудити на лемківському терені сепаратистські національні українські поривання. Після переселення з лемківського терену найагресивніших греко-католицьких священиків і від'їзду у 1936 головної опори українського руху священика Качмара інтенсивність української діяльності значно ослабла і не тільки на терені Новосондеччини, а й у інших лемківських повітах Краківського воєводства. Втім, вплив священика Качмара, нині правої руки єпископа Коциловського у Перемишлі, відчувається ще на лемківському терені через підтримання ним зв'язків з відданими особами, які під його настановами намагаються проводити конспіраційну українську роботу. Однак після видалення у минулому році з прикордонної смуги кількох діячів, і серед них учителя-пенсіонера Костіва, видатного діяча, українського

націоналіста з Новосондецького повіту, ця інформація дуже остудила тих діячів-українофілів, які побоюються подібної долі. Тому їхня діяльність або зовсім, або значно ослабла, або перейшла на форму конспіраційної діяльності, яка, однак, не доходить до широкого кола населення.

Зрештою, у кінці минулого року, особливо у його останнім кварталі, був помічений певний наплив української літератури на терені Лемківщини, особливо у її східній частині (повіти Леський, Саноцький і Кросненський) у формі різних періодичних видань, брошур і часописів, як, наприклад, «Наш Лемко», «Нове Село», «Дзвіночок» та інші. Ці часописи також передплачував і розповсюджував греко-католицький клір або з допомогою посередників, або безпосередньо серед лемківського населення. Оголошена у зв'язку з цим апостольським адміністратором для Лемківщини заборона читання та поширення цих часописів греко-католицьким кліром і певна протидія з боку влади спричинились значною мірою до затримання їх поширення на лемківські терени. (...)

II. Освітньо-суспільний відділ

Освітньо-суспільна праця на лемківській території у 1937 році була розпочата введенням до шкіл змін програм і плану навчання, в результаті яких власне руська мова з лекційної перейшла в один з предметів навчання. Незалежно від цього проводилась робота в таких напрямках:

1) Усвідомлення вчителів-поляків щодо значення і ролі, яку вони повинні виконувати на лемківському терені, познайомивши їх частково з лемківською проблемою.

2) (...) З метою належної підготовки кандидатів, які мали зайняти посади після вчителів, переведених за межі лемківської території, організовано курс вивчення руської мови у Новому Сончі і Саноку, і протягом року відбувались з'їзди і конференції за участі шкільних інспекторів, на яких обговорювались умови і тактика праці на терені лемківських шкіл.

3) Проведено ліквідацію лемківських шкіл у тих місцевостях, де існували поряд польські і лемківські школи. Одночасно піднесено організаційний рівень польських шкіл на лемківській території (наприклад, зі школи першого рівня утворено школу другого рівня) при одночасному долученні нових польських учителів.

4) З метою розширення опікунства над польськими і змішаними родинами, які мешкають серед лемків, запроваджено реєстрацію тих родин і їхніх дітей, які у школах на Лемківщині вчаться тільки польською мовою. Крім цього, забезпечено навчання тих дітей римо-католицької релігії навіть тоді, коли до школи ходила лише одна польська дитина. Незалежно від моральної турботи була проведена також акція харчування найбідніших дітей і надання їм безплатно підручників і польських книг. У деяких місцевостях при школах організовано учнівські світлиці, у яких діти під керівництвом польських учителів отримували опікунство і допомогу у навчанні. (...)

III. Відділ віросповідання

1) Римо-катол. — у 1937 році отримано дотацію на пробощів у Жегістові Здрою і для ректоратів у Лабовій, повіт Новий Сонч, і Висовій, повіт Горліце. Незалежно від цього розпочата підготовча робота для побудови костелів і каплиць на терені всієї Лемківщини. Розуміючи значення римо-католицьких костелів для піднесення національного духу, піклувались про створення римо-католицьких парафій на лемківському терені у Концловій, повіт Новий Сонч, Жегістові, повіт Новий Сонч, Скальнику, повіт Ясло, Команьчи, повіт Санок, і ректоратів у Високій, повіт Горліце, Лабовій, повіт Новий Сонч, Цісній, повіт Леско, Гуті Польській, повіт Кросно, Снітниці, повіт Горліце, Одернем, повіт Горліце, Гладишові, повіт Горліце, Менціні, повіт Горліце, Вєрхомлі Великій, повіт Новий Сонч, Ізбах, повіт Горліце. (...)

V. Суспільно-економічні проблеми

Головне зусилля у минулому і поточному роках було спрямоване на організацію в осередках рільничих гуртків і польських кооперативних магазинів, якими керують поляки. (...)

AAN, MSW, Wydz. Narod. 1058.

ПЛАН ПРАЦІ НА ТЕРИТОРІЇ ЛЕМКІВЩИНИ

(Краківське і Львівське воєводства)

Мета і головні завдання пропагандистських акцій на Лемківщині:

а) Відділення лемків від ворожих нам впливів ззовні (СРСР, Чехословаччина і лемківська еміграція або совєтофільської тенденції, або великоруської), а також відцентрових впливів зі Львова українських і староруських націоналістів;

б) Охоплення лемків впливом польської культури і тісний зв'язок їх з Польською державою (державна асиміляція);

в) Полонізація лемків, тобто національна асиміляція. Це завдання розраховане на кілька поколінь, два ж перші можуть і повинні послідовно реалізовуватись на всіх відтинках суспільного і економічного життя вже зараз (...)

1. Галузь освіти:

а) Остаточний відбір педагогічного персоналу загальних публічних шкіл на Лемківщині, направлений на усунення вчителів-русинів і заміщення їх поляками-чоловіками, які відбули військову службу, для того щоб серед учительок-польок на Лемківщині залишились дружини офіцерів і підофіцерів прикордонної служби, функціонерів державної поліції та інших державних і самоврядних чиновників і функціонерів;

б) Систематичне проведення у канікулярний період курсів для вчителів-поляків і відповідне перенавчання їх до праці на цьому терені;

в) Поступове обмеження у публічних загальних школах лемківської мови на користь польської (аж до повного усунення лемківської мови на кінцевому етапі) з тим, щоб протягом найближчих років руська мова (лемківська) лишилась би як мова навчання тільки у 1 відділенні, тоді як у II, III і IV відділеннях – як предмет і допоміжна мова навчання, при цьому в I класі польська мова викладалась би від 1. II кожного року. Як загальний принцип належить встановити переважання польської мови у загальних публічних школах на Лемківщині або за формальною ознакою, або через відсутність реагування. (...);

г) Безплатне надання незаможним дітям польських букварів і підручників історії та географії Польщі;

ґ) Через вичерпання попереднього накладу видати перед 1938/39 шкільним роком букварі і читанки лемківською мовою, але виключно з латинським алфавітом, а не кирилицею для перших трьох відділів загальної школи, після попереднього усунення з тих підручників русизмів і можливого запровадження замість них полонізмів. Але не змушувати дітей до придбання підручників лемківською мовою. (...);

д) Надання допомоги вчителям, які працюють на Лемківщині, у зв'язку з важкими умовами праці.

2. Позашкільна освіта

(...) в) Організація світлиць і встановлення радіоприймачів з метою поступової радіофікації села, але за умови, що слухачі не зможуть приймати передачі з Чехословаччини і СРСР. У громадах, віддалених від костелів, серйозне значення можуть мати Служби Божі, трансльовані по радіо;

(...) д) Продовження передплати для загальних шкіл на Лемківщині часопису для молоді «Пломик»;

е) Організація і спрямування на Лемківщину всякого роду екскурсій, таборів і напівтаборів польських громадських організацій для проведення ними продержавницької акції на місцевості і розповсюдження польської культури. (...).

3. Акції серед молоді

а) Підтримка шкільної молоді і тих, хто вже покинув школу, шляхом утворення відділів польського харцерства і осередків колишніх вихованців загальних шкіл;

б) Забезпечення за кошти Державної Скарбниці незаможним дітям поляків з Лемківщини і дітям лемків у польських інтернатах повного утримання і навчання в гімназіях і ліцеях, а можливо, і у вищих навчальних закладах, з метою виховання з них лояльних громадян держави і заповнення ними потім посад учителів, греко-католицьких священиків і т. п. Зазначено, щоб молодь, за винятком кандидатів у греко-католицькі священики, переходила на римо-католицький обряд. З огляду на те настає необхідність ліквідації Руської Бурси у Горліцах як такої, що русифікує населення і створює шкідливий сепаратизм. (...)

AAN, MSW, Wydz. Narod. 1508.

ЗМІЦНЕННЯ ПОЛЬСЬКОСТІ

Поразка української визвольної боротьби 1918–1921 років не означала кінця — вона перейшла у підпілля, щоб надалі продовжуватись у структурі УВО, а пізніше ОУН. Проти молоді, об'єднаної гаслом «Здобудеш Українську державу або загинеш у боротьбі за неї», став державний апарат — безпека, поліція, в'язниці, Береза Картузька і велика кількість суспільних організацій ендецького забарвлення з керівниками Генерального Штабу на чолі. І коли стало зрозуміло, що весь цей апарат не тільки не справляється з підпіллям, а навіть з полонізацією населення, маршал Ридз-Смігли пішов на генеральний штурм українських позицій.

Та й час підганяв. Гітлер різьбив у Європі нові кордони, щоб старі незабаром без винятку змінити. Польща рушила на Заользя, а на східному краю Словаччини виникло ефемерне утворення — Карпатська Україна, Ліліпутія, але незалежна. Достатня для збудження ейфорії у Галичині і ненависті у Москві, Києві і ... Варшаві. Коли Польща вимагала негайної ліквідації Карпатської України як держави і утворення спільного польсько-угорського кордону, ОУН відповіла посиленням терору. А для КОПу додалось роботи: виловлювання і транспортування з гірських перевалів до найближчих в'язниць десятків і сотень молоді, яка йшла на допомогу наймолодшій державі[1].

Напруження польсько-українських відносин наближалось до меж витривалості. У цій ситуації було прийнято рішення, щоб українською проблемою у Польщі, яку безуспішно вирішували різні інституції та установи, зайнявся уряд.

---

[1] AAN, KGPP, папка 239, том III, IV — з анотацією НКВД про переклад змісту на російську мову в грудні 1939 р.

Причиною нової акції небаченого обсягу, безсумнівно, ініційованої найвищими державними чинниками, став меморандум погоджувального секретаріату польських громадських організацій у Львові від 28 листопада 1938 р. Він вимагав радикальної допомоги для польської меншості, яка зазнавала переслідувань від української більшості. Справа рушила у швидкому темпі.

Для всієї операції, яку красиво назвали «акцією зміцнення польського елементу», виставили таке необхідне зміцнення, щоб на всіх східних окраїнах, а особливо на сільських територіях (міста і так були польськими) знайшовся принаймні 51% поляків. Для окреслення ситуації експерти визначили перелік 84 повітів, де переважало українське і білоруське населення. Там опинились 2 повіти Люблінського воєводства, 3 — Білостоцького, всі або майже всі у Вільненському, Новогрудському, Поліському, Волинському, Львівському, Станіславському і Тернопільському воєводствах — усього 9 воєводств. Перелік інформував, скільки у кожному повіті сільського населення, скільки серед нього є поляків, скільки поляків бракує до 51%, скільки землі є до парцеляції, на скільки зменшиться недобір поляків після надання їм цієї землі.

Ця бенедиктинська праця принесла мізерні результати. Підрахунки показали, що у 84 повітах мешкає понад 9 мільйонів людей, у тому числі поляків близько 2,2 мільйона, тобто недобір поляків становить майже 7 мільйонів. Після розпарцелювання землі брак польського населення зменшився б на 13%, але його бракувало б і надалі понад 37%. Підрахунки не претендували на вичерпну точність, бо була сфальшована основа — перепис 1931 року — то було таємницею полішинеля, тобто для полонізації непольських теренів треба було шукати інших способів. Завдання було, по суті, неможливе до виконання, але влада керувалась хіба гаслом Віщуна «Міряй сили на наміри», знехтувавши тезу, що піднесені гасла не придатні до підступних цілей.

25 і 28 січня 1939 р. відбулись засідання Ради Міністрів за участі Ридза-Сміглого. Після аналізу ситуації було прийнято рішення, щоб кожний міністр підготував до 15 лютого 1939 року звіт про кількість українців, зарахованих до компетенції цього відомства, і детальний план ліквідації української проблеми у рамках цього відомства. Напрямні охоплювали найбільш запальну,

сусідню з Карпатською Україною, територію — Східну Галичину, оскільки воєводства з православним населенням вимагали відмінних і більш трудомістких планів. На нараді представників керівництв східних воєводств директор департаменту віросповідань МВРіОП Генрик Дунін-Борковський інформував, що політика держави стосовно Православної Церкви «спрямована (...) на збільшення всюди, де тільки можливо, експансії польської культури. Можемо собі сказати, що відносно (...) Віленського, Новорудського, Поліського, Білостоцького, Люблінського воєводств і трьох північних повітів Волинського воєводства ставимо перед собою завдання їх полонізацію (...) Сьогодні маємо ще три середні православні школи: у Крем'янці, Вільні і Варшаві. Дві перші будуть ліквідовані у липні 1940 року (...). Коли одночасно врахуємо, що священиком може бути тільки особа, яка закінчила Теологічний відділ у Варшаві або Державний православний ліцей, то легко можна зрозуміти, що оскільки йдеться про нові кадри православних священиків, то держава отримала максимум контролю»[1].

У середині лютого, тобто протягом двох тижнів, звіти опинились у Президії Ради Міністрів. Це було — і є ще сьогодні — захоплююче читання, жаль тільки, що значна його частина загубилась у військовій заметілі. На підставі цих звітів у секретаріаті Ради Міністрів опрацьовано реферат під назвою: «Проект ухвали Ради Міністрів у справі акції, спрямованої на зміцнення польського елементу у Східній Малопольщі». Машинопис єдиного, напевно, примірника проекту переховується в Архіві нових актів і обривається, на жаль, на с. 58, внаслідок чого до нас не дійшли також додатки до проекту. Серед них мали бути тексти двох промов Ридза-Сміглого, виголошених на згадуваних засіданнях Ради Міністрів.

Текст ухвали редаговано дуже оригінально і одночасно просто: переписано зі звітів наміри і надано їм ранг директив. Якщо, наприклад, Міністерство зв'язку передбачило у звіті звільнення з праці 800 українців, то відповідний пункт ухвали наказував їх звільнити. Таким чином, створювався відповідний правовий прецедент, конституція ж гарантувала громадянам рівність, а ухвала

---

[1] Цит. за: *A. Chojnowski*. Koncepcje polityki... — S. 238.

ділила їх на групи, підтримувала одних і дискримінувала інших. Ніхто, одначе, цим не переймався, бо не було відважних, хто б назвав речі своїми іменами, звернув увагу, що це є зміцнення безправ'я за допомогою закону. Вирішальне засідання Ради Міністрів повинно було відбутись 15 березня, на дату залишили у машинописі пусте місце, так воно пустим і залишилось (див. першу сторінку документа 68). Пошук публікації, на якій мала бути дата, виявився безрезультатним, ми не можемо встановити, чи проект перетворився в ухвалу, чи ні. Згідно з грифом «суворо таємне» міг перетворитись, але, напевно, не міг з'явитись у друку. Безправ'я, яке чинилось найвищим державним органом, було аж надто делікатною справою. Так чи інакше, вже сам проект став документом дискримінації за національною ознакою, доказом наруги уряду над усіма нормами польського і міжнародного права. І якщо навіть сільських дівчат ухвала Ради Міністрів визнавала небезпечним елементом у випадку їхнього «зростання» до рівня служниць, то коментарі зайві.

Щоб напруга досягла вершини, бракувало дуже мало: приступити до виконання ухвали. Українцям залишали два виходи: смерть або революцію. Важко сподіватись, щоб якийсь народ обрав добровільно смерть, тим більше українці з їхньою динамічною підпільною організацією. Залишалась боротьба.

Революцію випередила війна. Обидві сторони входили до неї розпалені добіла від ненависті. Якщо до цього часу кілька чи кільканадцять процентів поляків (у поліському селі 8,51%, станіславському 12,77%, волинському 13,69%) були спрямовані на знищення української більшості, то після падіння держави перед усією польською меншістю у майже 70 повітах, заселених головно українцями, нависла примара знищення. Терміново вимагалось величезне почуття такту, щоб не викресати фатальної іскри.

На жаль, цього забракло.

Документ 58

Директиви діяльності правління Товариства розвитку Східних земель

I. Організація: Голова, I і II віце-голова, секретар, скарбник.

II. Перелік обов'язків:

1) **Голови**: керує акціями, співпрацює з членами правління, організовує освітні курси спільно із священиками, вчителями, організацією Д(опризовної) П(ідготовки), рільничими інструкторами і офіцерами запасу. Стежить за вихованням дітей у школах у державному дусі, координує діяльність польських організацій, засновує бібліотеки і забезпечує їх відповідними книжками, стежить за влаштуванням державних свят і національних святкувань. Влаштовує екскурсії, розповсюджує календарі і відповідні часописи. Збирає документи, які підтверджують польськість колишньої Холмської землі. Турбується про формування у поляків духу зверхності.

2) **Віце-голови**: стежить, щоб земля не переходила до русинів. Намагається покращити і розвинути стан тваринництва, розвиває плантації тютюну і буряків серед польського населення. Допомагає у викупі землі з рук русинів, полегшує еміграцію русинам.

3) **II Віце-голови**: веде пошук православних поляків, колишніх поляків і уніатів, виховує проводирів і збільшує їх як серед поляків, так і серед русинів. Турбується щодо поширення і намагається збільшити польський елемент в осередках меншин. Дбає про розвиток польських кооперативів, готує суспільство до бойкоту русинських кооперативів або до їхнього закриття. Дбає про народний промисел і полегшує пошук ринків збуту для виробів цього промислу і сільськогосподарських плодів.

4) **Секретаря**: проводить національну статистику окремих сіл, вартісного і шкідливого елементу. Розвиває організації ПВ на територіях національних меншин, за посередництвом яких діє на місцевості згідно з духом акції. Організовує з'їзди вчителів і духовенства. Шукає довірених осіб. Організовує місцеві команди для реалізації акції. Організовує осадників і спонукає до порозуміння осадників з поляками, які проживають у цій місцевості. Надає підтрим-

ку тим, хто повернувся з військової служби, і агітує за вступ у ряди Союзу резервістів. Веде організаційні і виконавчі справи.

5) **Скарбника**: проводить касові операції, намагається збільшити доходи, залучаючи нових членів, дотації, добровільні внески і вуличні збори. Перекриває кредити русинам, допомагає полякам.

Зауваження: У разі потреби члени правління мають право докооптувати з президії співпрацівника з відповідного відомства.

CAW, 3 DP, I. 313.3/2

Документ 59

Копія. Командування округу корпусу № VI.
Окружне Управління Ф(ізичного) В(иховання) і В(ійськової) П(ідготовки)
Л. дз. 370/таєм. орг. пв.
Тел. 222-15 Львів, дня січня 1939 р.
Можливості створення польської більшості
У Східній Малопольщі

Створення істотної польської більшості навіть у кількох повітах Східної Малопольщі мало б велике значення як з точки зору зовнішньої, так і внутрішньої політики. Це можна провести поступово, спочатку в трьох повітах, а потім у наступних 5 повітах Тернопільського воєводства, а саме:

— у першу чергу Тернопіль, Теребовля і Скалат, а потім розширити цю акцію на повіти Збараж, Бережани, Підгайці, Бучач і Чортків. Це велике і важливе завдання є цілком можливим для виконання ще до закінчення 1941 року, тобто до перепису населення.

Вибір перерахованих повітів здійснювався за наступними критеріями:

1) ці повіти, тобто Тернопіль, Теребовля і Скалат, мають найбільший відсоток поляків поза Львовом, тому створення тут польської групи є відносно найлегшим;

2) ці повіти розташовані близько до кордону і розбивають суцільний український фронт на Волинську і Покутську дільниці;

3) як вузол доріг і центр воєводства, Тернопільський повіт разом з околицями має більше значення, ніж інші.

Засоби

Створити польську більшість шляхом 1) навернення зрущених польських душ, 2) акціями сільської шляхти. З цією метою належить:

а) збільшити акції погоджувальних комітетів до максимуму, об'єднуючи навколо цієї праці всі угруповання громадянського суспільства, військо і адміністративну воєводську та місцеву владу, забезпечити допомогу центральної влади;

б) організувати у найменших селах осередки ПВ і зміцнити працю ТСЛ;

в) організувати якнайбільшу кількість гуртків сільської шляхти;

г) провести контроль метричних книг від 1863 року, тобто від часу конкордату, згідно з яким парох, який хрестить дитину чужого обряду, повинен віддати метрику відповідному пробощу. Таким чином, тобто зовсім легально, сподіваюсь досягти таких значних результатів, які дадуть нам можливість отримати вирішальну польську більшість;

д) новоприйнятими душами треба відповідно опікуватись.

З цією метою потрібно:

1) підібрати відповідних учителів, схиляючи їх до праці у цьому напрямку,

2) збільшити кількість парафій, підшукуючи відповідних ксьондзів,

3) парцелювати землю тільки серед поляків,

4) збільшити кількість народних домів,

5) надати освітню допомогу новонаверненим з боку ТСЛ і ПВ.

6) надати допомогу з боку адміністративної влади,

7) подолати за будь-яку ціну український терор, який у випадку нашої акції буде спрямований проти наших діячів і новонавернених. Належить також збільшити кількість дільниць державної поліції, запровадити групову відповідальність і т.п.

Методи праці

А.1. Працю проводить секція ПВ і секція віросповідань за підтримки всього секретаріату погоджувального комітету. Доручення у цій справі підписує голова погоджувального комітету.

2. На місцевості акція зосереджується у голови воєводського секретаріату погоджувального комітету в Тернополі, а співпрацює з ним комендант округу ПВ у Тернополі, командир 54 пп, 9 п. уланів у Теребовлі і КОП Скалат.

3. Підготовка до цієї акції є таємною. Щоб ускладнити українську протидію, про мету нашої акції слід повідомити тільки керівників. Ззовні проголосити гасло посилення освітньої діяльності.

4. На територію Тернопільського і Теребовлянського повітів направити харцерські табори, Передової охорони і Служби Молодих, попередньо провівши відповідний вишкіл.

5. Всю акцію погодити з адміністративною владою, з військом і з КОП, коли йдеться про повіти КОПу. З цією метою належить скликати конференцію, на яку запросити тернопільського воєводу, командира 12 дивізії піхоти, командира бригади «Поділля», зацікавлених старост, командирів полків і офіцерів ПВ.

Б. Після отримання їхньої згоди приступити до підготовчих дій, до яких належать:

1) вивчення національних відносин у кожному селі трьох перелічених повітів при співпраці адміністративної влади і т. п.,

2) встановити села, у яких денаціоналізація просунулась найбільше,

3) до цих сіл направити відповідних діячів – учителів, інструкторів ПВ, а влітку – академічні табори та інші, з визначенням їм відповідних завдань,

4) встановити у кожному селі парафії, відділи ПВ, народні доми, польські й українські читальні і т.п.

5) встановити місцевості, в яких спостерігається необхідність створення нових парафій, народних домів згідно з черговістю потреби.

В. Після затвердження проекту приступити до опрацювання детальної виконавчої частини.

Копія документа: Окружний керівник управління ВФіПВ
/—/ Польняшек, підполковник дипломований

AAN, MSW, 887

Документ 60

Виклад листа міністра соціальної опіки Зиндрама Косцялковського до голови Ради Міністрів з дня 15.II.1939 у справі зміцнення польського елементу в Східній Малопольщі.

С. 21. Виділяти городи тільки безробітним полякам.

С. 22. Всебічно підтримувати русинсько-українську еміграцію. Переправляти у західні й центральні воєводства українців і русинів, які працюють у державних установах або контрольованих державою, на їх місце направляти поляків.

С. 34. Збільшити кредити на літні акції (табори, напівтабори, збори) і харчування польських дітей у двомовних школах і так званих руських.

С. 34. Збільшити фінансування підготовки польських домашніх служниць, особливо курсів для домашніх служниць у Львові, де нині переважають українські служниці.

С. 269. У програмі діяльності Міністерства промисловості і торгівлі передбачити розширення програми праць для зміцнення польського стану володіння також на Волинське воєводство, що загальмувало б поширення, яке нині спостерігається, українських націоналістичних впливів на територію Волинського Полісся.

AAN, PRM, akta grup. sygn. 148–264

Документ 61

Щоденне повідомлення МВС №123 від 14.VI.1938, с. 108

Головне управління товариства народної школи у Львові, Польське товариство опіки над околицями — Львівський осередок і Національна організація жінок у Львові подали 3 ц. м. спільне звернення до пана міністра внутрішніх справ, у якому звертають увагу державної влади на так зване викрадення душ і акти терору з українського боку стосовно поляків (латинників) з метою змушення їх до зміни латинського обряду на греко-католицький. Як приклад називають місцевість Чижиків у Львівському повіті, у

якій 39 поляків звернулось до місцевого греко-католицького пробоща з проханням здійснити зміну віросповідання.

Причиною цих подій, на думку авторів, є недостатня кількість ксьондзів і римо-католицьких парафій і занадто підвищена терпимість влади і державних органів стосовно українців.

AAN, MSW, Wydz. Narod. sygn. 957

Документ 62

Інженер Станіслав Татарчух:
Справа домашніх руських служниць
у Львові і містах Східної Малопольщі.

Перед війною ця проблема не була такою нагальною, хоча переважно їздові, двірники, тертичники, лакеї русинів, а також домашні служниці були доволі численними, але перебування їх у містах було тимчасовим, служники з заощадженнями повертались на село.

Нині русинів-служників майже немає, оскільки всі інституції надають перевагу колишнім військовим, інвалідам, у кожному разі полякам. Натомість спостерігаємо масовий наплив руських служниць. Наплив тим небезпечніший, що ці служниці мають тенденцію залишатись у містах і у цій тенденції підтримуються руськими організаціями. Приводом для такого розвитку подій є зниження життєвого рівня міських господарств, у першу чергу працюючої інтелігенції. Перед війною переважав тип кваліфікованої служниці, яка вміє варити, прислуговувати, прибирати і т. п., як правило польки, нині ж при збідненні інтелігенції господарство мусить запрошувати служницю з нижчою кваліфікацією, а такими переважно є русинки.

Від моменту появи у нашому місті цей елемент залишається під постійною опікою руських організацій, які запрошує церква, і вони формують національну свідомість, схиляють до заощаджень, локалізованих у русинських касах. Шкода від цього подвійна. Перш за все те, що за польські гроші у містах утримується руський елемент, тоді як та сама грошова допомога надалась би для польського

села. Потім руська служниця, втягнута у збирання заощаджень, після певної кількості років починає думати про закладення родини. Тоді цим знову займаються руські організації, сватаючи за неї дрібного ремісника, промислового робітника або дрібного торговця. Утворене стадо не тільки збільшує кількість руського населення міст, а й збільшує і так з кожним роком зростаючу кількість руських ремісничих верстатів, дрібних торговців споживчими товарами і т. п. Мусимо намагатись створювати переваги для польських домашніх служниць. Повинна настати агітація, яка усвідомлюватиме польське суспільство про ту шкоду, яка виникає від утримання руських служниць. Що важливіше, мусимо подбати, щоб польські дівчата, які найчастіше приходять від обори до складного міського життя, перевищували підготовкою руських дівчат.

Ми досягнемо цього лише тоді, коли за допомогою таких організацій, як Товариство народної школи, Союз суспільної праці жінок, Осередок господинь, Організація хатніх пані, створимо підготовчі курси для кандидаток на служниць до майбутніх обов'язків. Мусимо утворити не школи вишуканого приготування їжі, а навчити дівчат прання, прибирання, нескладного приготування їжі, ремонту білизни, і створимо тип доброї і дешевої домашньої польської допомоги. Перед прийняттям на курси потрібно б було, зрозуміло, провести відбір, вибираючи інтелігентніший елемент, жвавий до роботи, здоровий, національно свідомий, за винятком неписьменних.

Одночасно з цією працею мусимо заснувати громадське бюро посередництва, яке буде регулювати наплив польських служниць і намагатись їх розмістити.

Інж. Станістав Татарчух

CAW, Gab. Min. I.300,I.412

Документ 63

Міністерство юстиції
Суворо таємно
Справа поселення адвокатів-поляків у Східній Малопольщі

Міністерство юстиції у порозумінні з Головною адвокатською радою діє за допомогою таких засобів:

1) утруднення переселення адвокатів-поляків з Львівської палати до інших палат (неврахування для них місця у контингентах),

2) обіцянка не оголошувати наступні контингенти (передбачені в основному на 1 липня 1939 року), оскільки найближчим часом акція переселення не дасть позитивних результатів (щонайменше 5–6 адвокатів протягом півріччя). У разі неефективності акції, яка проводиться добровільно, треба застосувати примус, закриваючи списки в інших палатах,

3) тиск на адвокатські ради у напрямі зниження у Львівській палаті вступної оплати; отримано обіцянку введення індивідуальних знижок до 500 зл. (на практиці разом з додатками це становитиме близько 800 зл. з розподілом на виплати),

4) клопотання щодо призначення на цю мету акції переселення фонду ім. Дзєндзєлєвича, який знаходиться у віданні Львівського відділу Союзу польських адвокатів; існує, однак, тенденція призначення цього фонду на допомогу для адвокатів-малополян,

5) гарантування судовою владою адвокатам-полякам нагляду за синдикатами, банкрутствами та іншими функціями, які виконуються під наглядом судової влади і які приносять певні доходи.

Акція переселення зустрічається з такими перешкодами:

а) небажання адвокатів і стажерів-правників поляків з інших місцевостей до переїзду в Східну Малопольщу, викликане:

— зубожінням тамтешньої адвокатури і несамовито важкою конкурентною боротьбою з євреями і українцями,

— страхом перед українським терором (...)

Справа переселення українців-суддів до інших дільниць:

З огляду на принцип неможливості усунення і переведення судді таке переведення суддів може відбутись тільки шляхом

підвищення, тобто у межах звільнених посад у судах вищих інстанцій. Якби сама приналежність до української національності повинна була стати причиною до підвищення — це викликало б зрозуміле розчарування серед поляків-суддів.

AAN, PRM, akta grupowe, 148–264, s. 90

Документ 64

Міністерство транспорту.
(Зміцнення польського елементу в Східній Малопольщі)

Ч а с т и н а І. Загальні питання

А. Польська державна залізниця

Територія окружної дирекції державної залізниці у Львові майже збігається з територією трьох південно-східних воєводств: Львівського, Станіславського і Тернопільського.

На усій мережі шляхів сполучення дирекції Львівської залізниці загальною довжиною 3 023 км працювало дня 1 січня 1939 року 23 386 працівників, у тому числі 4 876 сезонних працівників, зайнятих лише у певні пори року.

Національний склад зайнятих працівників ілюструє додаток №1, з якого видно, що на загальну кількість 23 386 працівників дирекції є 3672 працівники української національності, що становить 15,7%. На кількість 3672 залізничних працівників-українців припадає 1006 сезонних працівників, яких приймають у певні пори року на обмежений час.

Національний склад працівників, зайнятих у окремих службах, ілюструє додаток №2, при цьому треба додати, що найбільше працівників української національності налічує дорожна служба, а найменше електротехнічна служба і центральна дирекція. Якщо йдеться про керівні посади, то на загальну кількість цих посад, 490, поляків — 480, євреїв — 5, німців — 4, росіян — 1. Українців на керівних посадах немає.

Стан зайнятості українців на окремих вузлах і залізничних лініях відсотково є нерівномірним. Найбільше зосередження ук-

раїнського елементу мають вузли (станції), які знаходяться на терені української більшості.

До складу цивільного аеропорту у кількості 22 працівників належать виключно працівники польської національності, яких набирають з колишніх військових. Будівельні роботи у таборах планеризму в Устяновій і Безміховій ведуть підприємці-поляки.

Відділ автомобільного транспорту в Коломиї налічує 82 працівники, серед яких 75 польської національності, 5 українців і 2 німці.

Якщо вважати, що населення території трьох південно-східних воєводств становить нині близько 6 500 000 осіб (дані малого статистичного щорічника за 1937 рік + натуральний приріст), то на кожні 100 000 населення тих воєводств польська державна залізниця працевлаштовувала близько 360 осіб, з них 293 поляки, 56 українців, 11 інших національностей (євреїв, німців, росіян). У відношенні до загальної довжини колії Львівського округу (3 023 км) припадає в середньому на кожні 10 км 63 поляки, 12 українців, 2 особи інших національностей.

Слід підкреслити, що акцію ополячення залізничного персоналу Міністерство транспорту проводить уже довгий час шляхом звільнення зі служби українського елементу, надзвичайно шкідливого і небезпечного. Кількісне скорочення цього елементу у Львівській дирекції протягом останніх 4 років показує таблиця (додаток №3).

Б. Водні і шосейні дороги

Загальна довжина шосейних доріг на території Львівського, Станіславського і Тернопільського воєводств становить 39 981 км, водних доріг — 3095 км. Кількісний стан державних функціонерів і працівників самоуправління, зайнятих у цій галузі транспорту, і національні відносини представляє таблиця (додаток №4).

З цього порівняння випливає, що на загальну кількість державних функціонерів, зайнятих постійно у відділі Міністерства транспорту Львівського, Станіславського і Тернопільського воєводств, у кількості 437 є 378 поляків, 46 українців, 13 інших національностей. Якщо йдеться про працівників самоврядування, щодо яких Міністерство транспорту має обмежені можливості впливу, то на загальну кількість 2006 припадає 1489 поляків, 500 українців, 4 інших національностей. На керівних посадах українців немає.

Частина II. Заходи, спрямовані на проведення структурних змін

А. Осадництво і мандрування (міграція)

Прагнучи структурних національних змін на залізниці у Східній Малопольщі, Міністерство транспорту має намір здійснити такі заходи:

а) Згідно з інформацією місцевої адміністративної влади і установ II відділу Головного штабу близько 800 залізничних працівників у Східній Малопольщі української національності являють собою надзвичайно шкідливий елемент, а у багатьох випадках навіть небезпечний для інтересів залізниці і держави... Ті з них, хто через формальні причини не може бути звільнений зі служби, будуть переведені до інших залізничних дирекцій, розташованих у центральних округах, і розміщені окремо у службових підрозділах меншого значення (бюро контролю доходів, фінансове, статистики і т. п.). Ці працівники, переселені на нові для них території й оточені поляками, повністю втратять мотивацію для своєї шкідливої діяльності. Звільнені місця від переселення українців будуть зайняті працівниками інших залізничних дирекцій і прийнятими новими працівниками. Вказана акція буде проведена поступово впродовж поточного і наступних років.

б) Службова необхідність вимагає постійного здійснення переселень (перестановок). Як кандидати до переселення за межі Східної Малопольщі будуть кваліфікуватись, крім змінюваного елементу, зазначеного у пункті а), також працівники польської національності, а власне:

1) слабші психічно і малосвідомі особи, які через створення родин з особами української національності підлягають або можуть підлягати, а особливо їхнє потомство, русифікації;

2) особи низьких моральних якостей, які байдуже і навіть негативно ставляться до громадської праці й у зв'язку з тим становлять шкідливий скоріше фактор у боротьбі за польський характер південно-східних земель.

Їхні місця займуть працівники з інших дирекцій, вибрані шляхом селекції з цілком певного і національно свідомого польського елементу.

в) Буде проводитись акція витіснення українського і непевно-

го елементу зі служб, які мають особливо важливе значення для залізниці, тобто зі служб, безпосередньо пов'язаних з рухом поїздів, важливих залізничних вузлів і т. п.

Посади чергових руху, телеграфістів і т.п. та посади у дорожній службі будуть займатись польським елементом шляхом переселення у межах дирекції Львівської залізниці. Певну кількість посад машиністів і стрілочників через відсутність відповідного резерву у Львівській дирекції буде займати польський елемент шляхом обміну працівників з іншими окружними дирекціями. Акція, зазначена у пунктах б) і в), буде розтягнута на тривалий період часу, бо залежить від суттєвих потреб та інтересів служби. Переселення працівників-поляків у межах дирекції Львівської залізниці відбуватимуться тільки у найнеобхідніших службових випадках, і то з метою надання можливості працівникам звикнути до місцевості і подолання відчуття тимчасовості. Міністерство виділило певні кредити у формі шестимісячних позичок на побудову власних будинків для залізничників.

г) Підбір залізничних працівників, якими буде підсилена Львівська дирекція, і прийняття нових працівників на територію цієї дирекції будуть проведені з великою турботою про якість кандидатів. Вибирати будуть тільки кандидатів з чіткою національною позицією, стійких до агітаційних впливів, енергійних, з великим службовим досвідом, суспільно активних і здатних до активної участі у громадській роботі, а перш за все кандидатів, які пройшли обов'язкову військову службу, офіцерів і підофіцерів, які безпосередньо переходять з військової служби, колишніх незалежників і т. п. З метою зміцнення польського елементу, і не тільки з погляду якості, але й кількісно, на територію Львівської дирекції будуть переводити багатосімейних працівників.

На території центральних залізничних дирекцій є багато працівників, які походять із земель Східної Малопольщі. У свій час вони були залучені до цих дирекцій як професійно підготовлений елемент, що вирізнявся своєю загальною кваліфікацією. Ці працівники у міру службової можливості будуть повернені на батьківські терени.

д) Заповнення місць, звільнених шляхом природного убування, буде здійснюватись через набір нових працівників швидше з

центральних і західних воєводств, а не з місцевого населення. Це суттєво вплине на збільшення кількісного стану молодого польського елементу в Східній Малопольщі. Компетентні польські службовці повинні підготувати і схилити місцеву польську молодь до співпраці у торговельних і промислових установах, а не в державній адміністрації.

Про слушність такої точки зору свідчать труднощі акліматизації на тамтешньому ґрунті купців і торговців з центральних воєводств через відсутність знання місцевого ринку, небажання місцевого суспільства і добру організацію місцевих українських установ. Тамтешня молодь, яка знає місцеві умови, могла б ефективно конкурувати і витискати з торгівлі місцевий український елемент.

е) Міністерство транспорту розгляне можливість прийому на залізничну службу певної кількості лояльного елементу з числа української інтелігенції (з середньою і вищою освітою) і працевлаштування його у центральних дирекціях — у підрозділи і служби, які не мають великого значення (фінансові установи, контроль доходів і т.п.). Такі дії знайшли б зрозуміння в тому, що українська молодь після закінчення середніх і вищих навчальних закладів не може знайти собі відповідної для неї роботи за фахом, отримує цю працю в українських установах, хоча і малооплачувану, але таку, що залишає їм достатньо багато вільного часу, який вони використовують для антипольської пропаганди. З огляду на освіту й інтелігентність вони будуть тим шкідливішим елементом.

Зазначені вище кадрові наміри будуть застосовуватись і до державних функціонерів з Міністерства транспорту, зайнятих у транспортно-будівельних відділах воєводських управлінь, у повітових дорожніх управліннях і державних водних управліннях. Це завдання легше з уваги на менший відсоток державних функціонерів української національності (10%) порівняно із значним напливом цього елементу в польській державній залізниці. Більша увага буде звернена на Станіславське воєводство, де відсоток українців є найбільшим (22%).

На кадрові рішення стосовно працівників повітових відділів, як функціонерів самоврядування, Міністерство транспорту не має належного впливу. У цій справі відповідні рішення розв'язує скоріше Міністерство внутрішніх справ. Відсоток українців у

службі самоврядування на терені Східної Малопольщі становить близько 26% загальної кількості працівників самоврядування, але цей елемент розосереджений нерівномірно, а точніше: у Станіславському воєводстві становить аж 49%, тоді як у Тернопільському воєводстві – 14%, а у Львівському – 19%.

Зазначена акція, пов'язана з кадрово-територіальним господарюванням з метою зміцнення польського елементу у Східній Малопольщі, як залежним від мотивів служби, бюджету, права і т. п., і через те розрахована на тривалий час, у першу чергу буде проводитись вздовж головних ліній, важливих з погляду економіки чи обороноздатності, і також вздовж «польських артерій».

Одночасно з вищевказаними діями належить проводити акції сільського осадництва на територіях, де проживає виключно українське населення і які можуть стати мостами між «островами польськими», і то перш за все вздовж колії, наприклад, на дільницях:

— Кам'янобрід — Суховоля	лінії	Перемишль — Львів
— Любінь Великий — Скнилів		Самбір — Львів
— Угерці — Кростенці		Залужжя — Хирів
— Новошиці Пруси — Рихчиці		Самбір — Дрогобич
— Скважава — Золочів і		
— Зарваниця — Зборів		Красне–Тернопіль і т. д.

Ті дільниці зазначені на мапі (додаток №6). Ця акція повинна проводитись Міністерством сільського господарства.

При реалізації акції осадництва належить заохочувати польське населення з територій, викуплених під будування водних гребель на околиці Рожнова, Чхова, Сліна та інших, для поселення на заздалегідь визначених територіях у Східній Малопольщі. (...)

AAN, PRM, akta grupowe 148–264, s. 334–336, 346–352.

Документ 65

Міністерство промисловості і торгівлі.
(Зміцнення польського елементу у Східній Малопольщі).

І. Головні директиви до дії

1) Належить погодитись, що правильне вирішення українського питання у Східній Малопольщі в позитивному сенсі для польської державності у нинішній ситуації полягає перш за все у площині швидкого забезпечення переваги кількісної (понад 50%) і динамічної, а особливо економічної, польського середовища над українським.

2) Не заперечуючи реальних можливостей, які існують у питанні збільшення кількості польського населення на селі (парцеляція, осадництво, навернення зрусифікованої сільської шляхти), треба підкреслити, що набагато більші перспективи на її примноження має місто.

Також українське суспільство, вважаючи однією з головних причин невдачі заколоту в Східній Малопольщі у листопаді 1918 року відсутність сильнішого українського середовища у містах, подальшим етапом розбудови свого національного життя вважає розвиток власного міщанського стану і «здобуття міст», а перш за все Львова, з якого прагнуло б зробити власну національну столицю. У своїй діяльності в напрямку українізації міст головний натиск українці роблять на оволодіння торгівлею, промисловістю і ремісництвом.

З огляду на вищенаведене головною директивою до дії , яка має за мету зміцнення польського елементу у Східній Малопольщі, належить визнати прагнення до створення у цьому регіоні сильного і численного польського міщанства.

3) Однією з найважливіших перешкод, які стоять на шляху до створення сильного польського міщанського стану у Східній Малопольщі, належить вважати виняткове зайняття міст і містечок у цьому регіоні єврейським елементом.

Наскільки аналогічна ситуація у містах, які знаходяться на решті території Речі Посполитої, крім свого загальнонародного, економічного й суспільного негативного значення, не перебуває у

безпосередньому зв'язку з можливістю утримання національного польського характеру цих же територій, то у Східній Малопольщі вирішення єврейської проблеми на користь польського елементу значною мірою зумовлює успіх цієї акції, яка має на меті забезпечення переваги польськості й тривале зміцнення польської державності на цій ділянці. Тому необхідно застосовувати методи і засоби такого роду, щоб, з одного боку, можна було ефективно стримати збільшення єврейського економічного майнового стану й впливів і щоб темп розвитку українського економічного елементу був якомога сильніше загальмований. З другого боку, так, щоб для польського елементу були створені якнайкращі умови, які роблять можливим його економічний розвиток і те, що за тим іде, — збільшення його чисельності.

4) Крім цього, необхідно виробити у польських економічних колах, особливо Львова й території Східної Малопольщі, переконання, що цей округ не перебуває поза межами уваги економічної програми уряду і не становить забутої території або на який не звертають уваги, а навпаки, у цьому регіоні створюються винятково корисні умови для виникнення і розвитку чисто польських економічних осередків.

З огляду на те незмірно важливо негайне посилення державної інвестиційної акції у Східній Малопольщі. (...)

AAN, PRM, akta grupowe 148–264. S. 262

Документ 66

Міністерство закордонних справ
Суворо таємно
Головні напрямки еміграційної політики на території Львівського, Тернопільського і Станіславського воєводств.

І. Південно-східні воєводства як територія еміграції

На усій території південно-східних воєводств тільки західні повіти Львівського воєводства, а конкретно: Тарнобжег, Кольбушова, Жешів, Кросно, Ніско, Ланьцут, Пшеворськ і Бжозів, мають стабільну перевагу польського елементу серед сільського населен-

ня, становлячи частину суцільної етнографічної території, на якій проживають поляки.

Нестабільну перевагу мають тільки два повіти: Ярослав — 57% і Скалат — 54%. Решта повітів показують стабільну кількісну перевагу сільського населення. Найгірше виглядає ситуація поляків у Станіславському воєводстві, де в окремих повітах від 3 до 27% поляків (на селі) і у північно-східній і південно-східній частині Львівського воєводства (наприклад, Турківський повіт — 4% поляків).

Тому якщо не враховувати польської етнографічної частини (західної) Львівського воєводства, належить визначити територію південно-східних воєводств як територію з перевагою руського населення. Встановити точно величини переваги однієї з тих двох національностей, особливо коли розглядаються дані по повітах, важко.

Але слід вказати повіти, у яких налічується не менше ніж 40% поляків, які творять так звану польську артерію, що простяглась від Збруча аж до Львова, а саме:

Повіт	**% поляків на селі**
1. Скалат	54
2. Тернопіль	46
3. Теребовля	47
4. Підгайці	41
5. Бережани	40
6. Перемишляни	45
7. Львів	48

До перерахованих повітів можна додати кілька інших з не набагато меншим відсотком поляків, які мають зі згаданою групою спільний кордон, економічні, транспортні вузли і т. п., а саме:

Повіт	**% поляків на селі**
8. Збараж	38
9. Гродек Ягеллонський	23
10. Рудки	36
11. Мостиська	39
12. Перемишль	38
Крім того, Ярославський повіт	57

До цих повітів можна ще додати деякі гміни з сусідніх повітів

на тих самих засадах. На згадані території належить направити посилену акцію набирання русинів до безповоротного переселення при одночасній забороні мобілізації поляків. Щоб не розпорошувати еміграційну акцію, яка не має занадто великих можливостей, інші повіти належить залишити поза впливом інтенсивного набору на еміграцію. Обмежений засіб впливу, яким є еміграція, змушує до концентрації і обмеження цілей. У результаті можна отримати у першій фазі діяльності коридор з перевагою польського населення від Збруча аж до території, етнічно повністю польської. Хребтом цього коридору буде залізнична магістраль Краків–Ярослав–Перемишль–Львів–Тернопіль, яка дає змогу належно організувати й економічно допомогти польському населенню. Акція еміграції принесе набагато швидші й кращі результати за умови належної організації скуповування землі у емігрантів-русинів, які від'їжджають, і продажу тієї землі осадникам-полякам. Економічні й структурні причини, які викликають еміграцію, сильно проявляються майже на всій території південно-східних воєводств.

II. Вплив за допомогою еміграції

Заморська еміграція є безповоротною, і з цієї точки зору повинна бути доступною перш за все руському населенню з території названих 13 повітів. Континентальна еміграція, на 80% сезонна, як правило, носить заробітчанський і тимчасовий характер і, як така, повинна охоплювати перш за все польський елемент. Обидва види повинні застосовуватись залежно від етнографічної, економічної і геополітичної ситуацій. У відношенні до південно-східних воєводств застосовуються вказані нижче принципи.

III. Заморська еміграція

В обсязі заморської еміграції Міністерство соціальної опіки застосовує такі рекомендації:

1) Заборонений набір поляків зі змішаних територій.

2) Акція набору спрямована, головним чином, на меншини, які проживають на змішаних теренах, з нестабільною перевагою польського населення або меншин (як, наприклад, 13 повітів, перерахованих вище).

3) Не гальмується еміграція меншин з інших теренів.

Навіть за нинішніх реальних можливостей заморської еміґра-

ції (від 7 до 20 тисяч осіб із Польщі — крім євреїв) у деяких повітах до виїзду на еміграцію достатньо кількох або кільканадцяти тисяч неполяків, щоб досягнути стабільної переваги польського елементу (близько 60%) впродовж кількох років на території 4–5 повітів.

На пропозицію Міністерства соціальної опіки міжміністерською еміграційною комісією дня 24.II.1938 р. одноголосно прийнято відповідну ухвалу, яка має за основу вищезазначені наміри і у 1938 році повністю введена в дію. Труднощі у широкому здійсненні згаданих директив становлять:

1. Валютні привілеї — в середньому на 1 заморського емігранта (незалежно від статі чи віку) припадає близько 1000 злотих, безповоротно вивезених за кордон;

2. Обмеження і труднощі з боку держав імміграції;

3. Попереднє зацікавлення нашого Міністерства закордонних справ, головним чином, питанням еміграції поляків (аж до 1938 року) з одночасним ставленням до еміграції з Польщі представників слов'янських меншин як до другорядної проблеми.

Підтвердилась та обставина, що бюджетні кредити Міністерства закордонних справ витрачались до цього часу, як правило, на польське осадництво, саме Міністерство закордонних справ виступало навіть з пропозицією призупинення еміграції українців на деякі південноамериканські території (наприклад, до Парагваю).

З огляду на те необхідна масштабна акція Міністерства закордонних справ у напрямку підтримки виїзду русинів до ряду країн імміграції і відповідне спрямування, по можливості, всіх кредитів з бюджету Міністерства закордонних справ на підтримку руського осадництва у заморських країнах. Певні рішення у цьому напрямку вже прийнято. (...)

AAN, PRM, akta grupowe, 148–264, s. 9

Документ 67

Міністерство закордонних справ.
Суворо таємно.
Справи Східної Малопольщі.

I. Загальні зауваження

Розглядаючи проблему Східної Малопольщі з точки зору інтересів держави, стверджую:

1) Належність тієї провінції до Речі Посполитої вважаю необхідною і незамінною умовою запевнення Польщі можливості проведення власної і незалежної закордонної політики. Втрата цієї провінції звела б безповоротно нашу державу до ролі другорядної, що з огляду на двох наших небезпечних сусідів мусило б закінчитись залежністю від них Польщі і обмеженням її незалежності.

2) Забезпечення наших територіальних інтересів у цьому регіоні випливає, у першу чергу, з загальної політики Польської держави стосовно всіх держав, які відіграють важливу роль у європейській політиці, а стосовно Німеччини і Росії у першу чергу. Крім того, вона пов'язується з українською проблемою, яка, незважаючи на відсутність організованого державного життя цього народу, становить, тим не менше, важливий об'єкт суперництва у міжнародній політиці.

З міжнародного погляду справа Східної Малопольщі найповажніше виходила завжди як фрагмент так званої великої української проблеми, причому принциповими партнерами завжди були або Росія, або Німеччина.

Спроби виділення цієї провінції, здійснювані у процесі мирної конференції, незважаючи на пропаганду теоретиками «національного» формування мапи Європи, розігрувались практично на користь Росії проти німців. Польська політика ефективно протистояла цим спробам. Нині українська проблема широко пропагується як антиросійський фактор, і то двома джерелами: а) певні німецькі кола намагаються повернутись до старої політики «Дранг нах Остен» під прикриттям антикомінтернівської акції і б) багато політичних чинників Західної Європи, а частково й Сполучених Штатів, зважаючи на небезпеку німецького тиску, прагнуть «підказати» німцям дорогу на схід.

Незалежно від мого переконання, що галицькі русини мають мало спільного із справжньою Україною, тобто провінціями на обох берегах Дніпра, мушу ствердити, що широко розповсюджена у всьому світі пропаганда цим фактом нехтує, завдяки чому є узагальнена думка про нібито вирішальне значення русинського елементу у справі України.

II. Нинішня ситуація

Політичні стосунки, які виникли у Східній Європі після чеської кризи, надали українським справам більшої актуальности. Виникнення дивного і маложиттєздатного утворення, так званої Підкарпатської Русі, цю актуальність значною мірою підтримує, незважаючи на найточніші дослідження минулих чотирьох місяців, які виразно вказують, що цей факт мав випадковий характер і виник значною мірою через нездатність тодішнього угорського уряду.

Більш істотні контакти з впливовими чинниками Німецького Рейху показали, що цей уряд у нинішній момент не бере участі в широкому розумінні у східній політиці, а зокрема українській, що здається вірогідним, а також добре розуміє, що будь-яка ширша діяльність в українській справі не має шансів на успіх без участі Польщі, а тим більше всупереч її позиції. Відносно цього з того боку попередньо можна сподіватись більшої активності тільки в обмежених обсягах і то як об'єкту торгівлі з Польщею або, зрештою, як спроби ослаблення нашої держави у разі польсько-німецького конфлікту. У цих рамках можна вважати, що включення німецького чинника у привабливу для наших русинів діяльність буде залежати від сукупності відносин між Польщею і Німецьким Рейхом.

Якщо йдеться про російського партнера, то, незважаючи на успішне проведення боротьби з українським націоналізмом, радянський уряд завжди ставився з осторогою і недовірою до всіх українських дій. Совєти не можуть також бути rebus sic stantibus, бо вважаємо їх небезпечним чинником, якщо перебіг подій змусив би нас до гострого політичного курсу чи навіть рішучих виступів або проти української акції на терені Речі Посполитої, або навіть на терені Підкарпатської Русі.

Окреме місце належить політиці Апостольської Столиці, яка у своєму традиційному намаганні до повернення влади над Право-

славною Церквою веде власну політику в українській справі. До цієї політики повернусь у прикінцевих зауваженнях.

III. Наміри Міністерства закордонних справ на найближче майбутнє

Враховуючи основні елементи справи і оцінку нинішньої ситуації, маю намір паралізувати німецькі спроби розширення української агітації, зосередженої на Підкарпатській Русі, на територію Східної Малопольщі. Полегшенням у цій справі для польської політики є формальна заява Канцлера Рейху про непорушність інтересів польської території.

Крім того, підтримуючи попри все контакт з угорським урядом, намагаюсь створити постійний тиск на уряд і політичні організації Підкарпатської Русі, утримуючи тимчасовий характер розмежування Угорщини і Русі. Польська дипломатична акція значною мірою спричинилась до ненадання до цього часу міжнародних гарантій для нових кордонів Чехо-Словаччини. Маю всі підстави вважати, що Італія буде у цій справі нашим постійним союзником.

Відповідна акція у Румунії привела вже до перегляду румунської політики стосовно проблеми Підкарпатської Русі.

Щодо держав Західної Європи ведеться пропаганда, яка пояснює: а) нереальність українських концепцій, які ґрунтуються на малопольській тезі, б) застереження, що приписування німцям тільки східних планів відвертає публічну увагу від інших проблем (у першу чергу колоній), перед якими західні держави опиняться безсумнівно.

Як форму пропаганди обрав акцію серед серйозних політичних кіл, вважаючи, що дорога і поверхова полеміка у щоденній пресі не приносить ефективних результатів.

Останньою, нарешті, дуже суттєвою, але складною акцією є вплив на діяльність Апостольської Столиці у справах церковної політики на наших східних землях, а особливо щодо підтримки греко-католицького і східного обрядів. Перед вибором і визначенням політики нового Папи тяжко думати про досягнення поважних результатів у цій вічній суперечці, яка існує між поглядами Риму на католицьку експансію на Сході і інтересами та досвідом Польської держави. Та все одно я доручив пану віце-міністру Шембеку проведення підготовчих розмов з нагоди його виїзду до

Риму на жалобні урочистості. У тій усій справі вважаю, що скоординована співпраця Міністерства закордонних справ і Міністерства релігійних віросповідань і публічної освіти необхідна на тривалий період.

Прикінцеві зауваження

Аналізуючи історичний розвиток і значення Польської держави на сході Європи, належить ствердити, що своїм значенням ми завжди сягали за етнографічні межі чисто польських провінцій і на те спиралися сили, необхідні для зміцнення нашого державного існування. Протягом низки століть завдання зміцнення нашого значення на сході припадало на шляхетсько-військову колонізацію, супроводжувану асиміляцією суспільної суперструктури народів, які мешкають на схід від нас. Ця система, занадто легко сьогодні у нас критикована, запевняла нашу важливість впродовж усіх віків. Її характерні якості з часом обернулись проти нас через еволюцію соціальних стосунків і, в першу чергу, через руйнування основ тієї політики, тобто Польської держави. Сучасна Польща тільки частково і у незадовільному, на мою думку, обсязі повернулась до тієї традиції військовим осадництвом.

Я переконаний, що сама думка, тобто необхідність достатньої підстави для Польської держави на сході, не втратила актуальності. Але йдеться про модернізацію форм.

Спираючись на досвід останнього 50-річчя, я переконаний, що розвиток промислових центрів і міст у наших східних провінціях може виконувати роль колишньої колонізації. Приклад нафтового округу в Східній Малопольщі видається переконливим.

Оскільки техніка застосування цієї думки не входить до компетенції мого відомства, обмежуюсь загальними зауваженнями.

14.II.1939

AAN, PRM, akta grupowe 148–264, s.94

Документ 68

Суворо таємно. Проект рішень Ради Міністрів у справі акції, спрямованої на зміцнення польського елементу у Східній Малопольщі.

Згідно з рекомендаціями, встановленими паном Маршалом Польщі Едвардом Ридзом-Сміглим на засіданні Ради Міністрів у днях 25 і 28 січня 1939 р., також із розпорядженням пана Голови Ради Міністрів від дня 1 лютого 1939 р. д. №148–218/1 і на підставі листів П.П.: міністра внутрішніх справ від 15.II.1939 р. №PP7993/1/таєм./39, міністра закордонних справ від 15.II.1939 р., міністра військових справ від дня 16.II.1939 р. №1684/безп./таєм., міністра фінансів від дня 19.II.1939 р. №GM 37/таєм./39, міністра юстиції від дня 15.II.1939 р. №TJ 1970/NP/39, міністра віросповідань і публічної освіти від дня 15.II.1939 р. №През. таєм.82/39, міністра сільського господарства і аграрних реформ від дня 24.II.1939 р. №GM 431/pf., міністра промисловості і торгівлі від дня 15.II.1939 р. №0.117/таєм., міністра транспорту від дня 14.II.1939 р. №TP 2-763/39, міністра соціальної опіки від дня 15.II.1939 р. № S14 таєм., міністра пошти і телеграфу від дня 14.II.1939 р. №6/таєм. Рада Міністрів на засіданні у дні ... березня 1939 року, провівши нараду у присутності пана Маршала Польщі Едварда Ридза-Сміглого, ухвалила таке:

Виходячи з передумов:

1) що метою польської політики у Східній Малопольщі є найтісніша консолідація цієї території з точки зору культури й економіки з усією Річчю Посполитою,
2) що основою для польської політики, яка спрямована на цю мету, повинно бути міцне і свідоме своїх завдань польське суспільство,

польська політика у Східній Малопольщі буде спрямована на:

1. Зміцнення поведінки польського суспільства як через подолання в ньому проявів безпідставної паніки і поразництва, так і через пробудження амбіцій до прояву позитивної активності, здатної прищепити непольським національностям елементи польської культури і втягнути їх у коло державної діяльності;
2. Зміцнення економічно-суспільної активності і культурного

життя на цьому терені, між іншим, через включення Східної Малопольщі до державного економічного плану в ширшому обсязі при одночасному, особливо старанному, вирішенні постійних і суттєвих потреб місцевого польського суспільства;

3. Зміни нинішньої національної структури південно-східних земель через:

а) сільське осадництво, яке планово спрямовується на особливо важливі з військової або політичної точки зору території,

б) міське і підміське осадництво,

в) індустріалізацію,

г) зовнішню еміграцію, як і внутрішню міграцію,

ґ) національне усвідомлення зрусифікованого елементу польського походження за допомогою таких засобів дії:

А. В галузі безпеки:

Маючи на увазі:

а) охорону польського населення від терору і т. п. з українського боку,

б) боротьбу з проявами антидержавної діяльності,

в) забезпечення мобілізаційної роботи:

1) міністрами внутрішніх справ і юстиції будуть видані інструкції для відповідних органів загальної адміністрації і юстиції, що звертають увагу на необхідність беззастережної боротьби зі всіма фізичними терористичними актами і застосування гострих репресій проти всіх ознак приниження гідності польськості, поляків і лояльних українців;

2) будуть використані положення закону про кордони держави для усунення з прикордонної смуги осіб, які проводять антидержавну діяльність або спрямовану проти національних польських інтересів;

3) Міністерство внутрішніх справ за погодженням з Міністерством фінансів розгляне можливість подальшого збільшення кількості відділів Д(ержавної) П(оліції) і зміцнення їх кадрового складу, а також забезпечення поліції відповідними транспортними (автомобілі, мотоцикли) та іншими технічними засобами, які вдосконалять службу безпеки; у найбільш небезпечному Бережанському повіті терміново віддано розпорядження щодо зміцнення особового складу поліції;

4) розширена буде телефонна мережа на терені Східної Малопольщі, а саме:
а) у 36 поштових агенціях, які до цього часу не мають телефонів, будуть встановлені апарати до кінця березня поточного року,
б) Міністерство пошти і телеграфу видасть розпорядження, щоб години телефонного обслуговування на першу вимогу служби безпеки або загальної адміністрації пристосовувались до потреб,
в) протягом бюджетного 1939/40 року розпочнеться акція встановлення телефонів у більших селах (старостввах), які населені поляками;
5) карпатський кордон буде посилений відділами КОП від Ужоцького перевалу до румунського кордону; до часу організації обласних відділів вони будуть попередньо заміщені підрозділами війська або поліції;
6) у поточному році Східна Малопольща, а особливо територія Прикарпаття, буде значно насичена відділами війська ззовні;
7) з території інших дирекцій на територію Львівської залізничної дирекції будуть відряджені на певний час за потребою кількадесят охоронців для зміцнення охорони залізниці;
8) Головна дирекція державних лісів за погодженням з Міністерством військових справ і Головним штабом буде продовжувати акції військової підготовки лісничої служби (лісників), особливу увагу звертаючи на спеціальні завдання цієї служби на території Східної Малопольщі завдяки:
а) збільшенню інструкторського складу ВФіПВ (передбачено виділення у 37 повітах Східної Малопольщі по одному додатковому офіцеру і збільшення підофіцерського складу; у подальшому Міністерство військових справ має намір збільшити офіцерський кадровий склад на 100% порівняно з нинішнім станом);
б) посиленню праці Стрілецького Союзу через кількісне його збільшення на місцевості та інтенсивніший вишкіл при одночасному забезпеченні тіснішої співпраці СС з організаціями ВФ і ПВ, командирами військових підрозділів на місцевості і відчутнішій фінансовій допомозі та кращому обмундируванню;

в) розвитку повітових осередків фізичного виховання через отримання від органів самоуправління чи приватних осіб приміщень для розміщення відділів ПВ як постійного підрозділу у даній місцевості з членів курсів ВФ і ПВ і накопичення комплектів озброєння і обмундирування в окремих осередках ПВ;

10. Міністерство військових справ розгляне можливість розвитку відділів національної оборони вздовж усього південного кордону;

11. персонал в особливо важливих для оборони держави відділах державної адміністрації буде полонізований згідно з такими принципами:

У Міністерстві транспорту:

а) будуть усунені через звільнення із залізничної служби зі збереженням обов'язкових правових приписів ті з працівників, працевлаштованих у Східній Малопольщі, щодо яких місцева влада загальної адміністрації і осередки II Відділу Головного штабу ствердять, що вони становлять шкідливий і небезпечний елемент (близько 800 осіб); ті з них, які з формальних причин не можуть бути звільнені зі служби, будуть переведені до інших залізничних дирекцій, розташованих у центральних округах, і розміщені по одному в установах меншого значення; зазначена акція буде проводитись поступово протягом поточного року і в наступні роки;

б) буде проводитись акція усування українського і непевного елементу зі служб, які мають особливо важливе значення для залізниці, тобто зі служб, безпосередньо зв'язаних з рухом поїздів, важливими залізничними вузлами і т. п.; з посад чергових руху, телеграфістів, з постів дорожньої служби і т. п., замінюючи їх польським елементом шляхом переведень у межах Львівської залізничної дирекції; певна кількість посад машиністів і стрілочників через відсутність відповідних резервів у Львівській дирекції буде замінена польським елементом шляхом обміну працівників з іншими директорськими округами.

В апараті Міністерства пошти й телеграфу:

а) будуть здійснені внутрішні переміщення українців з керівних

посад в адміністративній і виконавчій службі і з технічної та санітарної служби на посади, визнані відповідними без шкоди щодо публічного інтересу протягом 6 місяців, починаючи від дня 15 лютого ц. р.;

б) будуть здійснені звільнення або переведення українців зі Східної Малопольщі на інші території протягом 1 року щодо працівників, яких загальна адміністрація і осередки II Відділення Головного штабу визнають такими, що становлять шкідливий або небезпечний елемент.

В апараті Міністерства сільського господарства і аграрних реформ:

буде повністю усунено непольський елемент з лісової служби державних лісів.

Б. У загальних справах:

1. Для активізації польського елементу у Східній Малопольщі:

1) у рамках інструктивних дій центральної влади щодо підлеглих їй органів, також у пресовій, кіно-, радіо- і усній пропаганді буде братись до уваги необхідність енергійної боротьби з проявами поразництва серед деяких груп польського суспільства і популяризації спільного конкретного плану суспільної і державної діяльності, спрямованої на посилення суспільно-економічного і національно-культурного польського майнового стану для поширення польських впливів у Східній Малопольщі;

2) польське населення буде оточене турботою з боку представників державної влади через:

а) якнайчастіші зв'язки з окремими локальними польськими центрами,

б) ознайомлення влади за її ініціативою з потребами цього населення і, як тільки можливо, старанне вирішення тих проблем і задоволення потреб;

3) Міністерство транспорту при сприянні решти міністерств, а особливо Міністерства військових справ і Міністерства релігійних віросповідань та публічної освіти, при розробці туристичної акції візьме до уваги використання території Східної Малопольщі як у туризмі, спрямованому на ці території з решти польських регіонів, так і в спрямуванні польського елементу (особливо молоді) зі

Східної Малопольщі до інших важливих центрів Польщі, а особливо до осердь інтенсивної польської праці (Гдиня, Верхня Сілезія, ЦОП);

4) Міністерство військових справ у період літніх канікул 1939 р. посилить акцію літніх молодіжних таборів на території Східної Малопольщі, причому табори старшої молоді (студентської, старшої харцерської і т.п.) будуть мати за мету безпосередній вплив на місцеве населення, а особливо польське, шляхом проведення культурно-просвітньо-громадської акції; основою таборів цієї категорії будуть табірні осередки студентської Ліги у кількості 50, які охоплюють близько 2000 учасників; крім цього, будуть організовані табори молоді шкільного віку (особливо харцерські) і мандрівні команди, які надаватимуть медичну допомогу; участь у таборах візьмуть організації всієї держави;

5) на території Східної Малопольщі буде посилена діяльність залізничного і поштового відділу військової підготовки і зміцнена співпраця з іншими організаціями, які працюють над підсиленням польського елементу; Головне управління ЗПВ організує у 1939 році на території Східної Малопольщі щорічний «День залізничника».

2. Упорядкування і координація польського громадського життя будуть проведені за такими принципами:

1) зберігається діяльність Погоджувального секретаріату польських громадських організацій Східної Малопольщі і підпорядкованих йому воєводських і повітових погоджувальних комітетів, які як інституції мають завдання:

а) у тісному порозумінні з державною владою встановлення спільної для всього організованого польського суспільства політичної тактики і спільних колективних виступів загальнонаціонального характеру,

б) координація діяльності громадських організацій для отримання ефективніших результатів шляхом цілеспрямованого поділу праці і зменшення зайвого суперництва,

в) формулювання потреб і вимог польського населення до державної влади.

Саме втілювана діяльність на окремих ділянках громадського життя повинна виконуватись виключно через відповідні громадські організації.

До співпраці у Погоджувальному секретаріаті польських громадських організацій, Воєводських і Повітових погоджувальних комітетах, як осередках загальнонаціонального значення, повинні бути включені всі активні суспільні організації, а особливо такі польські організації: Товариство народної школи, Стрілецький Союз, Ветеранські організації, Спілка сільських господинь, Спілки сільськогосподарських гуртків, Товариство розвитку Східних земель, ЛОПП, ЛМіК, ПЦК І ПБК, професійні спілки середнього прошарку і робітничо-ремісничі спілки.

На період проведення цієї діяльності, через ПСПОС, Воєводські і Повітові погоджувальні комітети, Товариство розвитку Східних земель на території Східної Малопольщі буде проводити акції, метою яких є:

а) навернення елементу польського походження (сільська шляхта, «латинники», поляки греко-католики і т. п.),

б) опіка над сільським і міським осадництвом,

в) створення християнських Кас Безпроцентних Кредитів і опіка над ними, а також

г) фінансова та інша допомога, яка надається польським громадським організаціям, що діють на території Східної Малопольщі.

Табір національного об'єднання повинен визнати діяльність ПСПОС, Воєводських і Повітових погоджувальних комітетів за одну з найважливіших ділянок своєї зовнішньої праці.

2) Намагається об'єднати польське громадсько-організаційне життя перш за все завдяки позитивній допомозі з боку державної влади і самоврядування у таких організаціях:

в містах:

а) Товаристві народної школи як організації, що централізує акції у галузі позашкільної освіти,

б) Стрілецькому Союзі як організації допризовної військової підготовки,

в) одній профспілці для окремих професій,

г) одній ветеранській організації (Союз резервістів),

д) ТРСЗ згідно з компетенцією, окресленою вище у пункті 1;

на селі:

а), б), в), г), ґ) — як вище, а також

д) сільськогосподарських гуртках як організації, яка займається піднесенням сільськогосподарської продукції, поширенням освіти і культури і яка бере участь в організації сільськогосподарської торгівлі,

е) гуртках сільських господинь як культурно-громадської організації, що займається професійною підготовкою сільських жінок,

є) добровільній протипожежній охороні як організації для протипожежного, протиповітряно-газового і рятувального захисту на випадок стихійного лиха при одночасному використанні для ВФ і ПВ і культурно-освітньої праці.

Одним з ефективних засобів, які мають на меті об'єднання громадської польської праці на терені менших міських поселень і сіл, вважається будівництво спільних громадських будинків.

3. Для вдосконалення державної адміністрації у галузі національної політики у Східній Малопольщі:

1) пани міністри, згідно з «Директивами персонального правління» (див. дод. №1 до обіжника Голови Ради Міністрів з дня 28 серпня 1936 р., § 10, с. 39), при зайнятті посад на території Східної Малопольщі будуть дотримуватись з особливою старанністю, щоб кандидати не тільки мали повну кваліфікацію з огляду на освіту, але й відрізнялись ідейністю у ставленні до служби і розуміння свого суспільного призначення;

2) для координації діяльності загального правління з рештою владних органів згідно з ухвалою Ради Міністрів від 28 січня поточного року у Львові будуть скликатись періодичні конференції південно-східних воєводств під керівництвом львівського воєводи. Відповідні розпорядження видасть міністр внутрішніх справ. Окрім цього, зацікавлені міністерства визначать постійних делегатів для погодження під головуванням Представника Ради Міністрів тих дій, які будуть стосуватись компетенції більшої кількості відомств;

3) організація державної влади і сільськогосподарського самоуправління поступово буде пристосована до адміністративного поділу на воєводства, а саме:

а) була утворена у 1939 році Фінансова палата у Тернополі (Щоденник управління Ради Міністрів з 6.V.1939 р. № 41, пункт 272),

б) буде утворена у 1939–1941 роках Дирекція пошти і телеграфу у Станіславі,

в) будуть створені у 1939–1941 роках сільськогосподарські палати у Станіславі і Тернополі;

4) при адміністративному поділі Східної Малопольщі належить прийняти за правило, що з точки зору національних польських інтересів бажаною є густіша адміністративна мережа.

4. Діяльність міського і земельного самоврядування буде використана в акції на користь зміцнення польського елементу у Східній Малопольщі на основі таких рекомендацій:

1) належить прагнути до зміцнення і прискорення урбанізаційних процесів і переселення з інших регіонів Польщі через розбудову комунального господарства у містах і надання можливості міським органам проведення інвестицій у напрямі розбудови вулиць і площ, спорудження або модернізації водогонів і каналізації, електрифікації, різниць і т. п.;

2) земельне самоврядування повинно використовуватись для організації суспільно-економічного життя села перш за все шляхом локального фінансування, менших інвестицій і утримання апарату, що обслуговує ці відділи, які можуть і повинні охопити населення даної території; належить звернути увагу на необхідність посилення акцій земельного самоврядування у галузі будівництва і утримання повітових і гмінних доріг;

3) належить зміцнити ініціативу всіх видів самоуправлінських союзів у галузі обслуговування культурних потреб польського населення, а особливо через доповнення і можливу модифікацію стипендіальної акції, підтримку утворення і утримання бурс для польської молоді, яка навчається, стимулювання і підтримку акції щодо позашкільної освіти і приватного шкільництва, розбудову мережі народних домів;

4) на виконання перелічених вище завдань союзам самоуправління буде надаватись у більших, ніж до цього часу, розмірах вигідний кредит з Комунального кредитно-допомогового фонду, фонду праці і державного будівельного фонду;

5) для здійснення вищеперелічених рекомендацій одна з найближчих конференцій керівників влади II інстанції у Львові буде присвячена проблемі посилення діяльності союзів самоврядуван-

ня у Східній Малопольщі і їх планового використання для зміцнення місцевого польського елементу.

5. Для забезпечення польській мові належного становища у адміністративній практиці:

1) Пан Голова Ради Міністрів видає розпорядження про вживання у спілкуванні державною адміністрацією при виконанні урядових функцій виключно польської мови.

2) Пан міністр внутрішніх справ доручить видати відповідним Воєводам на підставі статті 108, пункт 2 розпорядження Президента Речі Посполитої від 19 січня 1938 року про організацію і характер діяльності представників загальної адміністрації (Дз.У.Р.П № 11, пункт 86) упорядковані розпорядження про мову надписів, розміщуваних у публічних місцях, які б дозволили розміщувати написи такого роду (на плакатах, таблицях, вивісках, щитах і т. п.) особам чи приватним установам мовою чи мовами непольськими тільки за умови розміщення одночасно такого самого напису польською мовою на першому місці і літерами не меншими, ніж напис непольською мовою.

В. У галузі зміцнення польського елементу, який проживає у Східній Малопольщі.

А) У галузі культурних справ:

І. Для національного виховання молоді польської або польського походження:

1. У загальній освіті будуть застосовуватись такі заходи діяльності:

1) приписи зміненого виконавчого розпорядження від 25.XI.1938 р. (Дз. У.Р.П. з дня 2.XII.1938 р., №94, позиція 637) до закону від 31.VII.1924 р. будуть використані для забезпечення польських інтересів перед акцією плебісциту і для проведення змін мови навчання в освіті на користь польської мови,

2) плани годин, пристосовані до існуючої організації освіти у двомовних школах (також у так званих руських), будуть використані для введення змін на користь польської мови,

3) у повітах на захід від Сяну існуючі двомовні школи або так звані руські будуть замінені на школи з польською мовою навчання,

4) обов'язковість вивчення руської мови як предмета у школах

з польською мовою навчання буде переглянута згідно з такими правилами:

а) у певних місцевостях (школах), а особливо там, де це може запобігти вимогам руської школи, обов'язкове вивчення руської мови буде залишене в існуючому обсязі годин,

б) в інших школах буде призначена на вивчення руської мови менша кількість годин або вивчення цього предмета буде визнане необов'язковим;

5) буде знову докладно перевірена і постійно діюча реєстрація польських дітей, які відвідують двомовні школи або так звані руські, для забезпечення їм шляхом особливих заходів навчання польською мовою виховання у національному дусі, який оберігатиме від рутенізації, а особливо через:

а) організацію об'єднаних польських шкіл вищого ступеня в середовищах, де в сусідніх до тієї школи районах є значна кількість польської шкільної молоді у школах з непольською мовою навчання або у польських школах першого ступеня,

б) організацію, у разі потреби, у місцевостях, які мають достатню кількість польських дітей, окремих класів (публічних шкіл або приватних ТСЛ) з власним учителем(учителькою) поляком(полячкою); програма цих шкіл (класів) буде мати завданням таку підготовку учнів, щоб після здачі екзаменів могли отримати свідоцтво про закінчення школи III ступеня,

в) створення для нечисленних груп польської молоді відповідних комплектів додаткового вивчення польської мови у понадпрограмові години,

г) забезпечення навіть найменшій польській групі навчання релігії польською мовою священиками або вчителями, які мають канонічну місію;

6) буде застосована відповідна кадрова політика щодо вчителів, а власне:

а) у школах, де є хоча б незначна група польських дітей, повинен бути вчитель-поляк,

б) у кожній школі з двома і більше вчителями вчителі-русини не повинні мати чисельної переваги,

в) як правило, руські вчителі повинні працювати в школах, де є тільки руські діти,

г) керівні посади повинні довірятись, головним чином, полякам, а особливо у школах з польськими дітьми,

ґ) у прикордонній смузі повинні працювати тільки вчителі-поляки (чоловіки);

7) вищеперелічені у пунктах 5) і 6) заходи діяльності у загальній освіті Міністерство релігійних віросповідань і публічної освіти буде здійснювати з початку найближчого шкільного року шляхом:

а) передачі до розпорядження Кураторіуму Львівського навчального округу 400 нових учительських посад,

б) виділення цьому Кураторіуму необхідних кредитів на введення 1500 понадпрограмних годин,

в) забезпечення його кредитами на суму 20 000 злотих у період до 1.IX.39 р. для здійснення переведень учителів; в період від 1.IX.1939 р. квота на переселення вчителів буде підвищена до меж реальних потреб,

г) призначення дотацій на утримання 61 приватної школи, які утримувало ТСЛ у шкільному 1938/39 році, і 15 нових шкіл, що повинні бути відкриті до найближчого шкільного року;

8) зміцнення виховного впливу школи на польську молодь, у тому числі шляхом значної інтенсифікації впливу фізичного виховання серед цієї молоді, а також екскурсій молоді зі Східної Малопольщі до інших регіонів Польщі (див. частину Б. Пункт 1–3 проекту ухвал, с. 8): (...)

2) Для перебудови професійно-суспільної структури польського населення і поліпшення його економічного стану Міністерство релігійних віросповідань і публічної освіти опрацює детальний і пристосований до фінансових можливостей і економічних потреб Східної Малопольщі план розбудови професійної освіти і підвищення аграрної, торгової і промислової кваліфікації, враховуючи необхідність утримання кваліфікованих фахівців на території Східної Малопольщі. (...)

4) (...) На вишкіл польських домашніх служниць буде звернена особлива увага, оскільки в останні роки ця галузь праці зазнала значної українізації: у поточному році будуть організовані курси для домашніх робітниць у Львові; в разі потреби фонд працівників надасть фінансову допомогу таким самим курсам в інших міських осередках Східної Малопольщі. (...)

2. У галузі колективного й індивідуального радіофікування польських населених пунктів, особливо сільських, перш за все розкиданих серед переважаючого кількісно українсько-руського населення:

1) Міністерство пошти і телеграфу для забезпечення гуртків і клубів громадських організацій радіоприймачами безплатно передає 100 лампових приймачів у поточному бюджетному році і 400 у 1939/40 бюджетному році, а також поставить за цей час 500 на пільгових умовах за 50% вартості;

2) у другій половині 1940 року Міністерство пошти і телеграфу введе в дію нову радіостанцію у Станіславі потужністю 12 kW з можливістю перебудови до 30 kW;

3) Міністерство транспорту буде намагатись, щоб якнайбільша кількість залізничних станцій (у залах очікування і буфетах) мала радіоприймачі з гучномовцями: за вибір станції відповідальними є чергові по станції.

III. Для забезпечення релігійно-віросповідальних потреб населення польського або польського походження польська політика щодо віросповідань буде керуватись такими рекомендаціями: 1. Відносно Католицького Костелу латинського обряду відбудеться:

1) посилення костельно-ієрархічної організації і мережі осередків цього обряду, а саме:

а) у 1939 році буде заснована і організована нова єпархія латинського обряду у Станіславі,

б) після заміщення посади цієї єпархії Міністерство у справах релігійних віросповідань і публічної просвіти звернеться до Ватикану щодо заміщення єпископа-суфрагана з перебуванням у Тернополі,

в) від 1 квітня ц. р. Міністерство релігійних віросповідань і публічної просвіти визначить для Східної Малопольщі включно з Лемківщиною 34 посади пробощів і 15 вікаріально-ректорських посад;

2) зміцнення кадрового складу латинського кліру шляхом:

а) переведення на цю територію ксьондзів (монахів) з інших єпархій (архієпископ Твардовський дав згоду на прийом ксьондзів і монахів з інших єпархій, які звернуться до нього. Міністерство РВіПО найближчим часом проведе відповідні розмови з відповідними керівниками орденів);

б) пробудження серед польської молоді також з інших територій зацікавлення потребою поширення польської культури у Східній Малопольщі, у т. ч. посилення кадрового складу кліру приходом нових сил. (...);

в) збільшення кількості посад для випускників семінарій. У поточному році буде збільшено кількість посад для випускників латинських семінарій на цій території на 43;

3) убезпечування «латинників» (поляків римо-католиків, які вживають руську мову у спілкуванні, і національно несвідомих) від українізації і експансії греко-католицького кліру через:

а) збільшення кількості осередків латинського обряду,

б) співпрацю державної влади з латинським кліром у галузі врегулювання проблеми так званого викрадення душ,

в) відповідне втручання державної влади у боротьбу з надуживанням греко-католицького кліру:

Пан. міністр юстиції розішле до всіх відповідних прокурорів обіжник, відповідно до якого в процесах проти священиків греко-католицького визнання, які винні щодо українізації прізвищ або самовільно змінювали обряд поляків, прокурори зобов'язані визначати суворе й ефективне покарання, а у випадку потреби для досягнення правильного вироку використовувати всі передбачені законом можливості апеляції; цей же обіжник рекомендуватиме, щоб вироки у цих справах виконувались без зволікання і зі всією суворістю закону.

2. Відносно греко-католицької церкви відбудеться:

1) захист польського населення від українізаційних намагань греко-католицької церкви;

2) докладання всіх зусиль, щоб поляки греко-католики мали гарантовану духовну опіку священиків польської національності, які б використовували польську мову при проголошенні проповідей, навчанні релігії, у релігійних виданнях і т. п.;

3) створення можливості вступу до духовних семінарій греко-католицького обряду кандидатів польської національності; Міністерство релігійних віросповідань і публічної освіти вивчить також можливість використання для духівницької праці серед польського населення греко-католицького обряду польських ксьондзів латинського обряду, які б «ad hoc» перейшли у греко-католицький обряд.

3. Стосовно православних відділень на території Східної Малопольщі Міністерство РВіПО розгляне справу визнання цих відділень при встановленні загальної кількості православних відділень на території всієї Польщі на виконання статті 83 Декрету про ставлення держави до Польської автокефальної православної церкви залежно від лояльності певних православних священиків, припинення русифікаційної акції і від рівня відповідності положенням державної національної політики.

IV. Фонди на громадські цілі.

1. На суспільні цілі, зв'язані з акцією у галузі зміцнення польського елементу у Східній Малопольщі (фінансова допомога для ТСЛ, допомога у будівництві народних домів, костелів та католицьких каплиць латинського обряду і т. п.), у сфері суспільно-культурних справ буде створено фонд культурно-суспільної допомоги з дотацій державних банків та інших публічних та приватних інституцій; статут цього фонду буде розроблений президією Ради Міністрів у погодженні з Міністерством фінансів і Міністерством внутрішніх справ.

2. Фонд праці з кредитів на культурно-освітні акції у трьох південно-східних воєводствах надасть фінансову допомогу для Товариства народної школи та інших культурно-освітніх осередків: у бюджетному році 1939/40 — 50 000 злотих, у бюджетному році 1940/41 — по 65 000 злотих; на такі самі чи подібні цілі з бюджету Міністерства суспільної опіки будуть надані дотації для Східної Малопольщі: у бюджетному році 1939/40 — 29 500 злотих, у бюджетному році 1940/41 — 33 000 злотих, а в бюджетному році 1941/42 — 36 000 злотих; передбачені для цих воєводств квоти після вивчення пропозицій з місцевості можуть бути збільшені; з цього ж бюджету на народні доми ТСЛ і Стрілецького Союзу у Львівському воєводстві у поточному бюджетному році буде надана додаткова дотація у розмірі 100 000 злотих: Крім того, Фонд праці з сум, призначених у 1939/40 році на працевлаштування безробітних працівників розумової праці на території 3 південно-східних воєводств у квоті 400 000 злотих, буде намагатись враховувати перш за все потреби польських товариств та інституцій, які своєю діяльністю спричинились до зміцнення польського елементу на цій території (у тому числі ТСЛ, акція серед сільської шляхти і т.п.).

3. Відповідні міністерства звернуть пильну увагу на належне використання фінансових джерел фундацій, які існують на території Східної Малопольщі, під кутом зору культурно-громадських потреб польського населення.

Б) У галузі економічних справ:

I. Акція, що має за мету економічне зміцнення польського елементу у Східній Малопольщі, спирається з економічної точки зору на такі принципи:

1) повинні бути створені, наскільки можливо, найкращі умови економічної праці для тих об'єднань і осередків, які, спираючись перш за все на здорову ініціативу і власні зусилля, намагаються зміцнити польськість на цьому терені,

2) допомога самаритансько-дотаційного характеру для економічних одиниць може швидше спричинитися до послаблення динамічності польського елементу і втрати витрачених ресурсів,

3) у всіх інвестиційних заходах уряду і допомозі для громадськості Східної Малопольщі належить враховувати необхідність зміцнення національних польських зон, і перш за все на лінії Перемишль–Львів–Тернопіль–Заліщики, Львів–Нафтовий басейн–Турка і Станіслав–Тлумач–Ворохта. (...)

III. Інвестиції.

(...) Запланована меліорація у більшості випадків буде виконана на територіях, які заселяють поляки; у Львівському воєводстві, де кредити на меліорацію становлять без кредитів з Державного сільськогосподарського банку 2 555 000 злотих, на роботи у польських округах припадає близько 70%. (...) Дотації на побудову колодязів, осередків здоров'я, пляжів і басейнів тощо будуть призначені головним чином для повітів, які входять до складу так званих «польських артерій», і для місцевостей з оздоровчим або туристичним значенням. (...)

3. Господарське використання лугів.

Львівська Агротехнічна палата з кредитів Міністерства надала кредитну допомогу на освоєння меліорованих лугів у розмірі 350 000 злотих щорічно (з цього Львівське воєводство 68%, Тернопільське воєводство 25%, Станіславське воєводство 7%), при цьому така допомога буде надаватись у першу чергу польському населенню.

4. Відновлення.

Ця акція у 1939/40 році охопить близько 10 000 га; оборотний фонд аграрної реформи буде доплачувати близько 50 злотих на 1 га; з угідь, які будуть відновлені, понад 60% припадатиме на польські господарства. (...)

5. Збільшення додаткових заробітків сільського населення:

1) Міністерство соціальної опіки буде продовжувати дії, спрямовані на збільшення додаткових заробітків сільського населення, через: (...)

в) врахування виключно польського сільського населення у заробітчанській сезонній еміграції (до Німеччини, Латвії і Франції);

2) Міністерство сільського господарства і аграрної реформи видасть доручення Головній Дирекції державних лісів, щоб у своїй економічній діяльності адміністрація лісів більше враховувала, ніж до цього часу, польський елемент;

3) Комісія у справах народного і домашнього промислу разом із Підкомісією надомної праці при Міністерстві промисловості і торгівлі охопить, наскільки можливо, інструкційною та інвестиційною акцією потреби народного і домашнього промислу Східної Малопольщі перш за все у тих місцевостях і в таких галузях, де може бути зайняте у більшій кількості польське сільське населення;

4) Враховуючи значні доходи сільського населення від туризму, літнього відпочинку і оздоровлення (доходи від кімнат, споживчих товарів, туристичної промисловості і т. п.), Міністерство транспорту в галузі розвитку туризму, Міністерство соціальної опіки (разом із Фондом праці) в галузі організації робітничого відпочинку, цивілізаційно-санітарних інвестицій, підготовки населення до відповідного прийому літніх туристів, курортників і т. п. будуть намагатись розвивати туристичні осередки та місцевості літнього відпочинку (особливо на Лемківщині й у Східних Карпатах), звертаючи увагу перш за все на ті з них, де проживає польське населення. (...)

V. У галузі ремесла, промисловості і торгівлі:

1) З огляду на те, що акція, яка мала за мету зміцнення польського елементу у ремеслі, промисловості і торгівлі, не може обійтись без необхідності його підтримки на противагу до непольського елементу, посади промислових референтів у староствах будуть, як правило, займатись польськими силами, крім цього, Міністерство промисловості і торгівлі буде робити спроби у на-

прямку забезпечення економічного самоврядування відповідним національним складом службовців, який би давав достатні гарантії лояльності і певності, що вимагаються від запланованої акції;

2) державна і самоврядна влада видадуть розпорядження, щоб у конкурсах на роботи і державні та самоврядні поставки перш за все враховувались інтереси польських економічних сфер. На основі діючих інструкцій (...) пани міністри доручать у відповідності з § 15 проведення поставок і робіт шляхом обмежених торгів, на які повинні запрошуватись фірми і ремісничі спілки перш за все польські. На підставі § 37 закону 1, пункту 9 пп. міністри видадуть розпорядження також згідно з § 15 про надання замовлень на поставки і роботи на власний розсуд довільно в межах квот, встановлених ними, з тим щоб такого роду замовлення отримував перш за все польський елемент.

Усі поставки ремісничих виробів для потреб війська, державних і самоврядних установ на території Східної Малопольщі будуть віддаватись місцевим ремісникам, перш за все полякам, за посередництвом ремісничих організацій. Міністерство промисловості і торгівлі визначить для промислової влади списки ремісничих організацій на території Східної Малопольщі, які слід уже зараз задовольнити при надаванні за їх посередництвом робіт або поставок польським ремісникам.

3) Міністерство промисловості і торгівлі видасть інструкцію для I і II інстанцій керівництва промисловістю щодо відповідної переваги польського елементу при наданні промислових дозволів (...)

4) Для зміцнення польського елементу у закордонній торгівлі Міністерство промисловості і торгівлі:

а) у сфері імпорту вимагатиме від польських економічно-професійних організацій пропозиції вимог щодо надання солідним польським фірмам контингентів імпорту, які мають особливе значення для зміцнення польської торгівлі на території Східної Малопольщі;

б) у сфері експорту буде намагатись передати деякі товари до польських експортних фірм Східної Малопольщі, також після отримання оцінки відповідних економічних організацій.

5) Міністерство промисловості і торгівлі зробить кроки, щоб усі більші промислові підприємства, які продають свої вироби на території Східної Малопольщі, віддавали свої представництва чи

агенції перш за все місцевим купцям-полякам на підставі рекомендацій польських економіко-професійних організацій.

6) Міністерство промисловості і торгівлі у погодженні з львівським воєводою і Головною Радою об'єднання християнських купців будуть продовжувати акцію, спрямовану на консолідацію і активізацію польських купецьких організацій на території Східної Малопольщі, а особливо для об'єднання Купецької Конгрегації з групою купців, об'єднаних у Товариство купців і промисловців.

7) Міністерство промисловості і торгівлі значно підтримає акцію у галузі організації купецької практики для польської молоді із Східної Малопольщі.

8) Міністерство фінансів видасть доручення Дирекції Тютюнової монополії і фінансовим палатам, щоб по виникненню польських торговельних осередків, здатних до проведення торгівлі монопольними виробами, надавали цим осередкам концесії на продаж алкогольних виробів чи пункти продажу тютюнових виробів у рамках контингентів. Одночасно Міністерство фінансів влаштує ревізію наданих до цього часу концесій з метою обмеження кількості вже виданих концесій, і перш за все єврейських, а також українських, для осіб, відомих щодо антидержавної діяльності.

2. Польському купецтву і ремісникам у Східній Малопольщі буде надана така кредитна допомога: (...)

VI. У галузі кооперації: (...)

3) польська кооперація на селі повинна звертатись також до лояльно налаштованого щодо держави українсько-руського елементу, але зберігаючи стан, коли важелі прийняття рішень знаходяться у польських руках. (...)

Г. У галузі засобів, спрямованих на структурні національні зміни Східної Малопольщі.

І. Сільське осадництво.

1. Парцеляційно-осаднича акція буде ґрунтуватись на таких принципах:

1) для використання залишкового запасу землі з метою кількісного збільшення польського елементу буде збережена існуюча впродовж кількох років дисципліна приватної парцеляції, яка запобігає переходу землі у непольські руки;

2) з існуючого запасу землі значна частина буде призначена на нові

колонії, які будуть займатись перш за все польським елементом у західних повітах Львівського воєводства; місцеве українсько-руське населення буде заселятись лише в такій кількості, щоб не викликати переконання у неможливості взагалі отримання землі цим населенням під осадництво; з цих самих міркувань належить протидіяти поширенню серед польського суспільства гасла: «Ані п'яді землі українцям!»;

3) запас землі, який не використовується для осадництва, буде призначений для доповнення місцевих господарств з тим, що загальна кількість землі, призначеної на парцеляцію, повинна потрапити у польські руки в розмірі 80%, решту отримає українсько-руське населення;

4) створення нових польських осад повинно бути зосереджено у місцях, особливо важливих для оборони держави, і там, де кількісне зміцнення польського елементу може йому дати перевагу над непольським елементом і в кожному разі захистити його від небезпеки рутенізації;

5) осадники об'єднані у Малопольський Союз осадників, який становить нині складову частину Львівського Сільськогосподарського товариства, організаційно самостійний у проведенні культурно-освітньої роботи, наданні допомоги при навчанні дітей осадників і представленні інтересів осадників цього терену; повітові і воєводські союзи Малопольського Союзу осадників будуть належати, як спеціальні союзи, до загальних аграрних організацій, причому господарські роботи осадники будуть проводити в загальноаграрних організаціях;

6) польським осадникам буде надана особлива турбота з боку держави і суспільства у галузі культурних і господарських потреб. (...)

II. Міське і приміське осадництво.

Для якнайбільш дієвої підтримки переселенської акції з центральної і західної Польщі до міст і містечок Східної Малопольщі і затримки там прибулого польського елементу будуть використані такі заходи: (...)

2. У ставленні до вільних професій.

1) в адвокатурі:

а) Міністерство юстиції через неврахування поляків-адвокатів зі Східної Малопольщі при визначенні адвокатських контингентів буде запобігати переселенню цих адвокатів зі Східної Малопольщі на решту частин Польщі; б) Міністерство юстиції буде проводи-

ти акцію переселення, наскільки можливо, більшої кількості поляків-адвокатів і адвокатів-стажерів до Східної Малопольщі з інших регіонів держави, перш за все до міст, у яких немає поляків-адвокатів, із застосуванням таких засобів:

аа) для зацікавлення кандидатів, крім агітації, яку проводить Союз Об'єднань молодих правників РП, міністр юстиції застосує засоби примусу у формі використання усіх прав, які випливають із закону про організацію адвокатури, причому наголошуючи, що не відкриє наступних контингентів, передбачених уже на 1.VII ц. р., якщо до цього часу акція переселення не дасть результатів у кількості щонайменше 5–6 адвокатів протягом півроку, і навіть повністю закриє адвокатські списки у всіх округах, крім Львівського;

бб) для забезпечення адвокатам, які переселяються, пільг та знижок і розрахованої на довший час допомоги пан міністр юстиції надалі буде чинити тиск на Адвокатські Ради щодо значного зниження у Львівській Адвокатській Палаті оплат за вступ і перекладатиме зусилля щодо призначення на цю мету акції переселення допомоги, позичок і подібних необхідних фондів. Одночасно пани міністри відповідно до своїх повноважень видадуть розпорядження, щоб правничі консультації в публічно-правничих чи інших інституціях довірялись адвокатам-полякам, а особливо тим, які переселяються з інших регіонів держави;

вв) пан міністр юстиції полегшуватиме і підтримуватиме й надалі перехід до адвокатури у Східній Малопольщі також місцевих суддів і прокурорів-поляків.

2) у лікарській професії:

Пан міністр Соціальної Опіки розгляне можливість початку аналогічної акції для зміцнення польського елементу у лікарській професії на території Східної Малопольщі.

3. 1) При наданні різної допомоги, пільг та полегшень для великої та середньої промисловості, яка існує чи створюється на території Східної Малопольщі, зацікавлені міністерства будуть дотримуватись принципів, щоб у промислових підприємствах був працевлаштований польський трудящий і робітничий елемент, місцевий український (руський) елемент враховувався стосовно до місцевих умов (викреслено: (у відповідному відсотку)), особливо серед робітничого елементу;

2) Для зміцнення зв'язків робітничо-трудящого елементу з те-

риторією праці у Східній Малопольщі Міністерство Соціальної Опіки буде продовжувати у розширеному обсязі акцію створення городніх ділянок для безробітних, а у 1939 році розпочне акцію за- *(На цьому текст обривається, наступні картки відсутні).*

AAN, PRM, akta grupowe, sygn. 148–264, s. 390–447

Документ 69

Відділ Безпеки.
Варшава, 17 березня 1939 р.
Нотатка

Відділ Безпеки не має принципових застережень стосовно вимог у галузі безпеки, закладених у відділі А проекту ухвал Ради Міністрів у справі «акції, спрямованої на зміцнення польського елементу у Східній Малопольщі». Рекомендації, особливо щодо збільшення кадрового складу поліції і поліпшення її технічного оснащення, є абсолютно беззаперечні. Реалізація інших, на перший погляд слушних, викликає з точки зору безпеки серйозні сумніви стосовно недотримання принципу одного центру розпоряджень, який би мав у своїх руках усі сили, які можуть бути застосовані в акції гарантування безпеки на території південно-східних воєводств (органи Державної поліції знаходяться у розпорядженні загальної адміністрації, органи військової поліції – у розпорядженні військової влади і т. п.).

Вимоги щодо безпеки можна висувати у зовсім довільному обсязі, але здається, що вони повинні, однак, випливати з детального аналізу стану загрози території. Не виглядає, щоб пропозиції, викладені у проекті ухвал, були результатом такого аналізу.

Ситуація на території східних воєводств вимагала в останні роки постійної уваги органів безпеки. Відділ Безпеки неодноразово опрацьовував в цілому цю проблему і висував пропозиції, які мали бути враховані з огляду на стан загрози безпеці на території Львівського, Тернопільського і Станіславського воєводств. Але практично до цього часу вирішувались лише нагальні проблеми, пов'язані з надзвичайною ситуацією на якійсь дільниці чи на території.

Акція, яка проводилась таким чином, не випливала з планово-

го передбачення, а обмежувалась локалізацією наслідків діяльності бунтівних чинників. Відділ Безпеки готовий опрацювати ще раз перелік потреб, задоволення яких є необхідним для запевнення нормальних умов безпеки у південно-східних воєводствах.

Вимоги відділу громадської безпеки спираються на такі принципи:

Повинен бути забезпечений один центр прийняття рішень, який може вирішувати щодо застосування всіх сил служби безпеки.

Кадровий стан органів безпеки належить перш за все довести до необхідного мінімуму, причому він повинен збільшуватись відповідно до зростання кількості населення і завдань (природний приріст, розвиток промисловості, можливе забезпечення фортифікаційних праць і т. п.).

На випадок особливої загрози безпеці, викликаної якимись місцевими причинами, повинні бути використані поліцейські резерви, наявні у розпорядженні відповідних воєвод. Ці резерви слід довести до такого стану, щоб не виникала необхідність у передислокації поліцейських підрозділів з інших частин держави, крім випадків, що виникають у загальнодержавному масштабі.

У випадках особливої загрози південно-східним воєводствам внаслідок, наприклад, міжнародної ситуації повинні бути застосовані центральні резерви, які знаходяться у підпорядкуванні міністра внутрішніх справ, як виключно відповідального за утримання безпеки, спокою і порядку у державі.

Детальний план забезпечення Східної Малопольщі можна буде опрацювати лише після остаточного ухвалення висновків стосовно плану політичної, економічної, освітньої, культурної, релігійної і т.п. діяльності на цій території. Оскільки реалізація положень, передбачених у проекті ухвал Ради Міністрів, яка, безсумнівно, виходить за рамки нормальної політики, потягне за собою протидію з боку бунтівних і відцентрових елементів, то до неї треба застосувати засоби, які є у розпорядженні органів безпеки.

Для орієнтації відділ громадської безпеки нагадує, що для забезпечення нормального перебігу служби у Львівському, Станіславському і Тернопільському воєводствах належить доповнити кадровий склад поліції на 30 офіцерів і 1200 рядових.

AAN, PRM, akta grupowe, sygn. 148–264, s. 180

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Akty i dokumenty dotyczące sprawy granic Polski na konferencji pokojowej w Paryżu 1918–1919. — Paryż, 1920.

2. Аркас Микола. Історія України-Русі. — Краків, 1912.

3. Баран Степан. Митрополит Андрей Шептицький. — Мюнхен, 1947.

4. Церковний календар 1971. — Варшава.

5.Chojnowski Andrzej. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. — Wrocław, 1979.

6. Холмський Народний календар на рік 1944. — Холм.

7. Dąbkowski Tadeusz. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej 1912–1923. — Warszawa, 1985.

8. Dmowski Roman. Pisma. — Częstochowa, 1937.

9. Dmowski Roman. Polityka Polska i odbudowanie państwa. — Warszawa, 1988.

10. Дорошенко Дмитро. Православна церква у минулому і сучасному житті українського народу. — Берлін, 1940.

11. Дорошенко Дмитро. Нарис історії України. — Варшава, 1932.

12. Dwornik Fr. The making of Central and Eastern Europe. — London, 1949.

13. Енциклопедія Українознавства. — Т. I–II. — Мюнхен–Нью-Йорк, 1949–1985.

14. Грушевський Михайло. Ілюстрована історія України. — Київ–Львів, 1912, 1913.

15. Iwanicki Mieczysław. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939. — Siedlce, 1975.

16. Jasienica Paweł. Rzeczpospolita obojga narodów. — Warszawa, 1985.

17. Karaś Mieczysław, Podraza Antoni. Ukraina, teraźniejszość i przeszłość. — Kraków, 1970.

18. Konopczyński Wł. Dzieje Polski nowożytnej. — PAX, 1986.

19. Kozik Jan. Między reakcją a rewolucją. — Kraków, 1975.

20. Krasicki Stanisław. Polityka wojewody Józewskiego na Wołyniu w świetle cyfr i faktów. — Stratyn, 1939.

21. Kutshabsky Wasyl. Die West-Ukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918–1923. — Berlin, 1934.
22. Купранець Орест. Православна церква у міжвоєнній Польщі 1918–1939. — Рим, 1974.
23. Kuśniewicz Andrzej. Słowo o nienawiści. — Warszawa, 1985.
24. Eryka Lasotty, Wilhelma Beauplana. Opisy Ukrainy. — Warszawa, 1972.
25. Лозинський Михайло. Галичина у 1918–1920 роки. — Відень, 1922.
26. Malinowski-Pobóg Władysław. Najnowsza historia Polski. — Gdańsk, 1990.
27. Мартирологія українських церков. — Торонто–Балтімор, 1987.
28. Наличное население Люблинской и Седлецкой губерний. — Варшава, 1908.
29. Papierzyńska-Turek Mirosława. Między tradycją a nowoczesnością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939. — Warszawa, 1989.
30. Пастернак Євген. Нарис історії Холмщини і Підляшшя. — Вінніпег–Торонто, 1968.
31. Полонська-Василенко Наталія. Історія України. — Мюнхен, 1976.
32. Piotrkiewicz Teofil. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach piłsudczyzny 1926–1930. — Warszawa, 1981.
33. Pulnarowicz Władysław. U źródeł Sanu, Stryja i Dniestru. — Turka n/S, 1929.
34. Риттих А. Ф. Приложение к материалам для этнографии Царства Польского. — С.-Петербург, 1864.
35. Rutkowski Tadeusz. Rocznik statystyki Galicji. — Lwów, 1886.
36. Serczyk Władysław. Historia Ukrainy. — Wrocław, 1979.
37. Stawecki Piotr. Następcy Komendanta. — Warszawa, 1969.
38. Tomaszewski Jerzy. Rzeczpospolita wielu narodów. — Warszawa, 1985.
39. Torzecki Ryszard. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933–1945. — Warszawa, 1972.
40. Torzecki Ryszard. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. — Kraków, 1989.
41. Turlejska Maria. Rok przed klęską. — Warszawa, 1960.
42. Veryha Wasyl. The Galician Socialist Soviet Republic. — New York–Toronto–Paris–Melbourne, 1986.
43. Wapiński Roman. Roman Dmowski. — Lublin, 1988.
44. Власовський Іван. Нарис історії Української Православної Церкви. – Нью-Йорк — Бавнд-Брук, 1966.
45. Zarys historii Polski. — Warszawa, 1979.

ЗМІСТ

Документальне наукове видання

Сивіцький Микола

Історія польсько-українських конфліктів

Перший том

Переклад з польської *Є. Петренка*

Редактор *О.Веремійчик*
Коректори *В.Ріжко, Т.Северина*

Підписано до друку 14.12.2004. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний №1.
Гарнітура PetersburgC. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 19,99. Обл.-вид. арк. 19,45.
Наклад 2000 прим.

Видавництво імені Олени Теліги
Реєстраційне свідоцтво № 21638468, видане 15.02.95.
01010, Київ-10, вул. Івана Мазепи, 6.

Віддруковано в ОП "Житомирська облдрукарня"
з готових діапозитивів замовника. Зам. 432.